

د کابل پوهنتون

د ټولنيزو علومو علمي-خپرنيزه مجله ۱۴۰۲هـ. ل، ۶ دور، ۳ گڼه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

د کابل پوهنتون د څېړنو او نوښت معاونیت
د ټولنيزو علومو علمي - څېړنيزه مجله ۱۴۰۲هـ. ل، ۶ دور، ۳ گڼه

د کابل پوهنتون د ټولنيزو علومو علمي - څېړنيزه مجله ۱۴۰۲هـ. ل، ۶ دور، ۳ گڼه

د امتياز خاوند	کابل پوهنتون
مسوول مدير	پوهندوی ډاکټر محمدولی سالاری
مهتمم	پوهندوی ډاکټر محمدولی سالاری
انگريزي او دري ايډيټر	پوهندوی ډاکټر محمدولی سالاری
پشتو ايډيټر	پوهنوال محمد شفيق وردک
چاپچاري	محمد حسين راسخ
صحافت	خان محمد عطايی، مهدي، محمد اصغر، علي جان رحيمي او نورالحق اميني

په دې مجله کې راغلې نظريې او افکار د کابل پوهنتون د ټولنيزو علومو علمي - څېړنيزې مجلې استازي نه کوي. کابل پوهنتون د څېړنو او علمي مجلو آمریت د منل شويو معيارونو له مخې د مقالو د بيا کتنې، ايډيټ او تصحيح واک لري. د دې مجلې د مطالبو نقل د سرچينو په بنودانې سره آزاد دی.

کتنپلاوی

پوهنوال محمد شفيق وردک
پوهنوال دکتور گل محمد باسل
پوهنوال دکتور عبدالقاهر عابد
پوهنمل مجيب الرحمن رحمانی
پوهنمل محمد حسين احمدزی
پوهنمل احسان الله فيصل
پوهنمل دکتور همایون غفورزی
پوهندوی دکتور اصحاب الله اواب

د کابل پوهنتون په علمي مجلو کې د علمي - څېړنيزو مقالو ليکلارښود

- له درنو استادانو او ښاغليو څېړونکيو د مقالې د ليکنې او تدوين پر مهال د لاندې ټکيو د پامنيوي هيله کېږي. د يادولو وړ ده چې راستول شوې مقالې چې له لاندې لارښود سره سمې نه وي، د خپرېدا وړ نه دي.
- [۱]. علمي مقاله بايد د ليکوال تازه اثر وي او بل ځای خپره شوې نه وي.
  - [۲]. علمي مقاله بايد له هر ډول ادبي غلا او انتحال څخه پاکه وي.
  - [۳]. د علمي مقالې د ليکنې سبک بايد چې معيارى او له هر ډول املايي او انشايي تېروتنو پاک وي.
  - [۴]. په مقاله کې پکار ده چې له معتبرو علمي سرچينو گټه وشي.
  - [۵]. علمي - څېړنيزې مقالې بايد لنډيز، بنسټي مفاهيم، سريزه، د مسألي بيان، د څېړنې پوښتنې، د څېړنې فرضيه، د څېړنې مخينه، څېړنود، ډيټا، د ډيټا تحليل، څېړنموندنې، مناقشه، پايله او سرچينې ولري.
  - [۶]. د علمي مقالې پښتو، دري او انگليسي لنډيز د ۱۰۰ او ۱۵۰ کلمو تر منځ وي. که تر دې زيات شي ممکن له معيار سره د ټکر له امله مقاله د کابل پوهنتون په علمي - څېړنيزه مجله کې له چاپه پاتې شي.
  - [۷]. د علمي مقالې بنسټي اصطلاحات د ۵ او ۷ تر منځ وي.
  - [۸]. د علمي مقالې حجم بايد چې له لسو زرو (۱۰۰۰۰) کلمو زيات نه وي.
  - [۹]. د پښتو او دري مقالو د خط بڼه Bahij Zar او د انگليسي مقالو د خط بڼه Times New Roman وي.
  - [۱۰]. د مقالې د عنوان اندازه: ۱۴ بولډ، د مقالې د اصلي عنوانونو اندازه ۱۲ بولډ، څنډني عنوانونه ۱۲ نارمل او د مقالې د متن اندازه هم ۱۲ نارمل وي.
  - [۱۱]. د جدولونو و شکلونو د ليک اندازه د مقالې د اصلي خط له اندازې دوه برابره کوچني وي.
  - [۱۲]. د سرچينو د ليک اندازه بايد چې د اصلي متن له اندازې دوه برابره کوچنی وي.
  - [۱۳]. د لمنليکونو د خط کچه بايد چې د مقالې د ليک له اصلي اندازې دوه برابره کوچنی وي.
  - [۱۴]. د ټولنيزو علومو اړوند علمي مقالو کې د سرچينو فهرست او د دنننيو سرچينو ښودنه د امريکا د روانپوهنې انجمن (APA) له طريقې او په طبيعي علومو کې له (Vancouver) او په شرعي علومو کې د شيکاگو (لمنليکونو) له طريقې گټه (استفاده) کېږي. په نه پامنيوي يې مقاله له خپرېدا پاتې کېږي.
  - [۱۵]. جدولونه بايد د (APA) په معيارى يانې درې خطي بڼه رسم شي (د زياتو معلوماتو لپاره دې د مجلې د مقالو جدولونو ته مراجعه وشي).
  - [۱۶]. د چاپ له پلوه ټيټ کيفيته گرافونه د منلو نه دي، ممکن له امله يې مقاله له خپراوي پاتې شي. له ويب پاڼو اخيستل شوي ټيټ کيفيته گرافونه هم نه منل کېږي په دې اړه سپارښته کېږي چې گرافونه د اصلي سرچينې په ښودا سره بيا جوړ کړای شي.
  - [۱۷]. گرافونه او جدولونه بايد د ايډيټ او تصحيح وړتيا ولري.
  - [۱۸]. د صفحې اندازه په ورد کې ۶،۵ اينچه سور او ۹،۵ اينچه اوږدوالی ولري، پورتنې، ښکتنې، ښي او کيڼې حاشيې يې ۰،۷۹ اينچه وي.
  - [۱۹]. د مقالې د منځپانگې مسووليت د ليکوال پر غاړه دی، د کابل پوهنتون د څېړنو او نوښت-معاونيت ته نه ورگرځي.
  - [۲۰]. د کابل پوهنتون د څېړنو او نوښت-معاونيت د مقالو په ايډيټ او سمون کې آزاد دی.

شميره د دې گڼې ليکوال

- [۱]. پوهنمل فرید احمد هروی
- [۲]. پوهنمل دکتور همایون غفورزی، جلال الدین ظریفی
- [۳]. پوهنمل دوکتور گلاب شاه امانی
- [۴]. پوهنمل محمد طاهر خیلواک
- [۵]. پوهندوی میرویس احمدزی
- [۶]. پوهندوی دکتور محمدالله بهادر
- [۷]. پوهنیار سید ابراهیم درویشیان، پوهنیار عبدالقهار جواد
- [۸]. پوهنیار وجیهه جاحظ، انجیلا عادل
- [۹]. پوهنیار عبدالجلیل مجددی
- [۱۰]. پوهنمل مصطفی رضایی، پوهنمل مجیب الرحمان رحمانی، غلام حسیب جلال
- [۱۱]. پوهنمل دکتور اجمل آرین
- [۱۲]. پوهنیار عنایت الله شهاب

فهرست مطالب

- تأثیر تغییر ارزش پول بر پرداخت دین ۱۱
پوهنمل فرید احمد هروی
- مطالعه موانع کارآفرینی در ناحیه یازدهم شهر کابل ۳۷
پوهنمل دکتور همایون غفورزی، جلال الدین ظریفی
- بررسی عوامل اجتماعی-اقتصادی مرتبط با هویت اجتماعی جوانان ۶۱
پوهنمل دوکتور گلاب شاه امانی
- د درسي ټولگي پر مدیریتي سبکونو د استادانو د زده کړو کچې، علمي رتبې او تجربې د اغېز څېړنه موردي مطالعه؛ کابل پوهنتون ۱۳۹۸ ..... ۹۳
پوهنمل محمد طاهر خیلواک
- په افغانستان کې د تجارتي فعالیتونو پر پراختیا د بیمې اغېزي ۱۱۹
پوهندوی میرویس احمدزی
- مشروعیت حکومت در فقه و قانون ۱۳۵
پوهندوی دکتور محمدالله بهادر
- اهمیت روش مثلی در روش تحقیق علمی ۱۵۳
پوهنیار سید ابراهیم درویشیان، پوهنیار عبدالقهار جواد
- بررسی رابطه بین سکوت سازمانی و فرسودگی شغلی و پیامدهای آن‌ها ۱۶۷
پوهنیار وجیهه جاحظ، انجیلا عادل
- نتایج حفريات باستان‌شناسی در ساحه باستانی آبخانم ۱۹۱
پوهنیار عبدالجلیل مجددی
- وضعیت فرسودگی تحصیلی محصلان پوهنتون کابل ۲۰۵
پوهنمل مصطفی رضایی، پوهنمل مجیب‌الرحمان رحمانی، غلام حسیب جلال
- په افغانستان کې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې د نرخ مدیریت پېښلیک او شته ۲۱۹
پوهنمل دکتور اجمل آرین
- د مقایسوي ادب، مخکښان او مکتبونه په نولسمه او شلمه پېړۍ کې ۲۳۵
پوهنیار عنایت الله شهاب

تأثير تغيير ارزش پول بر پرداخت دين

پوهنمل فرید احمد هروی

ديپارتمنت ثقافت اسلامي، پوهنځي شرعيات، پوهنتون کابل، کابل، افغانستان

ایمیل: faridahw1986@gmial.com

چکیده

تغییر قیمت نقود از پدیده‌های خطرناک مالی است که اقتصاد کشورها را به چالش کشانده است. در بعضی کشورهای اسلامی به سبب جنگ‌های متمادی و تحولات سیاسی و اقلیمی تغییر جهنده در قیمت پول‌های مروج به میان آمده است؛ زیرا آن‌ها نقود عرفی بوده و در معرض نوسانات قرار دارند؛ چنان‌که زمینه طرح مسایل شرعی در رابطه با پرداخت دین توسط اسکناس را به‌ویژه در حالت نزول قیمت ایجاد کرده است؛ ازین رو فقهای متقدمین و معاصر درین زمینه اظهار نظر نمودند، طوری‌که در ادای دین طلا، نقره، اشیای مثلی و فلوس به اتفاق فقها پرداخت مثل لازم می‌گردد، مگر در مورد فلوس صاحبان مذهب حنفی و بعضی مذاهب دیگر پرداخت قیمت را لازم می‌دانند، در مورد اسکناس‌ها نیز نزد جمهور فقهای معاصر و اهل قانون پرداخت مثل لازم می‌گردد؛ مگر نزد شاگردان امام ابوحنیفه و بعضی از معاصرین پرداخت قیمت لازم می‌شود. نظر راجح نظریه صاحبان مذهب حنفی بوده؛ زیرا می‌تواند مشکلات مالی را بهتر حل نماید.

اصطلاحات کلیدی: تورم؛ نقود؛ تغییر قیمت؛ پرداخت دین

The Effect of Changing the Value of Currency Upon Fulfillment of Debt

Sr. Teaching Asst. Farid Ahmad Heravi

Department of Islamic Culture, faculty of Sharia, Kabul University, Kabul,
Afghanistan

Email: ashurov@iium.edu.my

Abstract

Fluctuation the value of money is one of the hazardous financial phenomena that has challenged the economy of countries. In some Islamic countries, due to consecutive wars and political and climatic changes, there has been a sudden change in the value of currency; Because they are idiomatic money and are exposed to fluctuations, as it creates some serious Shari'a queries regarding the fulfillment of debt by banknotes particularly in the case of value decline; so, the early and contemporary jurists commented in this context, that in the payment of gold, silver, fungibles and coins money it is necessary to pay the same according to the consensus of all jurists, except in the case of coin money, the students of Abu Hanifah and some other sects consider it necessary to pay the value. In term of banknotes are also required to be paid the same in point of contemporary jurists and legal scholars, except for the students of Imam Abu Hanifah and some contemporaries, payment of value is required. The student of Imam Abu Hanafa opinion is preferable because it can solve financial problems better.

Keywords: Inflation; Currencies; Changing of the Value; Fulfillment of the Debt

مقدمه

تغییر قیمت پول و تورم نقدی (inflation) از جمله بزرگ‌ترین مشکلات اقتصادی است که اقتصاد معاصر جهان را به چالش‌های فراوانی مواجه کرده است؛ زیرا افزایش دایمی و مستمر قیمت اسعار همه کشورها و افراد را به نحوی متضرر کرده و از آثار منفی آن رنج می‌برند. در حقیقت قیمت اسکناس‌ها در بعضی از کشورها به سبب جنگ‌های متمادی، اضطرابات و تحولات داخلی مانند افغانستان، سوریه، یمن، عراق و غیره تغییر چشم‌گیر و سرسام‌آوری بودند؛ چنان‌چه نزول شدید ارزش پول درین کشورها باعث پرسش‌های فراوان در مورد آثار تغییر قیمت پول بر حقوق و وجایب به‌ویژه پیرامون پرداخت دین توسط اسکناس‌ها شده است. در واقع تغییر فاحش ارزش پول در عصر کنونی از موضوعات مهم اقتصادی در زمینه ماهیت اسکناس‌ها تلقی می‌گردد؛ زیرا آن‌ها نقود اصطلاحی اند که ذاتاً قیمت نداشته؛ بلکه پشتوانه خود را از عرف جامعه کسب می‌کنند و همیشه در معرض نوسانات شدید قرار دارند. بعد از سال ۲۰۰۰م تغییر شدیدی در قیمت پول‌ها در بعضی از کشورها به‌میان آمد؛ چنان‌چه پول افغانی مروج قبل از ۲۰۰۱م کاملاً از بین رفت و پول دیگری جایگزین آن شد و سپس به مرور زمان ارزش خود را در برابر دالر از دست داده، چنان‌که در سال ۲۰۰۱م یک دالر امریکایی معادل ۴۰ افغانی می‌شد، مگر امروز معادل تقریباً ۹۰ افغانی می‌شود، هم‌چنان دینار عراقی ۹۰٪ ارزش خود را پس از جنگ ۲۰۰۳م عراق از دست داد، در لیره سوریه و در ریال یمنی نیز تغییرات زیادی ایجاد گردید. ازین‌که موضوع مورد بحث محقق بررسی (تأثیر تغییر قیمت بر دین) از ناحیه شرعی است، آثار منفی اقتصادی تورم را به‌شکل عموم مورد بحث قرار نمی‌دهد. یکی از آثار منفی آن کاهش ارزش پول است؛ چنان‌چه با افزایش تورم، قدرت خرید پول به شدت کاهش یافته و تأثیر آن بر دیون مؤجله برابر است که قرض باشد و یا عقود معاوضه منعکس گردیده و مشکل بزرگی را در راستای چگونگی پرداخت دیون ایجاد می‌کند. در هنگام پرداخت دین قیمت پول نزول می‌کند، درین صورت اگر مدیون مثل آن‌را بپردازد، قطعاً دائن متضرر می‌گردد و این امر با اصل عدالت که از خصایص بزرگ اقتصاد اسلامی است در تضاد می‌باشد و اگر قیمت آن‌را بپردازد به این معنا است که مدیون بیش‌تر از آن‌چه که گرفته است می‌پردازد، پس ناگزیر از ناحیه شرعی راه‌حل معقولی که ضامن مصلحت طرفین باشد در روشنی قواعد و ضوابط دینی جستجو گردد.

بیان مسأله

قضیه تورم مخصوصاً نزول قیمت پول و تأثیر آن بر دین و چگونگی پرداخت آن از منظر شرعی یکی از قضایای مهمی است که نیازمند دقت، تفکر و تدبیر بیش‌تر در روشنی مبادی شریعت اسلامی

می باشد، تا تکلیف شرعی موضوع در تبانی با مقاصد شریعت اسلامی و اصل عدالت همگانی در پرتو بررسی نظریات فقها و دانش مندان معاصر اسلامی واضح گردد.

سوالات تحقیق

۱. آیا تغییر قیمت نقود بر پرداخت دین تأثیرگذار است و یا خیر، و راه حل شرعی آن چطور است؟
۲. نظریات فقهای پیشین و دانش مندان معاصر پیرامون حل این معضل مالی چیست و نظریه راجح در زمینه کدام است؟

پیشینه تحقیق

در زمینه تغییر قیمت نقود و تأثیر آن بر دیون کتاب‌ها، بحث‌های تحقیقی، مقالات و کنفرانس‌های فراوانی به زبان‌های مختلف به‌ویژه انگلیسی و عربی نگاشته شده مگر در افغانستان به زبان‌های ملی گام‌های کم‌تری برداشته شده و محقق در افغانستان کتاب و مقاله ویژه را پیرامون موضوع نیافته است؛ ازین رو می‌خواهم تا مقاله را درین عرصه تحریر نمایم تا راه حل این معضل بزرگ از ناحیه شرعی روشن گردد، از جمله کتاب (الورق النقدي حقیقتاً و حکماً) (۱)، مقاله (تغیر القيمة الشرائية للنقود الورقية) (۲)، مقاله (انعکاسات تغییر قيمة النقود و تأثیراتها على الحقوق و الالتزامات في القوائم المالية للمصارف الإسلامية الخاضعة لمعايير أيوفي) (۳)، مقاله (the effect of currency value change upon debt repayment) (۴) و غیره.

روش تحقیق

از نگاه روش‌شناسی تحقیقی، امروز به‌شکل عموم دو روش مشهور تحقیقی در جهان وجود دارد، یکی روش کیفی (Qualitative method) و دیگری روش کمی (Quantitative method) است. میتودی را که محقق درین تحقیق به‌کار برده است همانا روش کیفی - تحلیلی است که معلومات را از منابع دست دوم مانند کتاب‌ها، رساله‌های علمی، مقالات، کنفرانس‌ها و غیره جمع‌آوری کرده، تحلیل نموده و نظر راجح و مناسب با شرایط و ظروف فعلی را مدلل بیان کرده است.

ساختار و چارچوب مفهومی مقاله

مقاله هذا مشتمل بر سه محور است، محور نخست بررسی مفاهیم و موضوعات عمومی، محور دوم نظریات فقهاء متقدمین در مورد تأثیر تغییر قیمت فلوس و اسکناس بر دین، محور سوم نظریات

۱. شیخ ابن منیع، عبد الله بن سلیمان. (۱۹۹۰). مجلة مجمع فقه اسلامي، شماره اول، مکه مکرمه.

۲. دکتورهایل، عبد الحفیظ یوسف. (۱۹۹۹). ارائه شده در معهد بین المللی اندیشه اسلامی قاهره، مصر.

۳. دکتور بوحدیده، محمد. (۲۰۱۹). استاد مدرسه عالیہ در الجزائر.

۴. ابوزید، عبد العظیم. (۲۰۱۹). استاد پوهنتون حمد بن خلیفه، قطر.

دانش‌مندان معاصر در مورد تأثیر تغییر قیمت اسکناس بر دین، یافته‌های تحقیق، نظر محقق و نتیجه‌گیری می‌باشد.

محور نخست: بررسی مفاهیم و کلیات

جایگاه دین در اسلام

دیون از جمله حقوق عباد و مهم‌ترین معاملات بشری است که انسان‌ها جهت رسیدن به آن تلاش‌های فراوانی می‌کنند، و گاهی سبب بروز منازعات و خصومت‌های ذات‌البینی می‌گردد؛ ازین رو تمرکز شریعت اسلامی به خصوص عظمت موضوع زیاد بوده و نصوص فراوانی به برجستگی آن دلالت دارند، از جمله حدیث ابو قتاده رض است: رسول الله صلی الله علیه وسلم در میان ما خطبه ایراد فرمودند: که جهاد در راه الله متعال و ایمان به الله از بهترین اعمال است، مردی گفت: یا رسول الله اگر من کشته شوم همه گناهان من بخشیده می‌شود؟ فرمودند: «نَعَمْ، وَأَنْتَ صَابِرٌ مُحْتَسِبٌ، مُقْبِلٌ غَيْرٌ مُدْبِرٌ، إِلَّا الدَّيْنَ، فَإِنَّ جَبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ لِي ذَلِكَ»^(۵)، بلی چنین است درحالی که صابر و با نیت خوب باشی، از میدان جهاد فرار نکنی، مگر دین و هر آینه جبریل علیه السلام آن را برایم گفت. ابو موسی اشعری روایت می‌کند که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: «إِنَّ أَعْظَمَ الذُّنُوبِ عِنْدَ اللَّهِ أَنْ يَلْقَاهُ بِهَا عَبْدٌ بَعْدَ الْكِبَائِرِ الَّتِي نَهَى اللَّهُ عَنْهَا، أَنْ يَمُوتَ رَجُلٌ وَعَلَيْهِ دَيْنٌ، لَا يَدْعُ لَهُ فِضَاءً»^(۶)، بزرگ‌ترین گناه بعد از کبائر نزد الله متعال آنست که شخص الله متعال را ملاقات نماید در حالی که مدیون است و چیزی را جهت ادای دینش نگذاشته است. بر مبنای حدیث ابوهریره رض در صحیح البخاری رسول الله صلی الله علیه وسلم بر تأخیرکننده دین نماز جنازه نمی‌خواندند، و بعد از فتوحات اسلامی و توانایی بیت‌المال رسول الله صلی الله علیه وسلم جنازه مدیون را می‌خواندند؛ زیرا امکان پرداخت آن از بیت‌المال و یا کفالت شخص دیگری وجود داشت و الا نمی‌خواندند^(۷). رسول الله صلی الله علیه وسلم می‌فرماید: «مَنْ أَخَذَ أَمْوَالَ النَّاسِ يُرِيدُ أَدَاءَهَا أَدَّى اللَّهُ عَنْهُ، وَمَنْ أَخَذَ يُرِيدُ إِتْلَافَهَا أَتْلَفَهُ اللَّهُ»^(۸). کسی که مال مردم را می‌گیرد و تصمیم پرداخت آن را دارد، الله متعال آن را اداء می‌کند و کسی که تصمیم

^۵ القشيري، مسلم بن الحجاج أبو الحسن النيسابوري. (۱۹۹۸م). صحیح مسلم، ط ۲، ناشر: دار إحياء التراث، بيروت، ۱۵۰۱/۳.

^۶ السجستاني، أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق. (۲۰۰۵). سنن أبي داود، ناشر: المكتبة العصرية، صيدا - ۲۴۶/۳.

^۷ البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي. (۱۹۸۷م). الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول

الله صلی الله علیه وسلم وسننه وأيامه = صحیح البخاری، ط ۲، ناشر: دار ابن کثیر - الیمامة - بیروت، ۱۰۰/۲.

^۸ همان ۱۲۸/۲.

اتلاف آن را دارد، الله متعال آن را تلف می کند. همه نصوص مذکور دلالت می کند بر جایگاه دین و بزرگ بودن جرم کسی که دین را نمی پردازد و یا ارادت مند پرداخت آن نیست.

تعریف تورم: واژه تورم که به زبان عربی (التضخم) و به زبان انگلیسی (inflation) گفته می شود، در لغت به معنای غلظت، بزرگی هر چیز، زیادت، اتساع و عریض بودن استعمال می گردد (۹).

تورم از منظر دانش مندان معاصر عبارت است از: "افزایش مستمر و پی هم در سطح عمومی قیمت ها" (۱۰). تورم پدیده اقتصادی است که در اثر افزایش مقدار پول توأم با ثبات کمیت کالاها و خدمات مورد نیاز مردم به میان آمده، منجر به افزایش سطح عمومی اسعار می گردد. تورم در نتیجه افزایش هزینه های عمومی عقیم، تمویل مصارف نظامی، افزایش حجم چاپ اسکناس ها، افزایش تقاضای عمومی کالاها و خدمات، دستمزد کارگران و قیمت لوازم تولیدی، گسترش بیکاری و توزیع نادرست درآمد ملی، کوتاهی دستگاه های مسئول در حفظ تناسب معقول بین جریان های نقدی و تولیدی در سطح کل کشور رخ می دهد.

انواع تورم از نگاه سرعت

تورم ضعیف (slow inflation): آنست که نرخ اسعار به گونه بطی و مستمر بلند رفته، افزایش قیمت ها دایمی و متوالی بوده و به دلیل عدم توسعه عمودی منجر به فرایندهای تجمعی یا خشونت آمیز در دوره کوتاه نمی شود و به شکل یک روند صعودی تدریجی و مداوم در دراز مدت می توان با آن همزیستی کرد، طوری که نرخ ها از ۳٪ در سال و یا ۵٪ تجاوز نکند؛ زیرا ثبات اقتصادی دو در صد ۲٪ توصیف شده است (۱۱). این نوع تورم در کشورهای صنعتی به شکل گسترده مشهود است.

۲- تورم شدید (Accelerated inflation): تورم شدید غالباً از تورم ضعیف به میان می آید، مگر شدت آن بیش تر و قوت آن بلندتر است و زمانی رخ می دهد که حرکت افزایش قیمت ها وارد چرخه افزایش بزرگ و متوالی شود، مثلاً نرخ تورم سالانه ۵٪ برای چهار سال متوالی دوام کند و بعضی هم به این باور اند که تورم شدید آنست که قیمت ها سالانه ۳ تا ۱۰ درصد افزایش یابد (۱۲).

۹. الرازي، محمد بن أبي بكر. (۱۹۹۵م). مختار الصحاح، ط ۱. ناشر: مكتبة لبنان ناشرون، بيروت، تحقيق محمود خاطر، ص: ۱۵۹.

۱۰. المصري، رفیق. (۲۰۰۱م). الجامع في أصول الربا، ط ۲. ناشر: دار القلم، دمشق، ص: ۲۳۷.

۱۱. مجدي، شهاب. (۲۰۰۰م). اقتصاديات النقود و المال، ط ۱. ناشر: دار الجامعة الجديدة للنشر، إسكندرية، مصر، ص: ۸۷.

۱۲. حسن، أحمد. (۱۹۹۰م). الأوراق النقدية في الاقتصاد الإسلامي، ط ۱. ناشر: دار الفكر، دمشق، ص: ۸۰.

۳- تورم جامح (Runaway inflation): آنست که در آن نرخ اسعار به شکل چشم گیری بلند رفته، ارزش پول پایین آمده و منجر به فروپاشی کل سیستم پولی شود. این نوع تورم در اثر جنگ ها و بحران های اقتصادی، عدم کنترل بازار به میان می آید مانند آلمان که بعد از جنگ جهانی اول به علت فشار مصارف ما بعد جنگ، پرداخت دیون و هزینه های بازسازی به فروپاشی مالی مواجه گردید طوری که ارزش مارک طلائی آلمان به حدی پایین آمد که در سال ۱۹۱۱ یک دالر آمریکای معادل حدود ۱۰۰ میلیارد مارک می رسید و مجارستان پس از دو جنگ و اتحاد جماهیر شوروی پس از انقلاب روسیه، برخی از تجارب اخیر در آمریکای لاتین در برازیل و آرژانتین و آنچه در عراق پس از محاصره اقتصادی و افغانستان در اواسط دهه هفتاد رخ داد^(۱۳).

تعریف اصطلاحات اقتصادی مهم: کساد، انقطاع و تغییر قیمت نقود

کساد مالی: در اقتصاد اسلامی کساد یک چیز آنست که مردم با دستور حکومت تعامل به آن را ترک کنند. نزد احناف اندازه کساد شرعی آنست که مردم در همه شهرها تعامل به آن را ترک نمایند؛ اگر در بعضی از شهرها به شمول شهر متعاقدين تعامل به آن صورت نمی گرفت، در آن صورت خيار عیب عارضی در بیع تلقی می شود نه کساد شرعی^(۱۴)، نزد حنابله اندازه کساد نقود آنست که مورد استعمال مردم قرار نگیرد و اگر سلطان ثمنیت آن را باطل سازد و مردم به استعمال آن ادامه دهند کساد شمرده نمی شود^(۱۵).

انقطاع مالی: انقطاع نقود آنست که به سببی از اسباب علی رغم عدم ابطال آن از طرف حکومت، تعامل مردم با آن ها کاهش یافته و از بازار منقطع گردد. نزد احناف و مالکیه اندازه انقطاع نقود آنست که در بازار یافت نشود اگر چه نزد صرافان موجود باشد.

تغییر قیمت نقود: آنست که ارزش آن در برابر کالاها و خدمات نزول و یا صعود نماید.

تعریف دین: دین در مقابل عین در لغت به معنای چیزی غایب و بر قرض نیز اطلاق می گردد^(۱۶). دین اصطلاحاً نزد فقهای احناف عبارت است از "الدین ما وجب فی ذمة المدیون بعقد، أو استهلاك مال أو ضمان غصب" ^(۱۷) آن چه که در ذمة مدیون اعم از نقود و غیره به اساس عقد، اتلاف و یا

^{۱۳} . الفولي، أسامة. (۱۹۹۷م). مبادئ النقود والبنوك، ط ۱. ناشر: دار الجامعة الجديدة للنشر، إسكندرية، مصر، ص: ۸۸.

^{۱۴} . ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز. (۱۹۹۲م). حاشية رد المحتار على الدر المختار، ط ۲، ناشر: دار الفكر، بيروت، ۲۶۸/۵.

^{۱۵} . ابن قدامة، أبو محمد موفق الدين عبد الله بن أحمد المقدسي. (۱۹۶۸م). المغني لابن قدامة، ط ۱، ناشر: مكتبة القاهرة، مصر، ۲۱۸/۴.

^{۱۶} . الرازي، همان منبع، ۱۱۰/۱.

^{۱۷} . قدري، باشا. (۱۹۰۹م). مرشد الحيران إلى معرفة أحوال الإنسان، ط ۳، ناشر: المطبعة الأميرية، القاهرة، ص: ۳۹.

ضمان غصب لازم باشد. و از نگاه وقت پرداخت به دو نوع تقسیم می‌گردد: دین حالی و دین مؤجل، دین حالی آنست که اداء آن در هنگام طلب دائن فوراً لازم می‌باشد و دین مؤجل آنست که پرداخت آن پیش از فرا رسیدن موعد آن لازم نمی‌باشد. منظور از دین درین تحقیق دین مؤجل نقود است؛ چون اثر تورم در نقود ظاهر گردیده و ارتفاع اسعار قیمت نقود را کاهش می‌دهد نه دیون دیگر و دین مؤجل از تورم متأثر می‌گردد.

تعریف نقود

هر چیزی که وسیلهٔ سنجش قیمت و تبادل اشیاء بوده و مورد پذیرش اکثر مردم قرار بگیرد. تاریخچهٔ نقود: نقود از جملهٔ بارزترین اختراعات جامعه بشری است که توسط آن از زنجیرهای مقایسه آزاد شده و با شیوهٔ تبادل آسان نایل گردیده است. نقود مراحل مختلفی را طی کرده است، در نخست مرحلهٔ نقود کالای عام (commodity money) سپس به شکل کالای خاص نقود فلزی (metallic money) ظهور نمود، نقود فلزی نیز مراحل را طی نموده است که انتقال از مرحلهٔ پارچه و قطعه به مرحلهٔ سکهٔ (دینار و درهم) دارای وزن و عیار مشخص می‌باشد و درین مرحله معادن نغیسه با هم قابل تعامل بوده و نظام نقدی را به عنوان نظام معدنین (Bi-Metallic) تشکیل دادند و الی مدت زیادی قابل تعامل بودند مگر تعامل به نقره اندکی عقب‌نشینی کرده و طلا به حیث سلطان نقدین قرار گرفت.

سپس پول‌های کاغذی (Bank note) سیر تکاملی خود را آغاز نمود، چنانچه تاجران و سرمایه‌داران طلاهای شان را در شهرهای امن نزد زرگران و صرافان به ودیعت گذاشته و از ایشان رسید و دیعت را دریافت می‌کردند و بعد اعتماد بین صرافان و تاجران عمیق‌تر شده طوری که رسید را با ارزش طلا به تاجر دیگر به فروش می‌رساندند و جهت سهولت تعامل به سند حامل تبدیل گردید و در نتیجه صرافان دریافتند که اصدار سند‌های کوچک و مساوی زمینهٔ تصرف آسان‌تر را برای تاجر فراهم می‌سازد. نخستین تلاش جهت اصدار سندات در سال ۱۶۵۶م توسط بانک استکهلم سویدن صورت گرفت؛ چنانچه سنداتی که تمثیل دین را می‌کرد صادر نموده و متعهد شد که در هنگام مطالبه قیمت آن‌ها را از طلا می‌پردازد و این سندات در حقیقت نخستین پول‌های کاغذی در جهان محسوب می‌گردد. بعد نظر به فواید فراوان آن‌ها حکومت‌ها حق اصدار و ادارهٔ آن‌ها را برای بانک‌های مرکزی اختصاص دادند، این آغاز اسکناس‌ها بود که در فاز نخست من حیث اسنادی بهادار از طلا نیابت کرده و قابل تبدیل به طلا بود (representative of convertible money)؛ ازین جهت نظام نقدی آن‌وقت را به نام نظام طلائی مسما کردند (Gold standard system). بعد از جنگ جهانی دوم اسکناس‌های زیادی صادر شد تا این که حکومت‌ها شهروندان خود را قانوناً ملزم به پذیرش اسکناس‌های (fiat money) غیر

قابل تبدیل به طلا را نمودند (inconvertible – paper money) (۱۸)، و امروز در اکثر کشورها بانک نوت‌ها پشتوانه طلائی نداشته؛ بلکه پشتوانه آن قدرت مالی غیر طلائی و جهانی یک کشور می‌باشد. نظام اسلامی نیز نقود را به‌عنوان وسایل تبادل و تعامل بین مردم تأیید کرده و در طول تاریخ اسلامی فراز و فرودهای را دارا بوده است، چنان‌چه در سپیده اسلام و بامداد نبوت در شهر مکه معظمه که مرکز تجارتی کهنی در جزیره عرب بود، پول ویژه مورد تعامل قرار نگرفت؛ بلکه با نقودی که از کشورهای مجاور وارد می‌شد مانند دینار رومی، درهم فارسی تعامل صورت می‌گرفت. نظر به تعدد مصادر و اشکال غیر منضبط وزن آن‌ها مخصوصاً درهم، معتبر بوده تا مسکوک با اصل آن از نگاه وزن یک‌سان باشد. قریش نقره را به وزن درهم و طلا را به وزن دینار می‌سنجیدند، دینار هرقلی و درهم فارسی را من حیث پارچه طلا و نقره می‌دانستند نه مسکوک.

اهل مکه وزن دینار رومی را معادل یک مثقال و درهم را معادل ۱۰/۷ دینار تعیین کردند، سپس رسول الله صلی الله علیه وسلم و خلفای اربعه آن‌را تأیید کرده و میزان مکه را اساس و قاطبه همه موازین در سرزمین اسلام تعیین نمودند، چنان‌چه فرمودند: "المیزان میزان أهل مکه" (۱۹). نظام نقدی در عصر پیامبر اسلام طلا و نقره بوده و تمام احکام و واجبات شرعی توسط آن‌ها سنجش می‌گردید. در عصر پیامبر اسلام صلی الله علیه وسلم وزن درهم معادل شش دانق و ده درهم معادل هفت مثقال قرار می‌گرفت. در عهد عبدالملک بن مروان خلیفه اموی منازعات تعاقبی بین او و شاه روم به میان آمد، سپس جهت اصلاح نقدی حکم به اصدار درهم جدید بر سکه اسلامی از نگاه نقش و وزن نمود. آن زمان نقود هر کشور نشانه از عقیده آن بود چنان‌چه در یک روی درهم فارسی عکس شاه و در روی دیگر معابد آتش و در یک طرف دینار رومی عکس امپراطور و در طرف دیگر آن عکس کلیسا و شعار صلیب حک گردیده بود. عبدالملک بن مروان در نخست در سال ۷۴ هـ به شکل دینار رومی دیناری را ضرب کرد که در یک طرف آن حلقه‌های احاطه شده با کلمه توحید و در طرف دیگری آن تصویر که ممثل خلیفه مسلمانان بود حک شده بود، سپس در سال ۷۷ هـ حکم به اخراج مسکوکات اجنبی کرده و دینارهای مستقل اسلامی را ضرب زد چنان‌چه در یک طرف آن کلمه توحید و در طرف دیگر آن سوره اخلاص با ذکر رسول الله صلی الله علیه وسلم، محل ضرب و تاریخ آن با خط عربی نقش شده بود. نزد فقهای اسلام وزن دینار برابر یک مثقال و معادل ۷۲ جو پوست نشده و درهم معادل ۵۰،۴ جو می‌باشد. و وزن دینار عبدالملک در سال ۷۴ معادل (۴،۵۰) گرام و در سال معادل ۷۷ (

۱۸. السبهانی، عبد الجبار محمد عبید. (۱۹۹۹م). (التقود فی عصر التشريع) Islamic money in the Era of legislation)، ناشر: مجلة كلية العلوم الإسلامية، بغداد. عدد: ششم، ص (۲۱۷-۲۴۲). <https://al-sabhany.com>.

۱۹. البیهقی، أحمد بن الحسين بن علي. (۲۰۰۳م). السنن الکبری، ناشر: دار الکتب العلمیة، بیروت - لبنان، ط ۳. ۲۸۵/۴.

۴،۴۸) گرام بوده و سپس وزن دینار معادل (۴،۲۵) گرام قرار گرفت، چنانچه آنرا دکتور ریسونی و قرضای تأیید کردند (۲۰). در تاریخ اسلامی نقود نیز عین مراحل را پیموده چنانچه از نقود خلقتی (طلا و نقره) به نقود اصطلاحی و قانونی فلوس و اسکناس‌ها تغییر شکل داد.

قیمت نقود: نقود دارایی دو نوع قیمت است، یکی قیمت حقیقی و تبادل‌ی است که عبارت از همان قدرت خرید مقدار کالاها و خدمات با آن‌ها (purchasing power) می‌باشد و دیگری قیمت نقدی و یا اسمی (face value) یعنی قیمت نوشته شده بر پول است مانند ده افغانی، بیست افغانی. قیمت اسمی نقود همیشه ثابت و لایتغیر است (۲۱). نقود از نگاه ماهیت بر دو نوع است: نقود خلقتی (Congenital money)، نقود اصطلاحی (idiomatic money).

نقود خلقتی از طلا و نقره گرفته شده و خلقتاً به‌عنوان قیمت اشیاء معامله می‌شوند (۲۲). ابن تیمیه می‌گوید: "والدراهم والدنانیر لا تقصد لنفسها بل هی وسیلة إلى التعامل بها ولهذا کانت أثماناً" (۲۳). درهم و دینار مقصود بالذات نبوده؛ بلکه وسیلهٔ تعامل می‌باشند. ازین جهت به آن‌ها ثمن گفته می‌شود. کاسانی می‌گوید: "الذَّهَبُ وَالْفِضَّةُ لَا يَحْتَاجُ فِيهِمَا إِلَى نِيَّةِ التَّجَارَةِ؛ لِأَنَّهَا مُعَدَّةٌ لِلتَّجَارَةِ بِأَصْلِ الْخِلْقَةِ" (۲۴). در طلا و نقره نیت تجارت ضرورت نیست؛ زیرا آن‌ها خلقتاً برای تجارت آفریده شدند. سرخسی می‌گوید: "فَأَمَّا الذَّهَبُ وَالْفِضَّةُ ثَمَنٌ بِأَصْلِ الْخِلْقَةِ" (۲۵). طلا و نقره در اصل خلقت ثمن پنداشته می‌شوند. در حقیقت صفت نقدیت از طلا به کلی از بین نرفته و تا امروز در معاملات مانند یک کرنسی بین‌المللی استفاده شده و به حیث پول احتیاطی و قدرت مالی برای بانک‌ها و حکومت‌ها می‌باشد؛ مگر نقره صفت نقدیت را از دست داده و ارزش فلزی آن به سودمندی آن در استعمال صنعتی متوقف است.

نقود اصطلاحی آنست که مردم بر اساس عرف و اصطلاح عمومی آن‌ها را ثمن اشیاء می‌دانند و شامل فلوس و اسکناس‌ها می‌شود؛ زیرا هر دو آن‌ها بر اساس عرف مردم ثمن محسوب می‌شوند (۲۶).

۲۰. السبھانی، همان منبع، ص: ۲۲۵.

۲۱. هایل، عبد الحفیظ، (۱۹۹۹م). تغییر القیمة الشرائیة للنقود الورقة، ط ۱. ناشر: المعهد العالمی للفکر الإسلامی، قاهرة، ص: ۱۸۰-۱۸۱.

۲۲. الکفراوی، عوف. (۱۹۹۹م). النقود و المصارف فی النظام الإسلامی، ط ۲. ناشر: دار الجامعات المصریة، قاهرة، ص: ۱۹.

۲۳. ابن تیمیة، تقی الدین أبو العباس أحمد بن عبد الحلیم الحرائی. (۱۹۹۵م). مجموع الفتاوی، ط ۲، ناشر: مکتبه ابن تیمیة لإحیاء کتب التراث الإسلامی، ج: ۱۹، ص: ۲۵۲.

۲۴. کاسانی، علاء الدین أبوبکر بن مسعود الحنفی. (۱۹۸۶م). بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع، ط ۲، ناشر: دار الکتب العلمیة، بیروت، ۲/۲۱.

۲۵. السرخسی، محمد بن أحمد شمس الأئمة السرخسی. (۱۹۹۳م). المبسوط، ط ۱، ناشر: دار المعرفة، بیروت، ۱۲/۱۳۷.

۲۶. شبیر، محمد عثمان. (۲۰۰۱م). المعاملات المالیة العاصرة فی الفقه الإسلامی، ط ۴، ناشر: دار النفائس للنشر و الطبع، الأردن، ص: ۱۷۶.

فلوس سکه مسی مضروب شده از معادن و فلزهای غیر از طلا و نقره می‌باشد؛ اگرچه از طلوع اسلام به معنای سکه مسی استفاده شده مگر لزوماً به معنای آن نیست؛ زیرا در زمان‌های بعدی معنای آن گسترده‌تر گردیده و سایر نقود نیز فلوس گفته می‌شود؛ بنابراین فلوس عبارت از چیزهای اندک که مردم آن‌ها را بدون طلا و نقره و قطع نظر از قیمت آن‌ها ثمن برای اشیاء قرار می‌دهند مانند آهن، مس، پوست و غیره (۲۷).

سرخسی می‌گوید: "فَالْفُلُوسُ الرَّائِحَةُ بِمَنْزِلَةِ الْأَثْمَانِ؛ لِاصْطِلَاحِ النَّاسِ عَلَى كَوْنِهَا ثَمَنًا لِلْأَشْيَاءِ" (۲۸). فلوس مروج به علت این که در اصطلاح مردم ثمن اشیاء قرار می‌گیرند، به مثابه ثمن محسوب می‌گردند.

موصلی می‌گوید: "وَلَا بِي حَيْفَةَ أَنَّ ثَمِيَّةَ الْفُلُوسِ بِالْإِصْطِلَاحِ" (۲۹) نزد ابوحنیفه ثمنیت فلوس نظر به اصطلاح و عرف مردم است.

اسکناس پول‌های کاغذی است که به حیث وسیله تبادل به کار می‌رود و باید مورد قبول عام مردم جامعه قرار گرفته باشند و هر یک ازین ارزها جنس مستقل و قائم بذاته بوده و امروز در تمام کشورها به حیث یک کرنسی اساسی متداول می‌باشد.

رابطه بین قیمت حقیقی نقود خلقتی و قیمت اسمی آن‌ها رابطه تقارب بین قیمتین است؛ زیرا ارزش ذاتی داشته، از نقدین گرفته شده و از نگاه صعود و نزول با آن‌ها مرتبط اند (۳۰). بنابراین قیمت اسمی آن‌ها با قیمت مماثل وزنی / فلزی آن‌ها در بازار یک‌سان می‌باشد.

اما قیمت اسمی نقود اصطلاحی اعم از فلوس و اسکناس با قیمت حقیقی آن‌ها تفاوت زیاد دارند؛ زیرا آن‌ها نقود اصطلاحی اند که ثمنیت خود را از اصطلاح مردم، قانون و قوت اقتصادی دولت به شکل عام می‌گیرند؛ بنابراین یا ارزش اندک دارند مانند فلوس و یا هم دارای قیمت نیستند مانند نقود کاغذی؛ زیرا آن‌ها ذاتاً قابل تقاضا نبوده؛ بلکه به حیث وسیله مالی استفاده می‌شود.

نقود خلقتی زیاد از تورم متأثر نمی‌شود؛ زیرا ارزش آن‌ها به عنوان پول تفاوت چندانی با ارزش آن به عنوان کالا ندارد و مطابق قانون عرضه و تقاضا مانند سایر کالاها در نوسانات قرار دارند. در حقیقت

۲۷. الشافعی، محمد زکی حسن. (۱۹۸۳م). النقود بین القديم و الحديث - دراسة تحليلية مقارنة عن العملة في العالم العربي، ط ۲، ناشر: دار المعارف، بیروت، ص: ۸۴.

۲۸. سرخسی، همان منبع، ۲۵/۱۴.

۲۹. موصلی، عبد الله بن محمود بن مودود. (۱۹۳۷م). الاختیار لتعلیل المختار، ط ۱، ناشر: دار الکتب العلمیة، بیروت، ۶۱/۲.

۳۰. هایل، عبد الحفیظ. (۱۹۹۹م). تغیر القيمة الشرائیة للنقود الورقة، ط ۱، ناشر: المعهد العالمی للفکر الإسلامی، قاهرة، ص: ۱۸۰.

تعامل با نقود خلقتی سبب عدم وقوع تورم و تقلب نرخ‌ها به شکل سریع می‌گردد؛ بنابراین در سایه تعامل به این نقود نرخ اسعار نسبتاً ثابت می‌ماند و سیستم طلائی (النظام الذهبی) یک سیستم خودکار است و از خلال استقرار تاریخ پول و یا نقود می‌توان دریافت که آغاز موارد تورم زمانی رخ داده که درهم و دینار تقلبی (مغشوش) و فلوس به معنای عام به عنوان پول اصلی رایج شده است؛ ازین جهت پرداخت مثل دیون نقود خلقتی در حالت تغییر قیمت‌ها به اتفاق فقها صورت می‌گیرد^(۳۱). ابن عابدین در رساله مشهورش "تنبيه الرقود علی مسائل النقود": می‌گوید: "فانه لا یلزم لمن وجب له نوعٌ منها سواه بالإجماع"، بالای کسی که هر کدام از آنها لازم شده است، به اجماع امت غیر از پرداخت عین آن چیزی دیگری لازم نمی‌گردد.

محور دوم نظریات فقهاء متقدمین در مورد تأثیر تغییر قیمت فلوس و اسکناس بر دین

نزول قیمت فلوس به معنای خاص: در صورت نزول قیمت فلوس فقها سه دیدگاه را مطرح نمودند: نخست: نزد جمهور فقهای مذاهب اربعه، امام ابوحنیفه^(۳۲)، امام مالک، امام شافعی^(۳۳)، امام احمد بن حنبل، ظاهریه^(۳۴)، زیدیه و امامیه تغییر قیمت فلوس اعتبار نداشته و بر مدیون پرداخت مثل واجب می‌گردد؛ زیرا فلوس از جمله مثلیات است و مانند مثلیات دیگر در هر حالت مثل آن پرداخت می‌شود. و مثل یک چیز شبیه‌تر به قیمت آنست و حق دائن را بهتر جبران می‌کند. در حالت بطلان عقد پرداخت مثل لازم است؛ پس در حالت تغییر قیمت به طریق اولی رد مثل واجب می‌باشد^(۳۵). قرض از جمله عقود ضمان است و در عقود ضمان مثل مضمون پرداخت می‌گردد^(۳۶). افزایش بر مثل و یا کاهش آن ربا است و هم‌چنان تعیین قیمت و مقدار تغییر آن دشوار بوده و منجر به اختلاف و نزاع می‌گردد. دوم: نزد امام ابویوسف (رأی مفتی به احناف) و امام محمد و بعضی حنابله^(۳۷) بر مدیون پرداخت قیمت فلوس در هر حالت لازم می‌باشد، در بیع قیمت روز انعقاد آن و در قرض قیمت روز قبض آن

^{۳۱}. ابن عابدین، محمد امین بن عمر بن عبد العزیز. (۱۹۹۲م). تنبيه الرقود علی أحكام النقود، مخطوطة.

^{۳۲}. ابن عابدین (حاشیه)، ۵۳۳/۴.

^{۳۳}. الشیرازی، أبو إسحاق إبراهيم بن علي. (۱۹۷۶م). المهذب في فقه الإمام الشافعي، ط ۲، ناشر: دار المعرفة، بیروت، ۴۰۲/۱.

^{۳۴}. ابن حزم، أبو محمد علي بن أحمد بن حزم الأندلسي. (۱۹۸۵م). المحلی بالآثار، ط ۱، ناشر: دار الفکر- بیروت- ۷۷/۸.

^{۳۵}. الهیثمی، أحمد بن محمد بن علي. (۱۹۸۳م). تحفة المحتاج في شرح المنهاج، ط ۱، ناشر: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، قاهرة، ۴۴/۵.

^{۳۶}. السيوطي، عبد الرحمن بن أبي بكر جلال الدين. (۲۰۰۴م). الحاوي للفتاوي، ط ۲، ناشر: دار الفکر للطباعة و النشر، بیروت- لبنان، ۹۷/۱.

^{۳۷}. ابن مفلح، ابواسحاق، إبراهيم بن محمد بن عبد الله. (۱۹۹۷م). المبدع في شرح المقنع، ط ۱، ناشر: دار الکتب العلمیة، بیروت، لبنان، ۲۷۰/۲.

تعیین می‌گردد و این نظریه قدری شاه است چنانچه می‌گوید: «إذا استقرضَ مقداراً معيناً من الفلوس الرائجة والنقود غالبه الغش، فكسدت وبطل التعامل بها، فعليه رد قيمتها يوم قبضها لا يوم ردها»^(۳۸). اگر شخص مبلغ مشخصی را از فلوس رایجه و یا نقودی که غش یعنی اکثر مواد آن از فلزات غیر از طلا و نقره باشد^(۳۹) آن غالب باشد قرض گرفت، سپس کاسد شده و تعامل با آن‌ها باطل گردید، بر مدیون لازم است تا قیمت روز قبض آن‌را به دائن بپردازد؛ زیرا در صورت دشوار بودن پرداخت مثل معیوب شدن شیئی در مثلیات پرداخت قیمت آن لازم می‌گردد^(۴۰). پرداخت مثل منجر به امتناع مردم از پرداخت قرض به علت ترس از کاهش قیمت فلوس گردیده و در نتیجه باعث قلت تعاون و همکاری و اختلال اجتماعی در جامعه می‌گردد.

سوم: در یک نظریه مالی که در صورت نزول فاحش قیمت فلوس، پرداخت قیمت آن واجب می‌گردد و در صورت یسیر بودن مثل آن؛ زیرا در صورت تغییر فاحش دائن متضرر می‌گردد و تغییر اندک قابل تسامح است^(۴۱).

نظریه سوم جهت تحقق مصالح مردم و دفع ضرر از ایشان راجح می‌باشد؛ زیرا تغییر یسیر مانند غبن یسیر و ضرر یسیر مغتفر به است و هیچ ضرر بزرگی بر متعاقدین مرتب نمی‌گردد.

تأثیر تغییر قیمت اسکناس بر پرداخت دین: در واقع این نقود نسبت به نقود دیگر بیش تر از تورم متأثر می‌شوند؛ زیرا آن‌ها پاره‌های کاغذی هستند که در ذات خود ارزشی نداشته و مؤسسات مالی برای رفع کسر بودجه یا پوشش هزینه‌های گزاف دولت مقداری زیادی از آن‌ها را چاپ می‌کنند که منجر به تورم شده و قدرت خرید آن ضعیف می‌گردد. اسکناس‌ها نقود مستقل بوده و دارای طبیعت و ماهیت خاصی می‌باشد و وجه اشتراک آن‌ها با فلوس در اصطلاحی بودن و با نقود خلقتی در ثمنیت است^(۴۲).

تورم و تغییر در ارزش پول‌های کاغذی در قالب کساد، انقطاع و تغییر قیمت آن‌ها صورت می‌گیرد: **کساد نقود و اثر آن بر دین:** نزد جمهور فقهاء مقترض در حالت کساد باید مثل آن‌را بپردازد و کساد در دین هیچ تأثیری ندارد؛ زیرا قرض در اصل عاریت است و موجب آن پرداخت عین می‌باشد و اگر قرض در حقیقت عقد معاوضه باشد که موجب پرداخت مثل است مستلزم ربای نسبیته می‌گردد؛ ازین جهت پرداخت عین آن لازم است و در مقابل، حنابله و شاگردان امام از مذهب حنفی پرداخت قیمت

^{۳۸}. قدری شاه، همان منبع، ماده (۶۹۵).

^{۳۹}. منظور فلوس مسی، دراهم و دنانیر غالب الغش میباشد نه مغلوب الغش؛ زیرا مغلوب الغش حکم نقدین را دارد.

^{۴۰}. الزرقا، أحمد بن شیخ بن محمد الزرقا. (۱۹۹۶م). شرح القواعد الفقهية، ط ۴، ناشر: دار القلم، دمشق، ص: ۱۷۴.

^{۴۱}. الزرقانی، عبد الباقي بن یوسف المصري. (۲۰۰۲م). شرح الزرقانی علی مختصر خلیل، ط ۱. ناشر: دار الکتب العلمیة- بیروت- لبنان، ۱۱۸/۵.

^{۴۲}. الأشقر، محمد. (۱۹۹۸م). النقود و تقلب قيمة العملية، ط ۱. ناشر: دار الفنائس للنشر و التوزیع- الأردن، ص: ۲۸۴.

را واجب می‌داند؛ زیرا در صورت بطلان وصف ثمنیت به اثر کساد عارض بر نقود، پرداخت مثل آن مانند حالت انقطاع متعذر بوده و قیمت آن واجب می‌گردد. جمهور فقهاء بر خلاف حنابله و شاگردان امام، وصف ثمنیت را درین مسأله در پرداخت مثل بخشیده شده دانسته و آن را مؤثر بر مثلثیت نمی‌دانند. و راجح در مذهب حنفی قول صاحبین است و صاحب هدایه نیز دلیل ایشان را بعد از دلیل امام ابوحنیفه ذکر کرده است و این منهج او در بیان قول راجح در مذهب حنفی است^(۴۳). او می‌گوید:

"ولو استقرض فلوسا نافقة فكسدت عند أبي حنيفة يجب عليه مثلها؛ لأنه إعارة، وموجب رد العين معنى والتمنية فضل فيه إذ القرض لا يختص به وعندهما تجب قيمتها لأنه لما بطل وصف الثمنية تعذر ردها كما قبض فيجب رد قيمتها كما إذا استقرض مثليا فانقطع لكن عند أبي يوسف يوم القبض وعند محمد يوم الكساد على ما مر من قبل وأصل الاختلاف فيمن غصب مثليا فانقطع وقول محمد أنظر للجانبين وقول أبي يوسف أيسر"^(۴۴). اگر فلوس مروجہ را قرض گرفت سپس کاسد شد نزد امام ابوحنیفه پرداخت مثل آن لازم می‌باشد؛ زیرا حکم اعاره را دارد و موجب آن معنا پرداخت عین است و ثمنیت یک چیزی اضافی است؛ چون قرض مختص به ثمن نیست. نزد صاحبان پرداخت قیمت آن واجب می‌گردد؛ زیرا با بطلان وصف ثمنیت پرداخت عین آن همان‌طور که قبض گردیده باطل شد؛ پس پرداخت قیمت آن لازم می‌باشد، چنان‌چه که مال مثلی را قرض نماید و سپس قطع گردد، مگر نزد امام ابویوسف قیمت روز قبض و نزد امام محمد قیمت روز کساد لازم می‌شود. اصل و مبدأ اختلاف شان همان انقطاع مال مغصوبه مثلی پس از غصب آن است، نظر امام محمد برای جانین مناسب‌تر و نظر ابویوسف آسان‌تر می‌باشد.

انقطاع نقود و اثر آن بر دین: چنان‌چه ابن عابدین می‌گوید درین مورد از ابوحنیفه چیزی روایت نشده است و نزد صاحبین درین حالت نیز پرداخت قیمت لازم می‌باشد. و از جمهور فقهاء مالکیه نیز در صورت قطع نقود از شهر متعاقدين، حکم به پرداخت قیمت روز مطالبه بر اساس واحد پولی بدیل موجود می‌نمایند.

تغییر قیمت نقود و آثار مرتب بر آن: نزد مالیکه، شافعیه، حنابله، اهل ظواهر و ابن تیمیه تغییر اسعار در دین اعتبار نداشته و پرداخت مثل لازم است؛ چنان‌چه امام مالک می‌گوید: "لأنَّ كُلَّ شَيْءٍ أُعْطِيَتْهُ

^{۴۳}. ابن همام، کمال الدین محمد بن عبد الواحد السیواسی. (ب ت). فتح القدير، ناشر: دار الفکر - بیروت - لبنان، ط ۲، ۱۶۰/۷.

^{۴۴}. المرغینانی، أبو الحسن برهان الدین علی بن أبي بكر. (۱۹۹۵). الهدایة فی شرح بداية المبتدي، ناشر: دار احیاء التراث العربی - بیروت - لبنان، ۸۵/۳.

إِلَى أَجَلٍ فَرَدَّ إِلَيْكَ مِثْلَهُ وَزِيَادَةٌ فَهَوَّ رَبًّا" (۴۵)؛ ترجمه: زیرا هر چیزی که مؤجل برای کسی می‌دهی و سپس مثل و افزون بر آن به شما پرداخت می‌گردد ربا محسوب می‌شود. شیرازی می‌نویسد: "و یجب علی المستقرض رد المثل فیما له مثل لأن مقتضى القرض رد المثل" (۴۶) ترجمه: بر مدیون پرداخت مثل لازم است؛ زیرا مقتضای قرض پرداخت مثل است. ابن قدامه می‌گوید: "أَنَّ الْمُسْتَقْرَضَ يَرُدُّ الْمِثْلَ فِي الْمِثْلِيَّاتِ، سِوَاءَ رَخْصِ سِعْرِهِ أَوْ عِلَا، أَوْ كَانَ بِحَالِهِ لِأَنَّهُ لَمْ يَحْدُثْ فِيهَا شَيْءٌ، إِنَّمَا تَغْيِيرُ السَّعْرِ، فَأَشْبَهَ الْحِنْطَةَ إِذَا رَخِصَتْ أَوْ غَلَّتْ" (۴۷). ترجمه: مدیون در مثلیات پرداخت مثل را می‌پردازد برابر است که نرخ صعود کرده باشد یا نزول و یا ثابت باشد؛ زیرا فقط نرخ تغییر کرده است و مشابه گندم است وقتی که ارزان و گران می‌شود.

ابن حزم می‌گوید: "و لَا يَجُوزُ فِي الْقَرْضِ إِلَّا رَدُّ مِثْلِ مَا اقْتَرَضَ لَا مِنْ سِوَى نَوْعِهِ أَصْلًا" (۴۸) یعنی در قرض جز پرداخت مثل آن چیزی دیگر لازم نمی‌شود. ابن تیمیه می‌گوید: "فَأِنَّهُ لَا يَجِبُ فِي الْقَرْضِ إِلَّا رَدُّ الْمِثْلِ بِلَا زِيَادَةٍ" (۴۹) در قرض جز پرداخت مثل بدون زیادت چیزی دیگری واجب نمی‌باشد. قوانین وضعی کشورها از جمله قانون مدنی افغانستان نیز پرداخت مثل را در قرض لازم می‌داند، در ماده (۵۸۸) چنین صراحت دارد: "هرگاه موضوع وجیهه را نقود تشکیل بدهد، مدیون به پرداخت مقداری که در عقد ذکر گردیده مکلف می‌باشد. صعود یا تنزیل نرخ پول در پرداخت دین تأثیر ندارد، مگر این که در قانون یا موافقه طرفین طور دیگری تصریح یافته باشد".

و در ماده (۱۲۹۳) "هرگاه قرض بر اشیائی پیمانه یا وزنی یا مسکوکات یا بانکنوت صورت گرفته باشد، قرض‌گیرنده برد مثل آن مکلف می‌باشد. گرچه نرخ نزول یا صعود کرده باشد".

نزد امام ابوحنیفه در هر حالت پرداخت مثل لازم است و نزد صاحبان پرداخت قیمت لازم می‌گردد با این تفاوت که نزد امام محمد پرداخت قیمت روز تغییر و نزد ابویوسف - و علیه الفتوی عند الحنفیه - در بیع و قرض بر مشتری و مقترض پرداخت قیمت روز انعقاد و قبض لازم می‌گردد. فقهای احناف در مورد قول مفتی به اختلاف نمودند، در فتاوی قاضی خان گفته است: "قال محمد: قيمتها في آخر يوم كانت رایجة و علیه الفتوی و قول أبي يوسف أيسر - أي للمفتي و القاضي - لأن قيمته يوم القبض

۴۵. الأصبحي، مالك بن أنس بن مالك بن عامر المدني. (۱۹۹۴). (المدونة الكبرى)، ناشر: دار الكتب العلمية، ط ۱، ۷۵/۳.

۴۶. الشيرازي، همان منبع ۸۵/۲.

۴۷. ابن قدامه، همان منبع، ۲۳۹/۲.

۴۸. ابن حزم، همان منبع، ۴۰۲/۷.

۴۹. ابن تیمیه، همان منبع ۴۷۳/۲۹.

معلومة و يوم الإنقطاع لا يعرف إلا بالخرج". امام محمد می گوید که پرداخت قیمت آخرین روز مروج بودن آن اعتبار دارد و فتوا نیز بر آن بناست و قول امام یوسف آسان تر برای مفتی و قاضی است؛ زیرا قیمت روز قبض معلوم و آشکار است نسبت به روز انقطاع. مگر علامه ابن عابدین رحمه الله تعالی عنه ما را از مراجعه به کتب مذهب حنفی توسط رساله قیمتی اش (تنبيه الرقود علی مسائل النقود) مستغنی کرده است، او پس ازین که اقوال فقهاء را در مورد تغییر نقود، کساد و انقطاع بیان داشته، اشاره به قول مفتی به هنگام اختلاف در کساد و انقطاع نموده: "و في الذخيرة الفتوى على قول أبي يوسف، و في التهمة و المختار و الحقائق: بقول محمد يفتي رفقا بالناس" در ذخیره فتوا بر قول امام ابویوسف مگر در تتمه و مختار و حقایق جهت سهولت بر مردم فتوا به قول امام محمد است. سپس ابن عابدین می گوید: "و لم أر من جعل الفتوى على قول الإمام" من کسی را ندیدم که به قول ابوحنیفه فتوا داده باشد.^(۵۰)

محور سوم نظریات دانش مندان معاصر در مورد تأثیر تغییر قیمت اسکناس بر دین: علمای معاصر نیز نظریات مختلفی را پیرامون تأثیر تغییر قیمت نقود بر دین مطرح کردند، چنانچه بعضی از ایشان پرداخت مثل را لازم می دانند، بعضی پرداخت قیمت را، بعضی تغییر فاحش، بعضی مماطلت، بعضی توقف و دسته‌ی دیگری هم موضوع مصالحه را مطرح می کنند^(۵۱)،

پرداخت مثل پول برای دائن: بعضی از دانش مندان معاصر در صورت تغییر قیمت اسکناس ها پرداخت مثل آن را لازم می دانند، این نظریه دکتور محمد تقی عثمانی^(۵۲)، دکتور علی السالوس و عبدالله بن منیع^(۵۳) است، در صورت که از طرف مدیون مماطلت صورت نگرفته باشد.

و دکتور یوسف قاسم^(۵۴)، دکتور محمد عبده عمر و شیخ محمد علی التسخیری^(۵۵)، و شیخ محمد المختار السلاوی^(۵۶) نیز موافق این نظریه اند در صورتی که متعاقدین بر تثبیت قیمت التزام بر معیار

^{۵۰}. ابن عابدین، همان منبع، ۲۷۰/۵.

^{۵۱}. سالوس، علی. (۱۹۸۷م). النقود و استبدال العملات. ط ۲. ناشر: مكتبة الفلاح- توزيع دار الاعتصام، قاهرة، ص: ۴۷-۴۸.

^{۵۲}. عثمانی، محمد تقی. (۲۰۰۱). مسألة تغير قيمة العملة و ربطها بقائمة الأسعار، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره: ۵. ص: ۱۸۵۱/۳.

^{۵۳}. ابن منیع، عبدالله بن منیع. (۲۰۰۱). موقف الشريعة الإسلامية من ربط الحقوق و الالتزامات المؤجلة بمستوى الأسعار، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره: ۵. ۸۲۴/۳.

^{۵۴}. قاسم، یوسف (ب ت)، تغير قيمة العملة، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره ۵. ۱۷۰۹/۳.

^{۵۵}. التسخیری، محمد علی (بدون تاریخ)، تغير قيمة العملة، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره ۵. ۱۸۰۷/۳.

^{۵۶}. المختار، محمد (بدون تاریخ)، مفهوم كساد النقود الورقية و أثره في تعيين الحقوق و الالتزامات الآجلة و حدود التضخم التي يمكن أن تعتبر معه النقود الورقية نقودا كاسدة، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره: ۹. ۶۷۱/۲.

خاص دیگری موافقه نکرده باشند. قول ابی یوسف در مورد وجوب پرداخت قیمت فلوس در صورت تغییر آن بر اسکناس‌ها تطبیق نمی‌گردد، ارزان شدن و گران شدن اسکناس‌ها در مورد لزوم پرداخت مثل اعتبار ندارد؛ مگر این‌که نزول به درجه‌ی برسد که ثمنیت خود را از دست بدهند، درین صورت مانند حالت انقطاع قیمت واجب می‌گردد (۵۷).

ایشان علاوه بر دلایل گذشته، به آیاتی استدلال می‌کنند که دلالت به وجوب وفاء به عهد و التزام به شروط متفق علیها بین متعاقدین می‌نماید، الله متعال می‌فرماید: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ} [۵۸]. ای مؤمنان به عقدها و تعهدهای تان پای‌بند باشید. این نص قرآن مجید دلالت می‌کند بر لزوم التزام به آن‌چه که بین متعاقدین صورت می‌گیرد، بدون زیادت و نقصان. هم‌چنان پرداخت قیمت ظلم تلقی می‌گردد؛ زیرا الله متعال فرموده است که مثل رأس‌المال‌های تان را بگیرید و در غیر آن یا ظالم و یا مظلوم قرار می‌گیرید. تماثل در حقیقت یک امر مطلوب جهت اجتناب از ربا است چنان‌چه رسول الله صلی الله علیه وسلم با صراحت کامل این تماثل مطلوب را در احادیث ربای فضل بیان داشته است و تماثل معتبر در شریعت اسلامی در اندازه و مثل می‌باشد. نقود به اشیای مثلی دیگر و نقدین مقایسه می‌گردد؛ چنان‌چه در آن‌ها پرداخت مثل لازم است در نقود نیز لازم است. بر اساس اصل مثلیت در عقود، هر عقد در صورت تکمیل شروط صحیح و عدم موانع در آن بر متعاقدین لازم می‌گردد (۵۹). قرض یک نوع عقد تبرع و ارفاق است، ثواب و پاداش آن از طرف الله متعال می‌باشد و به تصدق و خیر منتهی می‌گردد {وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} [۶۰]، اگر مدیون تنگ‌دست بود او را تا زمان دریافت پول مهلت دهید و اگر صدقه کردید بهتر است؛ اگر شما بدانید. پس چگونه مدیون تفاوت تورم را متحمل شود درحالی‌که قرآن مجید به تصدق آن رهنمایی می‌کند. هم‌چنان قرض‌های بین‌الدولی مثل آن پرداخت می‌گردد نه قیمت آن‌ها (۶۱). کسانی که قایل به پرداخت قیمت در قرض هستند حالت نزول قیمت را در نظر می‌گیرند نه حالت صعود را، مثلاً شخصی یک بوجی آرد را که قیمت آن ۲۰۰۰ افغانی می‌شد از دیگری قرض گرفت، سپس قیمت آن

۵۷. مجله مجمع الفقه الإسلامي، شماره ۵، ۱۸۲۳/۳.

۵۸. سوره مائده، آیت: ۱.

۵۹. عمر، محمد عبده. (بدون تاریخ). تغییر قيمة العملة و الأحكام المتعلقة بها، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره ۵، ۲۲۰۷/۳، ۲۲۰۸.

۶۰. سوره بقره، آیت: ۲۸۰.

۶۱. السنهوري عبد الرزاق. (۱۹۹۲م). الوسيط في شرح القانون المدني - مصادر الالتزام- ط ۱. ناشر: دار النشر للجامعات المصرية، قاهرة، ج: ۱. ص: ۳۸۹.

به ۱۵۰۰ نزول کرد، آیا اکنون یک بوجی آرد را به دائن بدهد که قیمتش فعلاً ۱۵۰۰ افغانی می شود یا دو هزار افغانی برایش پرداخت کند که قیمت آن زمان بود؟

در حوزه بانکداری، در صورت که یک بانک پنج میلیون افغانی طلب کار باشد و ده میلیون افغانی در آن حسابات جاری وجود داشته باشد، قرض و سپس تورم به ۱۰٪ برسد، به همین نسبت قرض های بدهکاران بانک افزایش میابد و باید قروض مقرضین نیز ۱۰٪ افزون گردد. آیا بانک ها در هر دو مورد فکر می کنند؟ در صورت پرداخت قیمت نه مثل نسبت تورم در بانک های اسلامی نخست به رأس المال اضافه گردیده و سپس ربح توزیع می گردد، آیا اگر این رویکرد تطبیق شود بانک ها کدام فایده را خواهند گرفتند؟ و یا همه این فواید بخشی از تورم محسوب خواهد شد؟ افزایش تورم در حقیقت بیش تر از فوایدی است که بانک های اسلامی و سودی است که بانک های تقلیدی به دست می آورند، و از ناحیه دیگر نیازی به حسابات استثماری نبوده و کافی است که حساب جاری باز شود و قیمت آن در صورت تورم اخذ گردد (۱۲).

پرداخت قیمت نقد در دین: نزد بعضی از دانش مندان در صورت نزول قیمت دین بر مدیون پرداخت قیمت اسکناس لازم است، این نظریه دکتر اشقر و شیخ احمد زرقا می باشد. زیرا تعامل به اصل و مثل درین حالت دشوار است پس بنا بر قول راجح قیمت روز قبض پرداخته می شود. زیرا در پرداخت قیمت در حقیقت اعمال و تطبیق عدالت، رفع ظلم، تصحیح اوضاع و محافظه بر قیمت اموال می باشد و از منظر اقتصاد دو جنس و مال زمانی متمائل پنداشته می شوند که قیمت آن ها یک سان باشد و در صورت تفاوت قیمت ها هیچ تماثلی وجود ندارد (۱۳).

پرداخت قیمت در حالت نزول فاحش قیمت نقد: نزد دسته از دانش مندان مسلمان در صورت تغییر فاحش پرداخت قیمت لازم می گردد، این نظریه دکتر قره داغی، دکتر محمد عبداللطیف الفرفور، دکتر عجیل جاسم النشمی، دکتر ناجی عجم، دکتر عبدالله بن ابیه است و نسبت نزول فاحش نیز نظر به قول راجح ثلث قیمت است (۱۴). زیرا پرداخت قیمت در صورت نزول اندک منجر به اضطراب در معاملات گردیده و اعتماد مردم در تعامل با اوراق نقدی را دچار تزلزل می سازد و هیچ معامله از نزول بسیر عاری نمی باشد و اگر قیمت در صورت تغییر بزرگ تعیین نشود ظلم به میان آمده و مردم از نیکی دست بر می دارند که مبادا ضرری برای شان برسد و جامعه اسلامی دچار عدم تعاون، برادری،

^{۱۲} . القره داغی، علی محی الدین، أثر التضخم و الكساد في الحقوق و الالتزامات الآجلة، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره ۵، ۵۶۶/۲.

^{۱۳} . نزیه، همان منبع، شماره: ۳، ۱۶۷۶/۳.

^{۱۴} . القره داغی، همان منبع.

اخوت و همدردی می‌گردد که با اصول صریح دین در تضاد است. تغییر یسیر براساس مقایسه به غبن یسیر و ضرر یسیر بخشیده شده است. اگر تغییر قیمت واحد پولی اندک باشد، طوری که به ثلث نرسد، درین صورت پرداخت مثل واجب است و در غیر آن قیمت؛ زیرا ثلث حد فاصل بین کثرت و قلت در شریعت اسلامی می‌باشد. ایشان به دلایل نظریهٔ پرداخت مثل در صورت عدم نزول فاحش قیمت نقود و دلایل نظریهٔ پرداخت قیمت در صورت نزول فاحش استمساک می‌کنند. هم‌چنان می‌گویند در مورد اسکناس‌ها نص خاصی در کتاب الله سبحانه و تعالی و سنت رسول الله صلی الله علیه وسلم ذکر نشده است، باید بر آن‌ها قواعد عمومی و مبادئ که عدالت، احسان، مصلحت حقیقی را برای انسان متحقق می‌سازد، ظلم، مفسده و ضرر را بر طرف می‌کند تطبیق گردد؛ ازین که رسول الله صلی الله علیه وسلم قدوه حسنه و اسوهٔ نیکی برای همه بشریت است، باید در پرداخت قرض حسن از وی تقلید نمود، چنان‌چه ایشان شتری را به قرض گرفتند و سپس شتری بهتری از شتر اول به مدیون دادند و فرمودند: «إِنَّ خِيَارَكُمْ أَحْسَنُكُمْ قَضَاءً»^(۶۵). ترجمه: بهترین شما کسی است که به وجه احسن دینش را بپردازد، پس وجه احسن آنست که میان تغییر اندک و فاحش تفکیک قایل شوید. هم‌چنان تغییر قیمت اسکناس‌ها از جمله آفات و حالات اضطراری اجباری محسوب می‌گردد و عدالت تقاضا می‌کند تا هنگام تغییر فاحش قیمت‌ها هر دو طرف در نظر گرفته شود؛ زیرا هیچ تجارت عاری از ریسک و مخاطره نمی‌باشد. مجمع فقهی جهانی نیز در قرار سال ۲۰۱۹ م در صورت تغییر فاحش پرداخت قیمت را لازم می‌دانند.

پرداخت قیمت در صورت مماطلت دین: نزد بعضی از دانش‌مندان اصل در پرداخت دین در حالت نزول قیمت نقود پرداخت مثل آنست و استثناء در صورتی که مدیون با وجود توانایی در پرداخت دین مماطلت می‌ورزد، بر وی پرداخت قیمت لازم است؛ زیرا با نزول قیمت قوت خریداری آن‌ها تغییر کرده و دائن متضرر می‌گردد، این نظریهٔ دکتر عبدالله منیع و دکتر یوسف قاسم می‌باشد^(۶۶). زیرا مماطلت در دین بدون عذر ذاتاً تجاوز و اعتداء بر یکی از مقاصد پنج‌گانهٔ شریعت اسلامی، حفظ مال می‌باشد. رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمودند: «مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ، فَإِذَا أُتْبِعَ أَحَدُكُمْ عَلَىٰ مَلِيٍّ فَلْيَتَّبِعْ»^(۶۷) ترجمه: به تعویق انداختن دین از طرف مدیون ثروت‌مند ظلم تلقی می‌گردد و اگر یکی از شما به شخص غنی احاله می‌شود، باید قبول کند. سزایی اخروی ظالم به الله متعال موکول شده و مسئولیتش

^{۶۵}. البخاری، همان منبع، ۹۹/۳.

^{۶۶}. قاسم یوسف. (بدون تاریخ). *مجلهٔ تغییر قیمت العملة*. مجلهٔ مجمع الفقه الاسلامی، شماره ۵، ۱۷۱۰/۳.

^{۶۷}. البخاری، همان منبع، ۹۴/۳.

را در دنیا رسول الله صلی الله وسلم بیان داشته است: «لِيَّ الْوَأَجِدِ يُحِلُّ عُقُوبَتَهُ وَعَرَضَهُ»^{۶۸} ترجمه: مماطلت مدیون علی رغم توانائی پرداخت دین، عرض و مجازات وی را حلال می‌سازد؛ یعنی باید از نگاه معنوی و مادی مجازات گردد؛ ازین رو ممکن است تا حکم به تعویض اضرار و خسارات که از ناحیه مماطلت مدیون به دائن رسیده است - یعنی نزول قیمت کرنسی و کم شدن حق دائن - بر مدیون لازم گردد.

توقف از قضاوت پیرامون موضوع: نزد بعضی از علما نزول قیمت اسکناس‌ها از جمله مسایل بسیار پیچیده است که ترجیح یک نظریه را بر دیگری دشوار می‌سازد و هر مورد باید جداگانه بررسی شود، و تا زمان دریافت راه حل شرعی و معقول در زمینه توقف باید کرد، این نظریه دکتور محمد عثمان شیر است؛ زیرا از علمای گذشته در مورد اسکناس‌ها چیزی نقل نشده و ماهیت آن‌ها متفاوت از نقود دیگر است.

مصالحه بر توزیع خساره بر متعاقدين: نزد بعضی از علما نباید یکی از طرفین به تنهایی ضرری ناتج از نزول قیمت نقود را متحمل شود، بلکه لازم است تا خساره میان متعاقدين در صورت عدم توقع و نزول فاحش قیمت (ثلث) تقسیم گردد، این نظریه دکتور مصطفی زرقا، دکتور نزیه حماد و دکتور منذر قحف است^{۶۹}. زرقا می‌گوید: که معالجه مشکل ارتفاع سطح اسعار ممکن است در چارچوب نظریه حالت اضطراری داخل گردد که در آن حالت تقسیم ضرری نزول قیمت نقود بین دائن و مدیون بالمناصفه براساس مصالحه صورت می‌گیرد و الا به محکمه مراجعه می‌گردد مشروط به غیر فاحش و عدم متوقع بودن آن. پیش از ایشان نیز ابن عابدین در صورت تعدد انواع عقود مروج و تغییر قیمت آن‌ها فتوا به مصالحه بر اوسط را صادر کرده بود^{۷۰}. یعنی در حالت نزول قیمت نقود، خساره مساویانه بر طرفین تقسیم می‌شود، نزول تدریجی و متوقع اعتبار ندارد، مگر این که دین مؤجل بوده و نزول تدریجی منجر به درجه فاحش گردد، مانند مهر مؤجل در عقد ازدواج، درین صورت قیمت وقت عقد اعتبار دارد و خساره بین زوجین توزیع می‌گردد. این نظریه را کنفرانس فقهی اقتصادی برای قضایایی تورم (منعقد سال ۱۹۹۹ م در بحرین) نیز تأیید کرده است؛ چنان‌چه در توصیات شان گفتند: اگر تورم در هنگام عقد متوقع بوده هیچ نوع تأثیری بر تعدیل دیون مؤجله ندارد و پرداخت آن‌ها باید با مثل صورت بگیرد نه قیمت؛ زیرا طرفین عقد ضمناً به نتایج تورم راضی بوده و سبب استقرار تعاملات مردم

^{۶۸}. البخاري، همان منبع، ۱۱۸/۳.

^{۶۹}. قحف، منذر. (بدون تاریخ). کساد النقود و انقطاعها بين الفقه والاقتصاد، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره ۹، ۲/ ۷۵۱ و ۷۵۲.

^{۷۰}. ابن عابدین، تنبيه الرقود علی مسائل النقود، ص: ۳۸.

می‌گردد و در صورت عدم توقع اگر تورم اندک باشد، دلیلی برای تعدیل دیون مؤجله شمرده نمی‌شود؛ زیرا اصل در پرداخت دیون مثل است و تورم یسیر شرعاً بخشیده شده است و در صورت تورم فاحش به مصالحه رجوع می‌گردد. اصل تطبیق عدالت و دفع ظلم و ضرر و قاعده وضع جوائح که رسول الله صلی الله علیه وسلم به آن دستور دادند [أَمَرَ بِوَضْعِ الْجَوَائِحِ] ^(۷۱) نیز می‌طلبند تا طرفین ضرر را متقبل شوند، جوائح جمع جائحه در لغت به معنای آفت و بلا را می‌گویند و در اصطلاح عبارت است از آفات غیر انسانی که بر میوه‌ها اثر گذاشته و آن‌ها را از بین می‌برند، شخصی میوه را خرید و قبل از جمع کردن آن، توسط آفات سماوی از بین رفت، سپس رسول الله صلی الله علیه وسلم به فروشنده دستور دادند تا از قیمت عقدی که مورد اصابت آفت قرار گرفته و آن‌را از بین برده است بکاهد تا مشتری زیاد متضرر نگردد، گرچه جوائح آفات غیر انسانی بر میوه‌هاست مگر حدیث دال بر آنست تا از قیمت هر عقد آفت‌زده نیز کاسته شود ^(۷۲). این راه حل‌هایی است که به انعطاف‌پذیری فقه اسلامی و شمولیت آن بر قضایایی معاصر دلالت می‌کند و باید جهت حل مشکلات اقتصادی مردم از آن‌ها استفاده شود.

یافته‌های تحقیق

در صورت که قرض از طلا و نقره و اشیای مثلی باشد، به اتفاق فقها و در فلوس بر مبنای رأی جمهور در هر حالت پرداخت مثل آن لازم می‌باشد، مگر وفق نظر شاگردان امام (امام ابویوسف و امام محمد رح) از مذهب حنفی و بعضی از حنابله و در صورت تغییر فاحش نزد مالی که پرداخت قیمت لازم می‌شود. پیرامون اسکناس‌ها در صورت کساد نزد جمهور فقها پرداخت مثل و نزد صاحبین و حنابله پرداخت قیمت لازم می‌شود، در صورت انقطاع اسکناس ^(۷۳) نزد جمهور فقها پرداخت مثل و نزد شاگردان امام و مالکیه پرداخت قیمت لازم می‌شود و در صورت تغییر قیمت اسکناس‌ها نزد جمهور فقها و اهل قانون پرداخت مثل دین لازم می‌گردد مگر نزد صاحبان پرداخت قیمت لازم می‌شود. فقهای معاصر نیز نظریات مختلفی را ذکر کردند که مشهور آن‌ها پرداخت مثل و قیمت است. نظریه فقهای که قیمت را معتبر نمی‌دانند در مورد نوسانات قیمت اسکناس‌ها در عصر ما قابل تطبیق نیست؛ زیرا تغییر قیمت نسبت به پول‌های اصطلاحی امروزی که دولت می‌تواند ثمنیت آن‌ها را باطل سازد و با تغییرات

^{۷۱}. مسلم، همان منبع، ۱۱۹۱/۳.

^{۷۲}. الزرقا، مصطفی. (ب ت). انخفاض قيمة العملة الورقية، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره ۹، ۲/ ۳۶۰.

^{۷۳}. چنانچه قبلاً گذشت فقهای متقدمین در مورد اسکناس‌ها بحث نکردند؛ ازین‌که در مورد فلوس از نگاه انقطاع، کساد و تغییر ارزش آن بحث نمودند و اسکناس‌ها نیز با فلوس از نگاه عرفی بودن ثمنیت آن‌ها وجه مشترک دارند، آن‌ها را به فلوس مقایسه می‌کنیم.

سیاسی و اقتصادی کشور صعود و نزول زیاد می‌کنند، قابل اهمیت است؛ ازین رو وخامت شدید قیمت پول‌ها در بعضی از کشورها در نتیجه بحران‌های مالی و تحولات داخلی به‌ویژه پس از ۲۰۰۰ م آشکارا می‌باشد. بنابراین قول ابویوسف نظر به اصل مشترک ثمنیت بین فلوس و اسکناس‌ها مخالف رأی جمهور بوده، و نظریه با وجاهت و معتبر، مناسب و قابل تطبیق در مورد اسکناس‌ها بوده و مشکلات مالی مسلمانان را بیش‌تر و بهتر حل و فصل می‌سازد.

نظر محقق آنست، در صورت‌که دین از نقدین و اشیای مثلی باشد، در حالت تغییر اسعار پرداخت مثل آن‌ها لازم می‌باشد. در صورت‌که دین فلوس باشد نظر به قول راجح پرداخت قیمت آن لازم است و اگر دین اسکناس باشد و مدیون با رضایتش در هنگام پرداخت آن - بدون توافق و شرط قبلی - مقدار بیش‌تری از دین را بپردازد امر نیکی است چنان‌چه ایوفی در معیار (۱۹) به‌عنوان (القرض) شماره ۲/۵ تصریح کرده است: "زیادت بر قرض در مقدار، صفت، تقدیم یک چیز و یا انجام منفعت در هنگام پرداخت آن بدون شرط و عرف جایز است برابر است که محل قرض نفود باشد و یا چیزی دیگری".

اگر نزاع به‌میان آمد، در صورت‌که تغییر اندک (کم‌تر از ثلث) و یا فاحش و پیش‌بینی شده در هنگام عقد باشد و یا مدیون منکر و ماملل نبوده؛ بلکه فقیر باشد بر مدیون پرداخت مثل لازم است، مگر این‌که تغییر فاحش به اثر دین مؤجل نامحدود مانند مهریه به‌میان آمده باشد، درین حالت به مصالحه و اشتراک در تحمل خساره بر طرفین رجوع می‌شود. و اگر تغییر متوقع نبوده، مدیون غنی و مقر به دین باشد و دائن نیز به دینش مراجعه نکرده و یا مدیون منکر و ماملل باشد و یا از تغییر متضرر نشده باشد در همه حالات پرداخت قیمت لازم است. در صورت عدم حل قضیه به مصالحه و اشتراک در تحمل خساره و در صورت تعدر به تحکیم و الا به محکمه مراجعه می‌شود و قاضی با پرداخت قیمت میانگین از زمان لزوم دین تا هنگام مطالبه فیصله نماید. هم‌چنان متعاقبین جهت حل این معضل مالی می‌توانند دین که از مجرای معاملات مالی مانند بیع و اجاره، مهریه و غیره لازم می‌گردد در هنگام عقد به طلا و یا پول دیگری که ثبات بیش‌تری دارد، مثلاً دالر و یا عین دیگری تعیین نمایند. در قرض به اتفاق فقها نمی‌توانند نقد دیگری را جهت پرداخت تعیین نمایند مگر در صورت تغییر فاحش می‌توانند در حین اداء بر پرداخت قیمت پول و یا افزون بر آن از عین پول و یا پول دیگری اتفاق نمایند، این امر ربا شمرده نمی‌شود؛ زیرا در پول اصطلاحی قیمت و ثمنیت معتبر است نه آمار و مماثلت آن‌ها عبارت از همان قوت خرید آن‌ها در حین قرض و ادای آنست که باید متحقق شود و نظریه امام ابویوسف در مورد اسکناس‌های امروزی نیز قابل تطبیق و بهتر است.

نتیجه‌گیری

تغییر جهنده قیمت نقود از پدیده‌های منفی و خطرناک مالی است که اقتصاد همه کشورها را به‌ویژه کشورهای در حال جنگ و پسا جنگ را به نحوی به چالش کشانده، زندگی اجتماعی و پیکر مالی آن‌ها را متزلزل می‌سازد. در واقع اسکناس‌ها به علت ثنیت عرفی در معرض نوسانات بیش‌تر قرار داشته و آسیب‌پذیر می‌باشند؛ ازین‌رو زمینه بحث پرداخت دین توسط آن‌ها به‌میان آمد که پاسخ آن پس از بررسی نظریات فقهای پیشین و پسین و تحلیل دلایل شان در صورت عدم مصالحه پرداخت قیمت بوده و در صورت مراجعه به محکمه، قاضی عادلانه مطابق به رأی امام ابویوسف حد میانگین قیمت روز قبض و پرداخت را فیصله می‌نماید و این نظریه درست و قابل تطبیق در مورد پول‌های امروزی است.

منابع

قرآن کریم

- ابن تیمیة، تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحلیم الحراني. مجموع الفتاوى، ط ٢، ناشر: مكتبة ابن تیمیة لإحياء كتب التراث الإسلامي، ١٩٩٥م، ج: ٢٥٢/١٩.
- ابن حزم، أبو محمد علي بن أحمد الأندلسي الظاهري. المحلى بالآثار، ط ١. ناشر: دار الفكر- بيروت، ١٩٨٥م، - ٧٧/٨.
- ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز. تنبيه الرقود على أحكام النقود، مخطوطة، ١٩٩٢م.
- ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز. حاشية رد المحتار على الدر المختار، ط ٢، ناشر: دار الفكر، بيروت، ١٩٩٢م، ٢٦٨/٥.
- ابن قدامه، أبو محمد موفق الدين عبد الله بن أحمد الحنبلي. المغني لابن قدامة، ط ١، ناشر: مكتبة القاهرة، مصر، ١٩٦٨م، ٢١٨/٤.
- ابن مفلح، أبو إسحاق، برهان الدين إبراهيم بن محمد. المبدع في شرح المقنع، ط ١. ناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، ١٩٩٧م، ٢٧٠/٢.
- ابن منيع، عبد الله بن منيع. موقف الشريعة الإسلامية من ربط الحقوق والالتزامات المؤجلة بمستوى الأسعار، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، ٢٠٠١، شماره: ٨٢٤/٣.٥.
- ابن همام، كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيواسي (ب ت)، فتح القدير، ناشر: دار الفكر- بيروت- لبنان، ط ٢، ١٦٠/٧.
- الأشقر، محمد. النقود و تقلب قيمة العملية، ط ١. ناشر: دار النفائس للنشر و التوزيع- الأردن، ١٩٩٨م، ص: ٢٨٤.
- الأصبحي، مالك بن أنس بن مالك المدني. المدونة الكبرى، ناشر: دار الكتب العلمية، ١٩٩٤م، ط ١، ٧٥/٣.
- البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم. الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه = صحيح البخاري، ط ٢، ناشر: دار ابن كثير- اليمامة- بيروت، ١٩٨٧م، ٩٦/٢.
- البیهقي، أحمد بن الحسين بن علي. السنن الكبرى، ناشر: دار الكتب العلمية، بيروت- لبنان، ٢٠٠٣م، ط ٣. ٢٨٥/٤.
- التسخيري، محمد علي. تغير قيمة العملة، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، ٢٠٠١، شماره. ١٨٠٧/٣.٥.
- حسن، أحمد. الأوراق النقدية في الاقتصاد الإسلامي، ط ١. ناشر: دار الفكر، دمشق، ١٩٩٠م، ص: ٨٠.
- الرازي، محمد بن أبي بكر. مختار الصحاح، ط ١. ناشر: مكتبة لبنان ناشرون، بيروت، تحقيق محمود خاطر، ١٩٩٥م، ص: ١٥٩.
- الزرقا، أحمد بن شيخ بن محمد الزرقا. شرح القواعد الفقهية، ط ٤، ناشر: دار القلم، دمشق، ١٩٩٦م، ص: ١٧٤.
- الزرقا، مصطفى (ب ت). انخفاض قيمة العملة الورقية، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره ٣٦٠ / ٢.٩.
- الزرقاني، عبد الباقي بن يوسف بن أحمد. شرح الزرقاني على مختصر خليل، ط ١. ناشر: دار الكتب العلمية- بيروت- لبنان، ٢٠٠٢م، ١١٨/٥.
- زيلي، فخر الدين الزيلعي الحنفي. تبين الحقائق شرح كنز الدقائق، ط ١، ناشر: دار الكتاب الإسلامي، القاهرة، ١٣١٣هـ، ٢٣٢/٤.
- السالوس، علي. النقود و استبدال العملات، ط ٢. ناشر: مكتبة الفلاح- توزيع دار الاعتصام، القاهرة، ١٩٨٧م، ص: ٤٧-٤٨.
- سالوس، علي (بدون تاريخ)، أثر تغير قيمة النقود في الحقوق و الالتزامات، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره: ٥. ص: ٣/١٧٤٩.

- السيهاني، عبد الجبار محمد عبيد. النقود في عصر التشريع (Islamic money in the Era of legislation)، ناشر: مجلة كلية العلوم الإسلامية، بغداد، ١٩٩٩م. عدد: ششم، ص: ٢١٧-٢٤٢.
- السجستاني، أبو داود سليمان بن الأشعث. سنن أبي داود، ناشر: المكتبة العصرية، صيدا - بيروت، ٢٠٠٥، ٢٤٦/٣.
- السرخسي، محمد بن أحمد بن أبي سهيل شمس الأئمة. المبسوط، ط ١، ناشر: دار المعرفة، بيروت، ١٩٩٣م، ١٣٧/١٢.
- السنهوري عبد الرزاق. الوسيط في شرح القانون المدني - مصادر الالتزام- ط ١. ناشر: دار النشر للجامعات المصرية، القاهرة، ١٩٩٢م، ٣٨٩/١.
- السيوطي، عبد الرحمن بن أبي بكر جلال الدين. الحاوي للفتاوي، ط ٢، ناشر: دار الفكر للطباعة والنشر، بيروت- لبنان، ٢٠٠٤م، ٩٧/١.
- شبير، محمد عثمان. المعاملات المالية العاصرة في الفقه الإسلامي، ط ٤، ناشر: دار التفائس للنشر والطبع، الأردن، ٢٠٠١م، ص: ١٧٦.
- الشافعي، محمد زكي حسن. النقود بين القديم والحديث- دراسة تحليلية مقارنة عن العملة في العالم العربي، ط ٢، ناشر: دار المعارف، بيروت، ١٩٨٣م، ص: ٨٤.
- الشيرازي، أبو إسحاق إبراهيم بن علي. المهذب في فقه الإمام الشافعي، ط ٢، ناشر: دار المعرفة، بيروت، ١٩٧٦م، ٤٠٢/١.
- عبدالرحمن، عبد المجيد. اقتصاديات النقود- رؤية إسلامية، ط ١، ناشر: النسر الذهبي للطباعة، القاهرة، ١٩٩٦م، ص: ٩.
- عبد الله بن بيه (ب ت)، أحكام النقود الورقية و تغير قيمة العملة، مجمع الفقه الإسلامي، شماره ٣، ١٨٦٥/٣.
- عثماني، محمد تقي. مسألة تغير قيمة العملة و ربطها بقائمة الأسعار، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، ٢٠٠١، شماره ٥، ص: ٣/١٨٥١.
- عمر، محمد عبده (بدون تاريخ)، أحكام النقود الورقية و تغيير قيمة العملة في نظر الشريعة الإسلامية، شماره ٣، ١٨٠٠/٣.
- الفولي، أسامة. مبادئ النقود و البنوك، ط ١. ناشر: دار الجامعة الجديدة للنشر، إسكندرية، مصر، ١٩٩٧م، ص: ٨٨.
- قحف، منذر. كساد النقود و انقطاعها بين الفقه و الاقتصاد، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، ٢٠٠٩، شماره ٩، ٧٨٤/٢.
- قدري، باشا. مرشد الحيران إلى معرفة الإنسان، ط ٣، ناشر: المطبعة الأميرية، القاهرة، ١٩٠٩م، ص: ٣٩.
- القرة داغي، على محي الدين. أثر التضخم و الكساد في الحقوق و الالتزامات الآجلة، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، ٢٠٠٥، شماره ٥، ٥٦٦/٢.
- القشيري، أبو الحسن مسلم بن الحجاج. صحيح مسلم، ط ٢، ناشر: دار إحياء التراث، بيروت، ١٩٩٨م، ١٥٠١/٣.
- كاساني، علاء الدين أبو بكر بن مسعود بن أحمد الحنفي. بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، ط ٢، ناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٨٦م، ٢١/٢.
- الكفراوي، عوف. النقود و المصارف في النظام الإسلامي، ط ٢، ناشر: دار الجامعات المصرية، القاهرة، ١٩٩٩م، ص: ١٩.
- مجدي، شهاب. اقتصاديات النقود و المال، ط ١. ناشر: دار الجامعة الجديدة للنشر، إسكندرية، مصر، ٢٠٠٠م، ص: ٨٧.
- المختار، محمد(ب ت)، مفهوم كساد النقود الورقية و أثره في تعيين الحقوق و الالتزامات الآجلة و حدود التضخم التي يمكن أن تعتبر معه النقود الورقية نقودا كاسدة، مجلة مجمع الفقه الإسلامي، شماره ٩، ٦٧١/٢.
- المرغيناني، أبو الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر. الهداية في شرح بداية المبتدي، ناشر: دار إحياء التراث العربي - بيروت - لبنان، ١٩٩٥، ٨٥/٣.
- المصري، رفيق. الجامع في أصول الربا، ط ٢، ناشر: دار القلم، دمشق، ٢٠٠١م، ص: ٢٣٧.

- موصلي، عبد الله بن محمود بن مودود. الاختيار لتعليل المختار، ط ١، ناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٣٧ م، ٦١/٢.
- نزيه، حماد. قضايا فقهية معاصرة في المال والاقتصاد، ط ١، ناشر: دار القلم، دمشق، ٢٠٠١ م، ص: ١١٠.
- هايل، عبدالحفيظ. تغير القيمة الشرائية للقوقد الورقة، ط ١. ناشر: المعهد العالمي للفكر الإسلامي، قاهرة، ١٩٩٩ م، ص: ١٨٠-١٨١.
- الهيتمي، أحمد بن محمد بن علي. تحفة المحتاج في شرح المنهاج، ط ١. ناشر: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، قاهرة، ١٩٨٣ م، ٤٤/٥.

مطالعه موانع کارآفرینی در ناحیه یازدهم شهر کابل

پوهنمل دکتر همایون غفورزی^۱، جلال الدین ظریفی^۲

^۱دیپارتمنت محاسبه، پوهنځی اقتصاد، پوهنتون کابل، کابل، افغانستان

^۲محصل ماستری دیپارتمنت اداره تجارت، پوهنځی اقتصاد، پوهنتون کابل

ایمیل: hamayoun.ghafourzay@yahoo.com

چکیده

این تحقیق مطالعه موانع کارآفرینی در ناحیه یازدهم شهر کابل با تمرکز خاص بر موانع: ریسک‌گریزی، ترس از شکست، کم‌بود منابع، فقدان روابط اجتماعی، ناپایداری سیاسی و بی‌ثباتی اقتصادی است. در این تحقیق از پرسش‌نامه برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده صورت گرفته است. از ۱۳۳ شرکت‌کننده اطلاعات جمع‌آوری شده است که شامل افراد شاغل و بیکار می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که در میان موانع مختلف بی‌ثباتی اقتصادی و هم‌چنین کم‌بود منابع به‌عنوان تأثیرگذارترین موانع کارآفرینی ظاهر شده است. یافته‌های این مطالعه پیامدهای قابل‌توجهی برای سیاست‌گذاران، سازمان‌های توسعه‌ای و برنامه‌های حمایتی کارآفرینی دارد. رفع این موانع مستلزم مداخلات هدف‌مندی مانند دست‌رسی به خدمات مالی، ارتقای دانش و توسعه تجارت، تقویت اکوسیستم حمایتی و ایجاد شرایط اقتصادی و سیاسی باثبات است.

اصطلاحات کلیدی: موانع کارآفرینی؛ ریسک‌گریزی؛ ترس از شکست؛ کم‌بود منابع؛ فقدان روابط اجتماعی؛ ناپایداری سیاسی؛ عدم ثبات اقتصادی

The Study of Barriers to Entrepreneurship in the 11th District of Kabul City

Sr. Taching Asstt Hamayoun Ghafourzay¹, Jalaluddin Zariff²

¹Department of Accounting, Faculty of Economics, Kabul University, Kabul, Afghanistan

²MBA Program, Economics Faculty, Kabul University
Email: hamayoun.ghafourzay@yahoo.com

Abstract

This study investigates the barriers to entrepreneurship development (risk aversion, fear of failure, lack of resources, lack of social capital, political instability, and economic instability) in the 11th district of Kabul city. A total of 133 valid questionnaires, collected through Google Forms, were analyzed by SPSS 20. Correlation analysis and regression analysis were employed to examine the suggested hypotheses. The results revealed that economic and political instability and lack of resources have been identified as the most influential barriers to entrepreneurship development in the 11th district of Kabul city.

Keywords: Barriers to Entrepreneurship; Risk Aversion; Fear of Failure; Lack of Resources; Lack of Social Capital; Political Instability; Economic Instability

مقدمه

کارآفرینی امروزه موتور محرکه اقتصادی در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه است و نقشی تعیین کننده در رشد اقتصادی و بهبود جوامع دارد (Smith J., 2020). کارآفرینی پدیده مهمی است که باید در چارچوب احیای اقتصاد ملی، افزایش فرصت‌های شغلی و سطح رفاه مورد توجه و بررسی قرار گیرد. ریچارد کان‌تیلون اولین فردی بود که کارآفرینی را در سال ۱۷۵۵ تعریف کرد. کان‌تیلون کارآفرینی را با شناسایی کارآفرین توضیح داده و آن را به عنوان فعالیت‌هایی که او برای کسب مفاد انجام می‌دهد، بیان کرد (Demiroglu, 2007). درک کارآفرینی به عنوان یک دوران، مراحل حیاتی لازم برای تبدیل یک ایده به یک شرکت مفاد آور را برجسته می‌کند. این جنبه‌های بسیاری را برجسته می‌کند که بر تعداد بی‌شماری از وظایفی که صاحبان بزنس باید انجام دهند تا یک مفهوم را به نتیجه برسانند، تأثیر می‌گذارد (Hojnik et al. 2019).

این احتمال وجود دارد که برخی از شیوه‌های تجاری که در یک محیط مناسب هستند، در محیط دیگر قابل اجرا نباشند. ماهیت زمینه‌ای محیط‌های مختلف بزنس نقش مؤثری در پروسه شکل‌گیری سرمایه‌گذاری کارآفرینانه دارد (Sitaridis and Kitsios, 2016). کارآفرینی نقش مهمی در پیش‌برد رشد اقتصادی، نوآوری و ایجاد شغل دارد، به ویژه در مناطق پس از جنگ که به دنبال بازسازی و توسعه هستند، را بازی می‌کند (Johnson A., 2019). کابل، پایتخت افغانستان علل خصوص ناحیه یازدهم این شهر نیز از این قاعده مستثنی نیست؛ زیرا افراد تلاش می‌کنند تا بر چالش‌های یک پرابلم طولانی مدت غلبه کند و یک اقتصاد پر رونق ایجاد کنند.

شرایط ناپایدار اقتصادی، یک محیط تجاری نامطلوب ایجاد می‌کند و افراد را از دنبال کردن سرمایه‌گذاری‌های کارآفرینانه منصرف می‌کند (Gupta, 2023). دسترسی ناکافی به سرمایه مالی، زیرساخت‌های محدود و دسترسی ناکافی به بازار مانع از شروع یا گسترش سرمایه‌گذاری کارآفرینان می‌شود (Smith J., 2020). این عوامل؛ سطحی از عدم اطمینان و ریسک را معرفی می‌کنند که اغلب کارآفرینان بالقوه را منصرف می‌کند و توانایی آن‌ها را برای پیشرفت محدود می‌کند (Johnson A., 2022). یکی دیگر از عوامل که مانع کارآفرینی می‌شود ریسک‌گریزی است، افراد ممکن است به دلیل عدم قطعیت درک شده و زیان‌های احتمالی مرتبط با تلاش‌های کارآفرینی، در انجام فعالیت‌های تجاری متردد باشند. ترس از شکست، عمیقاً در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی نهفته است، به عنوان یک مانع روانی عمل می‌کند و کارآفرینان مشتاق را از ریسک کردن و دنبال کردن ایده‌های تجاری خود منصرف می‌کند (Nefzi, 2018).

این تحقیق بر مطالعه موانع توسعه کارآفرینی در ناحیه یازدهم شهر کابل با تأکید خاص بر ریسک‌گریزی، ترس از شکست، کم‌بود منابع، فقدان روابط اجتماعی، بی‌ثباتی سیاسی و ناپایداری اقتصادی متمرکز است. درک این موانع برای سیاست‌گذاران، سازمان‌های توسعه‌ای و برنامه‌های حمایتی از کارآفرینی برای طراحی مداخلات هدف‌مند که می‌تواند محیطی مساعد برای موفقیت کارآفرینی ایجاد کند، بسیار مهم است.

در نهایت، رسیدگی به این موانع و ایجاد یک محیط حمایتی برای کارآفرینی در ناحیه یازدهم کابل می‌تواند به منافع اجتماعی اقتصادی قابل توجهی منجر شود. هم‌چنان می‌تواند فرصت‌های شغلی ایجاد کند، نوآوری را بسط دهد و به توسعه و ثبات کلی این ناحیه کمک کند. بنابراین، درک و رفع موانع کارآفرینی برای رشد و شکوفایی اقتصادی کابل بسیار مهم است.

بیان مسأله

یکی از مهم‌ترین فعالیت‌هایی که به رشد و انکشاف افغانستان کمک می‌کند، اهمیت دادن به کارآفرینی و مشوق‌های کارآفرینی است که سهم سکتور خصوصی را مانند سایر کشورهای جهان در اقتصاد افزایش می‌دهد. موانع کارآفرینی مانع بزرگی برای راه‌اندازی بزنس در شهر کابل است. موانع زیادی از جمله روانی، نهادی و اجتماعی پیش‌روی کارآفرینی در این شهر وجود دارد. چالش‌ها و فرصت‌ها این مطالعه به دنبال مطالعه همه جانبه موانع چند وجهی است که مانع سرمایه‌گذاری‌های کارآفرینی در ناحیه یازدهم کابل می‌شود، با تمرکز خاص به ترس از شکست، ریسک‌گریزی، محدودیت شبکه‌های اجتماعی، و از همه مهم‌تر تأثیر عمیق ناپایداری سیاسی و اقتصادی در کنار کم‌بود منابع می‌باشد. چشم‌انداز کارآفرینی در ناحیه یازدهم شهر کابل با موانع متعددی که در فوق تذکر یافت مواجه شده است. این عوامل مانع توسعه و رشد سرمایه‌گذاری‌های کارآفرینی می‌شود و پیشرفت اقتصادی و نوآوری را در کابل به‌ویژه در ناحیه یازدهم این شهر نابود می‌کند. درک این موانع و تأثیر جمعی آنها بر کارآفرینی در ناحیه یازدهم شهر کابل برای توسعه استراتژی‌ها، پالیسی‌ها و مکانیزم‌های حمایتی مؤثر ضروری است.

با پرداختن به این موانع، سیاست‌گذاران، کارآفرینان و ذی‌نفعان می‌توانند در جهت ایجاد یک محیط کارآفرینی مساعد که نوآوری، ایجاد شغل و رشد اقتصادی پایدار را در این شهر تشویق می‌کند، سعی نمایند.

سؤالات تحقیق

سؤال اول: موانع اصلی کارآفرینی در ناحیه یازدهم شهر کابل چیست و چگونه بر ایجاد، توسعه و رشد بزنس تأثیر می‌گذارد؟

سؤال دوم: کدام موانع برای کارآفرینان محدودیت بیش‌تری به‌وجود می‌آورد؟

فرضیه‌های تحقیق

۱. ترس از شکست در بزنس به‌طور قابل توجهی مانع توسعه کارآفرینی می‌شود.
۲. ریسک‌گریزی به‌شکل اهمی مانع توسعه کارآفرینی می‌شود.
۳. فقدان شبکه‌های اجتماعی مانع توسعه کارآفرینی می‌شود.
۴. کم‌بود منابع به طرز ویژه‌ای مانع توسعه کارآفرینی می‌شود.
۵. فقدان ثبات اقتصادی به‌طور قابل توجهی مانع توسعه کارآفرینی می‌شود.
۶. ناپایداری سیاسی مانع توسعه کارآفرینی می‌شود.

پیشینه تحقیق

کارآفرین

کلمه کارآفرین از دو کلمه فرانسوی *entre* به معنای «بین» و *prendre* به معنای «گرفتن» گرفته شده است. این کلمه در ابتدا برای توصیف افرادی به‌کار می‌رفت که بین خریداران و فروشندگان "ریسک" می‌کنند یا به کاری مانند شروع یک سرمایه‌گذاری جدید "تعهد می‌کنند". ریچارد کانتیلون اولین فردی بود که کارآفرینی را در سال ۱۷۵۵ تعریف کرد. کانتیلون کارآفرینی را با شناسایی کارآفرین توضیح داد و آن را به‌عنوان فعالیت‌هایی که او برای کسب مفاد انجام می‌دهد بیان کرد. (احمدی احمدزی، یوموک گونای گلسویم و دمیرالای تولای، ۲۰۱۹). کانتیلون کارآفرین را تولیدکننده‌ای با درآمد غیر ثابت و بازده نامشخص تعریف کرد.

کارآفرین شخصی است که یک فعالیت بازرگانی جدید را در مواجهه با ریسک و عدم اطمینان با هدف کسب مفاد از طریق شناسایی فرصت‌های مهم و تأمین منابع لازم برای سرمایه‌گذاری فراهم می‌کند. اگرچه بسیاری از افراد ایده‌های تجاری عالی دارند؛ اما اکثر آن‌ها هرگز به ایده‌های خود عمل نمی‌کنند که کارآفرینان انجام می‌دهند.

هاوارد استیونسون، استاد پوهنهی بازرگانی هاروارد، می‌گوید که کارآفرینان فرصت‌ها را که اغلب راهی بهتر برای انجام کاری است، شناسایی می‌کنند و به دلیل کم‌بود منابع، از پیگیری آن احساس محدودیت نمی‌کنند. در واقع، کارآفرینان عادت دارند بدون منابع کار کنند. در اصل، کارآفرینان

اخلال گر هستند و روش سنتی انجام کارها را با ایجاد راه‌های جدید برای انجام آن‌ها بر هم می‌زنند. آن‌ها با ایفای نقش اصلی کارآفرینان، وضعیت موجود را تغییر می‌دهند.

جوزف شومپتر اقتصاددان، در کتاب خود در سال ۱۹۱۱ به نام تئوری توسعه اقتصادی گفت که کارآفرینان چیزی فراتر از خالقان بزنس هستند. آن‌ها عامل تغییر در جامعه هستند. پروسه تخریب خلاق که در آن کارآفرینان ایده‌های جدید و بزنس‌های جدیدی را ایجاد می‌کنند که ایده‌های موجود را منسوخ می‌کند، نشانه‌ای از یک اقتصاد پویا است. شومپتر لیست کارآفرینان پیشرو را با لیست مهمانان یک هتل محبوب مقایسه کرد: همیشه پر از مردم اما افرادی که برای همیشه در حال تغییر هستند. سطوح بالای فعالیت کارآفرینی به سطوح بالای شکل‌گیری و نابودی بزنس تبدیل می‌شود؛ و اقتصاد را انعطاف پذیرتر می‌کند و قادر به انطباق با تغییرات ساختاری در چشم‌انداز رقابتی است. جان هالتی وانگر، اقتصاددانی که روندهای کارآفرینی را مطالعه می‌کند، می‌گوید: ایالات متحده تا حدی به دلیل پویایی، سرعت بالای ایجاد شغل و تخریب و سرعت بالای سرکوب کارگران موفق بوده است. کارآفرینان به‌عنوان اخلال‌گر، عوامل مهم تغییر در اقتصاد جهانی هستند، صنایع قدیمی را ریشه کن کرده و با مدل‌های جدید بزنس فرصت‌های بازار را شناسایی نموده؛ محصولات و خدمات مورد نظر مشتریان را ارائه می‌دهند (Scarborough M Noorman and Cornwall Jeffery R, 2019).

کارآفرینی

کارآفرینی به‌عنوان پروسه‌ای تعریف می‌شود که طی آن افراد فرصت‌ها را بدون توجه به منابعی که در حال حاضر کنترل می‌کنند به‌منظور استفاده از اجناس و خدمات آینده دنبال می‌کنند (Scarborough M Noorman and Cornwall Jeffery R, 2019). مخترعان و کارآفرینان با یکدیگر تفاوت دارند. یک مخترع چیز جدیدی خلق می‌کند. یک کارآفرین تمام منابع مورد نیاز (پول، افراد، مدل بزنس، استراتژی و توانایی ریسک‌پذیری) را جمع‌آوری و سپس یک‌پارچه می‌کند تا اختراع را به یک بزنس با دوام تبدیل کند.

موانع کارآفرینی

ادبیات تحقیق نشان می‌دهد که کارآفرینان با موانع داخلی و خارجی مواجه هستند (سن، هارون و مارک پروت، ۲۰۱۴). موانع داخلی توسعه کارآفرینی شامل تمام عناصر و رویه‌هایی است که رشد و پیشرفت سازمان‌ها را از درون تضعیف می‌کنند و مانع آن می‌شوند، از جمله کم‌بود رهبری، سرمایه، محیط کار حمایتی، دانش و منابع (I. P. W, Travis Perera Wijeyeratnam, 2013) از طرف دیگر،

موانع خارجی می‌تواند شامل فضای نامطلوب بزنس، رقابت شدید، و پالسی‌های سیاسی و دولتی ناپایدار که می‌تواند منجر به شکست بزنس و تجارت شود (Nicola Virgill. و Zoltan J Acs, 2010). علاوه بر ابعاد فردی، زمینه‌ای، درونی و بیرونی موانع مرتبط با توسعه کارآفرینی، لحاظ‌ها و نظریه‌های روان‌شناختی، نهادی و سرمایه اجتماعی در مطالعات تحقیقات قبلی در جهت بررسی موانع که مانع توسعه کارآفرینی می‌شوند، مشخص شده‌اند (Alnasaia, 2023).

موانع روان‌شناختی

موانع روانی توسعه کارآفرینی به‌طور گسترده در ادبیات مطالعه شده است. موانع روانی برای توسعه کارآفرینی ضروری هستند؛ زیرا می‌توانند به‌طور قابل توجهی بر تصمیم فرد برای شروع یک بزنس تأثیر بگذارند (نادری و همکاران، ۲۰۲۲). موانع روانی هم‌چنین می‌توانند بر موفقیت یک سرمایه‌گذاری جدید تأثیر بگذارند (Tremml, 2021).

سبرامینیم و همکاران (۲۰۲۲) بیان کرده‌اند که موانع روانی، مانند ترس از شکست یا عدم اعتماد به نفس، می‌تواند افراد را از پیگیری فرصت‌های کارآفرینی باز دارد. این می‌تواند منجر به از دست رفتن فرصت‌های رشد اقتصادی و ایجاد شغل شود. علاوه بر این، عوامل روان‌شناختی، مانند استرس و سطح رفاه پایین می‌توانند بر موفقیت یک سرمایه‌گذاری جدید تأثیر منفی بگذارند (نادری و همکاران، ۲۰۲۲). مطالعات پیش‌نمایش چندین مانع روان‌شناختی کلیدی برای توسعه کارآفرینی را برجسته می‌کنند: ترس از شکست، عدم اعتماد به نفس، ریسک‌گریزی، فقدان انگیزه، کم‌بود اطلاعات، عوامل اجتماعی و فرهنگی و رفاه روانی ضعیف. مطالعه اخیر دوتا و سوئل (۲۰۲۱) نشان داد که ترس از شکست یک مانع روانی رایج است که افراد را از باز کردن مشاغل خود باز می‌دارد. با توجه به مطالعه تحقیقاتی (Duong (2022)، ترس از شکست می‌تواند افراد را از ریسک‌های لازم برای شروع یک سرمایه‌گذاری جدید باز دارد و در نتیجه فرصت‌های رشد اقتصادی و ایجاد شغل را از دست می‌دهد. یک تحقیق اخیر از، دوتا و سوئل (۲۰۲۱) نشان می‌دهد که ترس از شکست می‌تواند منجر به کاهش انگیزه و عدم اعتماد به توانایی‌های فرد برای مدیریت بزنس و تصمیم‌گیری مؤثر شود.

علاوه بر این، کارآفرینی مستلزم اعتماد به نفس بالا و باور به توانایی‌های خود است. با این حال، بسیاری از افراد فاقد اعتماد به نفس لازم برای شروع یک بزنس هستند. هوانگ و یانگ (۲۰۲۲) در مطالعه خود نشان دادند که سطح اعتماد پایین می‌تواند تمایل کارآفرینان را برای ریسک کردن و دنبال کردن فرصت‌ها محدود کند و منجر به کاهش فعالیت‌های کارآفرینی شود.

این موانع ملاحظات مهمی برای افرادی است که به دنبال راه‌اندازی بزنس خود هستند و برای سیاست‌گذارانی که به دنبال ارتقای کارآفرینی هستند. موانع روانی برای توسعه کارآفرینی ضروری هستند؛ زیرا می‌توانند بر تصمیم فرد برای شروع یک بزنس، موفقیت یک سرمایه‌گذاری جدید و تلاش سیاست‌گذاران برای ترویج کارآفرینی تأثیر بگذارند (Ali et al. 2019; Subramaniam et al. 2022). پرداختن به این موانع می‌تواند به حمایت از توسعه بزنس جدید و تشویق رشد اقتصادی کمک کند (Alnassai, 2023).

موانع نهادی

ادبیات تحقیق هم‌چنین موانع نهادی برای رشد کارآفرینی را تا حد زیادی بررسی کرده است (دانشنیا و همکاران، ۲۰۲۱؛ گوناوان و همکاران، ۲۰۲۲). موانع نهادی ضرور است در نظر گرفته شوند؛ زیرا می‌توانند به‌طور قابل توجهی بر رشد و توسعه کارآفرینی تأثیر بگذارند (Hoogendoorn et al. 2019). الجباری و مصبه (۲۰۲۱) در تحقیق خود نشان دادند که وقتی موانع نهادی وجود داشته باشد، می‌تواند موانع را برای کارآفرینان ایجاد کند و هم‌چنان راه‌اندازی و رشد بزنس موفق را برای آن‌ها دشوارتر کند. این می‌تواند تأثیر منفی بر رشد اقتصادی، ایجاد شغل و نوآوری داشته باشد، و هم‌چنین پتانسیل افراد را برای بهبود ثبات مالی و رفاه خود از طریق کارآفرینی محدود کند (Khodapanah et al. 2021). علاوه بر این، موانع نهادی می‌توانند نابرابری درآمد را تداوم بخشند و دسترسی به فرصت‌ها را محدود کنند، به‌ویژه برای جوامع به حاشیه رانده شده که ممکن است در راه‌اندازی یک بزنس با چالش‌های دیگری روبه‌رو شوند (دانشنیا و همکاران، ۲۰۲۱). موانع نهادی برای توسعه کارآفرینی می‌تواند ابعاد مختلفی داشته باشد، از جمله عدم دسترسی به منابع مالی، موانع نظارتی، زیرساخت‌ها و بی‌ثباتی سیاسی. بویکو و همکاران (۲۰۲۱) در تحقیقات خود اشاره کردند که کارآفرینان ممکن است به دلیل عدم دسترسی به منابع مالی سنتی، مانند بانک‌ها یا سرمایه‌گذاری خطرپذیر، برای تأمین بودجه برای بزنس خود تلاش کنند. چنین مقرراتی و تشریفات اداری نیز می‌تواند موانعی را برای کارآفرینان ایجاد کند که شروع و راه‌اندازی یک بزنس را دشوار بسازد (چمبرز، داستین و جاناتان مونمو، ۲۰۱۹). این موانع نهادی حیاتی هستند؛ زیرا می‌توانند تعداد افرادی را که می‌توانند بزنس‌های موفق را راه‌اندازی و رشد دهند، محدود کنند. این عمل می‌تواند بر رشد اقتصادی، ایجاد شغل و نوآوری تأثیر منفی بگذارد (Gunawan et al, 2022). پرداختن به این موانع می‌تواند به ایجاد یک محیط حمایتی برای کارآفرینان کمک کند و آن‌ها را قادر می‌سازد تا بزنس‌های موفق را راه‌اندازی و رشد دهند و به اقتصاد کمک کنند (دانشنیا و همکاران، ۲۰۲۱). در نظر گرفتن موانع نهادی برای سیاست‌گذاران، رهبران بزنس

و سایر ذی‌نفعان علاقه‌مند به ترویج کارآفرینی و توسعه اقتصادی مهم است. با درک و پرداختن به این موانع، می‌توان محیطی حمایت‌کننده و توانمندتر برای کارآفرینان ایجاد کرد و آن‌ها را برای راه‌اندازی و رشد بزنس‌های موفق کمک نموده و اقتصاد جامعه را توان‌مند کرد (Alnassai, 2023).

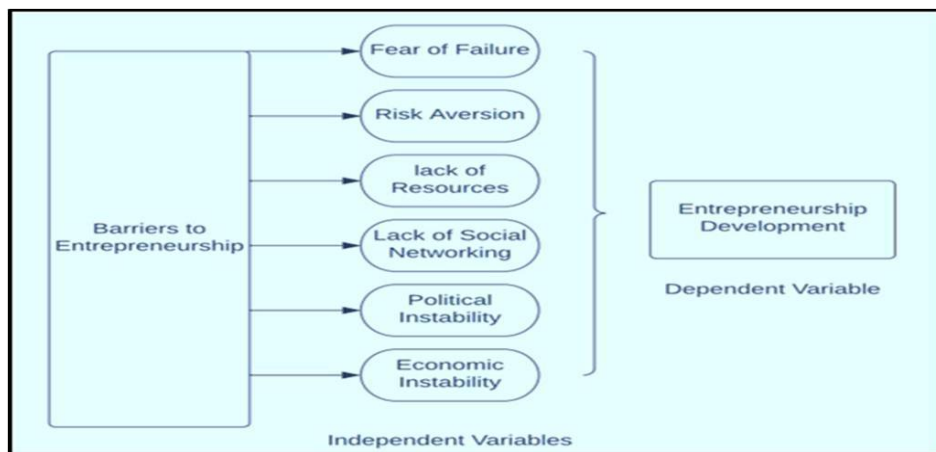
موانع سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی برای کارآفرینان اهمیت دارد؛ زیرا به شبکه‌ها، روابط و ارتباطات یک فرد اشاره دارد که می‌تواند مزایا و فرصت‌هایی را برای توسعه شخصی و حرفه‌ای فراهم کند (پوترو و همکاران، ۲۰۲۲). در یک کار تحقیقاتی که توسط باهاگیا و همکاران (۲۰۲۲) با کارآفرینان انجام شد، داشتن سرمایه اجتماعی قابل توجه می‌تواند دسترسی به منابع ارزش‌مندی مانند سرمایه، رهنمایی و تخصص و هم‌چنین فرصت‌هایی برای ایجاد مشارکت و ایجاد ارتباط با مشتریان بالقوه را فراهم کند. هیدالگو و همکاران (۲۰۲۱) مشخص کردند که فقدان شبکه‌های اجتماعی می‌تواند مانعی برای کارآفرینان باشد؛ زیرا دسترسی و توانایی آن‌ها را برای ارتباط با مشتریان بالقوه، شرکا و سایر بازیگران صنعت محدود می‌کند. انواع موانع سرمایه اجتماعی می‌تواند توسعه کارآفرینی را منتفی کند. به‌عنوان مثال، کمبل، (۲۰۲۲) دریافت که کارآفرینان با فقدان اجتماعی و ارتباطات کم‌تر با جوامع ماحول زندگی خویش امکان دسترسی جزئی به فرصت‌ها و منابع مهم می‌داشته باشند.

علاوه بر این، شبکه‌های اجتماعی در ایجاد آگاهی از برند، تأمین ارتباطات و افزایش فروش در عصر دیجیتال امروزی بسیار مهم هستند. پوترو و همکاران (۲۰۲۲) بیان داشتند؛ که بدون دسترسی به این پلتفرم‌ها، کارآفرینان ممکن است فرصت‌های قابل توجهی را برای ارتباط با مخاطبان مورد هدف و رشد بزنس خویش از دست بدهند. بنابراین، کارآفرینان باید هنگام توسعه استراتژی‌های بازاریابی و شبکه‌ای خود، در دست‌رس بودن و مرتبط بودن شبکه‌های اجتماعی متنوع را در نظر بگیرند (هیدالگو و همکاران ۲۰۲۱). با شناسایی این موانع و توسعه راهبردهایی غلبه بر آن‌ها، کارآفرینان می‌توانند سرمایه اجتماعی بنیادی ایجاد کنند و مزایای شبکه‌های خود را به حداکثر برسانند (Alnassai, 2023).

چهار چوب مفهومی

چارچوب نظری موانع انتخاب شده برای این مطالعه از سه مکتب مختلف که فوقاً بیان گردید ترکیب شده است: موانع روان‌شناختی، نهادی و اجتماعی. این ادغام به‌خاطری است که این نظریه‌ها برای تحقیقات هذا با اهمیت هستند. در زیر نگاهی جامع‌تر و کلی به هر یک از این عوامل آورده شده است (Alnassai, 2023).

شکل ۱: چهارچوب مفهومی

ترس از شکست

ترس از شکست عمدتاً به عنوان یک عامل روان‌شناختی مورد توجه قرار می‌گیرد که افراد را از کارآفرینی باز می‌دارد و به عنوان موانع برای بزنس در تحقیقات کارآفرینی عمل می‌کند (حسینی و همکاران، ۲۰۱۰). علیرغم یافته‌های بسیاری از مطالعات که نشان می‌دهد ترس از شکست بر فعالیت‌های کارآفرینانه تأثیر مضر دارد (تریسی و فیلیپس، ۲۰۱۱). برخی تحقیقات تجربی وجود دارد که به احتمال ترس از شکست در دنیای تجارت اشاره می‌کند که هم واکنش‌های انگیزشی و هم بازدارنده کارآفرینان را بر می‌انگیزد (کاجیوتی، گابریلا و جیمز سی. هایتون، ۲۰۱۵). هر کارآفرینی ترس از به دست گرفتن افسار یک سرمایه‌گذاری جدید را می‌داند (تریسی و فیلیپس، ۲۰۱۱). تلاش‌های راه‌اندازی و توسعه بزنس مملو از اضطراب و هیجان ناشی از پرداختن به طیف گسترده‌ای از فعالیت‌ها است که هر یک ممکن است منجر به نابودی بزنس شود. این وظایف شامل معرفی کالاها و خدمات جدید، افزایش سرمایه، تقویت ارتباط با مصرف‌کنندگان وفادار، به حداکثر رساندن مفاد و غیره است (نفیزی، ۲۰۱۸). اهمیت اضطراب شکست برای موفقیت کارآفرینی موضوع بررسی‌های آکادمیک فزاینده در سال‌های اخیر بوده است (دوتا و سویل، ۲۰۲۱). برخی از متخصصین ترس از شکست را به عنوان یک وضعیت انگیزشی ثابت توصیف کرده‌اند که افراد را از ریسک کردن باز می‌دارد (Tubadji et al., 2021). دیگران آن را به عنوان یک حالت عاطفی ناراحت‌کننده در نظر گرفته‌اند که کارآفرینان را نسبت به دیدگاه‌ها کم‌تر خوشبین می‌کند (چو و همکاران، ۲۰۱۹)، در حالی که دیگران تلاش کرده‌اند تا بپرسند کارآفرینان چگونه ترس از شکست را درک می‌کنند (فاکوسا و همکاران، ۲۰۲۰).

خطرگریزی

از یک نگاه، ریسک‌گریزی یک جامعه، راه‌اندازی یک بزنس را پرهزینه و ناموفق می‌سازد؛ زیرا نه تنها قرض‌دهندگان و سرمایه‌گذاران ریسک‌گریز هستند؛ بلکه کارآفرینان نیز ریسک‌گریز هستند. این می‌تواند یک مانع بزرگ برای کارآفرینان باشد. با این حال، فرار از ریسک نیز ممکن است عاملی برای کارآفرینی موفق باشد. برخی از افراد ریسک‌گریز که مدت‌ها تصور می‌شد ذاتاً برای کارآفرینی مناسب نیستند، ممکن است به خوبی با این خط کار سازگار شوند (Mahola et al, 2019). با این حال، شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد یکی از موانع کارآفرینی، بیزاری از ریسک است. ایده شخصی که ریسک می‌کند معمولاً به‌عنوان پایه و اساس رایج‌ترین تعاریف یک کارآفرین عمل می‌کند (Aderibigbe et al., 2019). با این وجود، کارآفرینان برای کنترل و کاهش ریسک‌ها تلاش می‌کنند (Tremml, 2021). به گفته هاگوس و همکاران (۲۰۱۸)، کارآفرینان خطرپذیر و کاهش‌دهنده ریسک هستند. ریسک‌پذیران بیش‌تر جذب کارآفرینی می‌شوند، حتی زمانی که تغییرات و خطر بتواند در نهایت مفاد شرکت را کاهش یا آسیب برساند. همان‌طور که در بالا ذکر شد، پیش‌بینی می‌شود که ریسک‌گریزی تأثیر مخربی بر قصد کارآفرینی داشته باشد.

عدم وجود شبکه‌های اجتماعی

تحقیقات در مورد سرمایه اجتماعی اهمیت محیط اجتماعی را که بزنس‌های جدید در آن راه‌اندازی شده‌اند و نقش عوامل فرهنگی و اجتماعی در شکل‌گیری کارآفرینان را در نظر می‌گیرد (چاندرا و همکاران، ۲۰۲۰). اگرچه مفهوم سرمایه اجتماعی برای مدت قابل توجهی موضوع بحث در آثار منتشر شده بوده است؛ اما متخصصین هنوز بر روی یک تعریف واحد برای این کلمه توافق نکرده‌اند (هاگوس، سیراک، میکال ایزاک، و جاناتان ام. اسکات، ۲۰۱۸). مطالعات متعدد سرمایه اجتماعی را به‌عنوان رابطه با شبکه‌های اجتماعی تعریف می‌کنند؛ زیرا شبکه‌های اجتماعی برای تولید سرمایه اجتماعی ضروری هستند (Tremml, 2021). در نتیجه، سرمایه اجتماعی ناشی می‌شود از مواجهه پیوندهای اجتماعی (اسمیت و همکاران، ۲۰۲۰). مزایایی که افراد می‌توانند به دلیل تماس‌های اجتماعی و شبکه‌سازی تجربه کنند شامل تبادل اطلاعات بین شرکت‌کنندگان شبکه، مزایای مشارکتی، هنجارها و ارزش‌های مشترک، منابع موجود و پیش‌بینی شده می‌باشد (Mandy، Wheadon و Nathalie Duval-Couetil، 2019). سرمایه اجتماعی دارای مزایای متعددی است، حتی با امکانات مادی محدود. از آنجایی که فرض بر این است که سرمایه اجتماعی به‌طور خاص به کارآفرینی مربوط می‌شود، اعتقادی وجود دارد که سرمایه اجتماعی ارتباطات را تسهیل می‌کند، هزینه‌های مبادله را

کاهش می‌دهد، قیمت دانش را پایین می‌آورد و جریان آن را تسهیل می‌کند (چو، یونجو، زولاکی. مون، و تیفانی بونکونگ، ۲۰۱۹). از آنجایی که بسیاری از منابع داخلی استارت‌آپ‌ها در مراحل ابتدایی خود محدود هستند، شبکه‌های اجتماعی ممکن است نقش مهمی در توسعه آن‌ها ایفا کنند (شارما، ۲۰۱۸).

کم‌بود منابع

منابع ملموس و ناملموس هر دو مورد بحث در بخشی از محیط بزنس هستند. منابع معنوی شامل چارچوب‌های قانونی، سرمایه انسانی و پروسه‌های اداری است. منابع فیزیکی شامل جاده‌ها، آب و انرژی و غیره است. تالر و همکاران (۲۰۱۹) ادعا می‌کنند که در دسترس بودن منابع رشد فعالیت کارآفرینی را تحریک می‌کند. مطالعات هم‌چنین نشان داده است که کارآفرینان با چالش‌های متعددی از جمله کم‌بود منابع مالی و فقدان دانش پیرامون موضوعات مختلف مرتبط با بزنس، مانند نرخ‌های مالیاتی بالا و نرخ‌های تورم مواجه هستند. کارآفرینانی که بزنس جدید را راه‌اندازی می‌کنند، حتماً با دشواری‌های تأمین منابع مالی و مدیریت مالی در یک سیستم بانکی که به ثبت دو جانبه نیاز دارد، مواجه هستند (شاهوردی معصومه، کم‌ریه اسماعیل و قریشی محمد، ۲۰۱۸). علاوه‌براین، هنگامی که به صراحت در مورد آن در طول مصاحبه پرسیده شد، صاحبان مشاغل احتمالی اظهار داشتند که چالش برانگیزترین موانعی که با آن روبه‌رو هستند، دریافت حمایت مالی است. با توجه به تحقیقات انجام شده توسط Bigliardi و همکاران (۲۰۲۲)، یکی از چالش‌هایی که بزنس کوچک با آن مواجه هستند کم‌بود منابع است.

ناپایداری محیط اقتصادی

با وجود روند کلی به سمت افزایش نرخ رشد، کشورهای درحال توسعه معمولاً با پیشروی در مراحل توسعه خود، ویژگی مشترکی به‌نام بی‌ثباتی اقتصادی از خود نشان می‌دهند. تغییرات در تقاضای کل، سرمایه، درآمدهای صادراتی و نوسانات ارزی در اقتصاد درحال توسعه رایج است. این امر باعث می‌شود که شروع و ادامه بزنس جدید به چالش کشیده شود. شرایط فعلی اقتصاد ممکن است بر مالکیت کسب و کار تأثیر منفی بگذارد (فاس و همکاران، ۲۰۱۹). اگر مؤسسات قرض‌دهنده محافظه کارتر شوند و در نتیجه تمایل کم‌تری به اعطای اعتبار به صاحبان بزنس داشته باشند، اثرات نامطلوب آن تشدید خواهد شد (Alnassai, 2023).

فقدان ثبات در محیط سیاسی

ثبات در دولت برای تقویت روحیه کارآفرینی در کشورهای در حال توسعه ضروری است، Fakoussa (2020). مطالعه ژانگ و همکاران (۲۰۲۰) دریافته‌اند که بی‌ثباتی سیاسی زمانی که از مدل‌سازی معادلات ساختاری برای به تصویر کشیدن عواملی که مقدم بر مقاصد کارآفرینی هستند، به اهداف کارآفرینی آسیب می‌زند. با این حال، هیچ شواهدی را نمی‌توان در هنگام پیوند دادن کارآفرینی به ثبات سیاسی به عنوان قطعی تفسیر کرد. در نتیجه، ارتباط بین این دو مستحق بررسی بیشتر است.

روش تحقیق

برای انجام این تحقیق از روش کمی و با استفاده از پرسش‌نامه جهت گردآوری اطلاعات از طریق آنلین و حضوری صورت گرفته تا درک کلی و جامع از موانع کارآفرینی در ناحیه یازدهم شهر کابل ارائه کند. این پرسش‌نامه، اطلاعات مربوط به ویژگی‌های دیموگرافیکی، تجربیات کارآفرینی و ادراک از موانع کارآفرینی را در قالب داده‌ها جمع‌آوری نموده است. در این تحقیق، جامعه آماری ۲۰۰ نفر از نیروی کار ناحیه یازدهم این شهر که شامل تاجران، صاحبان شرکت‌ها، کارمندان، محصلان، کارشناسان اقتصادی، عمده‌فروشان، پرچون‌فروشان، طراحان و جمعیت بیکار نظر به احصائیه شهرداری این ناحیه که کارآفرین و یا میل به کارآفرینی دارند انتخاب شده‌اند. پاسخ‌دهندگان با پیشینه‌های مختلف انتخاب گردیده‌اند؛ زیرا پاسخ‌های چنین گروه متنوعی می‌تواند بینش بهتر نسبت به درک مردم در مورد شروع یک بزنس جدید ارائه دهد. در این نظرسنجی ۱۳۳ شرکت‌کننده شامل اشخاص که فوقاً تذکره یافت، می‌باشند. تعداد پاسخ‌دهندگان با استفاده از روش نمونه‌گیری یمانه انتخاب شده‌اند (عظیمی، ۱۴۰۰).

پرسش‌نامه توزیع شده شامل ۲۴ سؤال بوده که ۳ پرسش مربوط به دیموگرافیکی و ۲۱ پرسش مربوط به متغیرهای مستقل و وابسته تحقیق می‌باشد. هر پرسش در مقیاس لیکرت با ۵ امتیاز، از ۱ (کاملاً مخالفم) تا ۵ (کاملاً موافقم) اندازه‌گیری شده است. برای درک بهتر سؤالات، هر سؤال پرسش‌نامه به دو زبان انگلیسی و دری ارائه شد. اطلاعات با استفاده از روش‌های مختلف احصائیه تجزیه و تحلیل شدند. برای سنجش قابلیت اعتماد (Reliability) پرسش‌نامه، از آلفای کرونباخ استفاده صورت گرفته است. تحلیل‌های همبستگی و رگرسیون برای تحلیل اطلاعات مورد استفاده قرار گرفته است. در تجزیه و تحلیل اطلاعات از SPSS ۲۰/۰ استفاده شده است.

یافته‌های تحقیق

احصائیه توصیفی پاسخ‌دهنده‌گان

جدول ۱: احصائیه توصیفی پاسخ‌دهنده‌گان

دیموگرافی	متغیرها	تعداد	فیصدی	
جنسیت	مرد	۱۱۶	٪۸۷.۲	
	زن	۱۷	٪۱۲.۸	
	مجموعه	۱۳۳	٪۱۰۰.۰	
سن	۲۵-۱۸	۴۱	٪۳۰.۸	
	۳۵-۲۶	۵۷	٪۴۲.۹	
	۴۵-۳۶	۲۵	٪۱۸.۸	
	بالاتر از ۴۵	۱۰	٪۷.۵	
	مجموعه	۱۳۳	٪۱۰۰.۰	
	تحصیلات	بکلوریا	۳	٪۲.۲
		فوق بکلوریا	۹	٪۶.۸
لیسانس		۹۳	٪۶۹.۹	
ماستر		۲۶	٪۱۹.۵	
دکتور و مافوق آن		۲	٪۱.۵	
مجموعه		۱۳۳	٪۱۰۰.۰	
شغل	عمده و خورده فروش	۳۱	٪۲۳.۳	
	کارمند	۱۴	٪۱۰.۵	
	تاجر	۴۷	٪۳۵.۳	
	طراح	۵	٪۳.۸	
	مالک شرکت	۹	٪۶.۸	
	بیکار	۲۷	٪۲۰.۳	

جنسیت ۱۳۳ پاسخ‌گو نشان می‌دهد که ۱۱۶ پاسخ‌دهنده مرد و تنها ۱۷ پاسخ‌دهنده زن هستند، فیصدی بر اساس اطلاعات جمع‌آوری شده ۸۷.۲٪ از پاسخ‌دهندگان مرد و تنها ۱۲.۸٪ زن هستند. سن پاسخ‌دهندگان بر اساس توزیع سنی این پاسخ‌گویان در چهار رده سنی به شرح ذیل قرار می‌گیرند: ۱۸ تا ۲۵ سال: ۴۱ نفر که ۳۰.۸ فیصد از کل پاسخ‌دهندگان را تشکیل می‌دهند، در این رده سنی، بخش قابل توجهی از پاسخ‌دهندگان را تشکیل می‌دهند. این نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از شرکت‌کنندگان بزرگسالان جوان هستند که احتمالاً نماینده جمعیت جوان‌تر هستند. ۲۶-۳۵ سال: رده سنی دوم شامل ۵۷ نفر است که ۴۹.۹٪ از پاسخ‌دهندگان بین ۲۶ تا ۳۵ سال را تشکیل می‌دهد.

۳۶-۴۵ سال: در این رده سنی، ۲۵ نفر وجود دارد که ۱۸.۸٪ از کل پاسخ‌دهندگان را تشکیل می‌دهد. این گروه نشان‌دهنده پاسخ‌دهندگان در اواسط سی تا اواسط دهه چهل است که نشان‌دهنده حضور کوچک‌تر و هم‌چنان قابل توجه شرکت‌کنندگان میان‌سال در این تحقیق است. ۴۵ و بالاتر: دسته نهایی شامل ۱۰ نفر است که ۷.۵ درصد از پاسخ‌دهندگان ۴۵ سال و بالاتر را تشکیل می‌دهد.

در نتیجه، توزیع سنی پاسخ‌دهندگان نظرسنجی بینش‌های ارزش‌مندی را در مورد جمعیت‌شناسی نمونه مورد مطالعه ارائه می‌دهد. اکثر پاسخ‌دهندگان، تقریباً ۴۳ درصد، در محدوده سنی ۲۶-۳۵ قرار دارند که نشان‌دهنده حضور قابل توجهی از افراد در اواخر دهه بیست تا اواسط سی سالگی است. تحلیل سطح تحصیلات در میان پاسخ‌دهندگان بینش‌های ارزش‌مندی را در مورد تنوع نمونه ارائه می‌دهد و زمینه‌ای را برای درک دیدگاه‌های آن‌ها فراهم می‌کند. در این جا نکات کلیدی وجود دارد: فیصدی کمی، تقریباً ۲.۳٪ از پاسخ‌دهندگان دارای سند لیسه هستند. بیش‌ترین بخش از پاسخ‌دهندگان، حدود ۶۹.۹٪، سند تحصیلی لیسانس گرفته‌اند. تقریباً ۱۹.۵٪ از پاسخ‌دهندگان دارای سند تحصیلی ماستری هستند. درحالی‌که نسبت کم‌تری، تقریباً ۱.۵٪ از پاسخ‌دهندگان دارای سند تحصیلی دکتورا یا بالاتر هستند که بخشی از افراد با تحصیلات عالی را در نمونه نشان می‌دهد. این توزیع آموزشی متنوع در مجموعه پاسخ‌دهندگان مستلزم طیف گسترده‌ای از دانش و تخصص است که می‌تواند به‌طور قابل توجهی بر پاسخ‌ها و دیدگاه‌های ارائه شده در نمونه احصائیوی تأثیر بگذارد. محققان باید پیشینه آموزشی شرکت‌کنندگان را هنگام تفسیر نتایج نظرسنجی در نظر بگیرند؛ زیرا می‌تواند عامل مهمی در شکل‌دهی یافته‌ها و توصیه‌های مطالعه باشد.

تحلیل مشاغل پاسخ‌دهندگان نمونه‌ای متنوع را نشان می‌دهد که بازتاب طیف گسترده‌ای از زمینه‌های حرفه‌ای است. در این جا نکات کلیدی آورده شده است.

تقریباً ۲۳.۳ درصد از پاسخ‌دهندگان در بخش عمده‌فروشی و پرچون‌فروشی درگیر هستند که نشان‌دهنده حضور قابل توجه افراد مرتبط با توزیع و فروش است. حدود ۱۰.۵٪ از پاسخ‌دهندگان در نقش‌های مختلف مشغول به‌کار هستند، که بخشی از نیروی کار را به‌طور فعال در سازمان‌ها نشان می‌دهد. بخش قابل توجهی، تقریباً ۳۵.۳٪، به‌عنوان تاجر معرفی می‌شوند. این نشان‌دهنده حضور قابل توجهی از کارآفرینان و متخصصان تجاری در نمونه است. تقریباً ۶.۸٪ از پاسخ‌دهندگان صاحبان شرکت هستند. یک گروه کوچک‌تر؛ اما قابل توجه، حدود ۳.۸٪، متشکل از طراحان است که نماینده متخصصان خلاق و هنری هستند.

در نتیجه، تجزیه و تحلیل مشاغل پاسخ دهندگان در این تحقیق، تنوع زیادی از پیشینه‌های حرفه‌ای را در میان شرکت کنندگان برجسته می‌کند. این تنوع یکی از ویژگی‌های کلیدی نمونه است و می‌تواند به‌طور قابل توجهی بر بینش و دیدگاه‌های جمع‌آوری شده از طریق تحقیق تأثیر بگذارد.

یافته‌ها نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از پاسخ دهندگان در دنیای بزنس درگیر هستند، با بازرگانان و عمده‌فروشان/پرچون‌فروشان که مجموعاً سهم قابل توجهی از نمونه را نمایندگی می‌کنند. این نشان‌دهنده تأکید بالقوه بر موضوعات مرتبط با بزنس در یافته‌های این مطالعه است و هم‌چنان حدود ۲۰.۳٪ از پاسخ دهندگان بیکار هستند که بخشی را نشان می‌دهد که ممکن است دیدگاه‌ها و تجربیات منحصر به فردی در رابطه با جستجوی کار داشته باشد یا در حال حاضر در نیروی کار شرکت نمی‌کند.

جدول ۲: تحلیل همبستگی

متغیرها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	ED
۱. ریسک‌گریزی	-							
۲. کمبود منابع	.506**	-						
۳. فقدان روابط اجتماعی	.328**	.472**	-					
۴. فقدان ثبات سیاسی	.399**	.486**	.562**	-				
۵. ناپایداری سیاسی	.281**	.553**	.518**	.633**	-			
۶. توسعه کار آفرینی	.279**	.551**	.471**	.681**	.714**	-		
۷. ترس از شکست	.227**	.579**	.331**	.366**	.390**	.435**	-	
توسعه کار آفرینی (ED)	.533**	.782**	.768**	.803**	.791**	.803**	.572**	-

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

این جدول نشان‌دهنده همبستگی مثبت میان تمام متغیرها مستقل و متغیر وابسته است و هم‌چنان متریکس همبستگی ارائه شده ضرایب همبستگی پیرسون را بین متغیرهای مختلف در این تحقیق نشان می‌دهد. از آن‌جای که توسعه کارآفرینی محور بحث تحقیق هذا بوده هر یک متغیر مستقل با ارزش‌های متفاوت درجه تأثیر پذیری متغیر وابسته از متغیر مستقل نشان می‌دهد، طوری که کم‌بود منابع (۰.۵۲۳)، فقدان شبکه‌های اجتماعی (۰.۳۴۵)، بی‌ثباتی سیاسی (۰.۵۲۷) و بی‌ثباتی اقتصادی (۰.۶۴۳) همبستگی مثبت قوی دارد. یک همبستگی مثبت متوسط با ترس از شکست (۰.۳۹)، ریسک‌گریزی (۰.۳۷۳) وجود دارد. این همبستگی‌های مثبت نشان می‌دهد که سطوح بالاتر توسعه کارآفرینی با

سطوح بالاتر کم بود منابع، فقدان شبکه‌های اجتماعی، بی‌ثباتی سیاسی و بی‌ثباتی اقتصادی مرتبط است.

جدول ۳: تحلیل رگرسیون

Model Summary ^b						
Model	R	R Square	Adjusted Square	R	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	.713 ^a	.508	.485	.651		2.203

Predictors (Constant): ناپایداری اقتصادی، ترس از شکست، خطرگریزی، فقدان شبکه اجتماعی، فقدان

ثبات سیاسی، کم بود منابع

متغیر وابسته: توسعه کارآفرینی

برای درک بهتر این که چگونه هر متغیر مستقل بر پیش‌بینی متغیر وابسته تأثیر می‌گذارد، از تحلیل رگرسیون خطی استفاده شده است. اهمیت نسبی و جهت اثر همه متغیرها را می‌توان از ضرایب بتا مربوطه استنباط کرد. تجزیه و تحلیل رگرسیون شامل چندین آمار کلیدی است که برای درک عملکرد مدل رگرسیون ضروری هستند. بیایید هر یک از این آمار را تجزیه و تحلیل کنیم. مدل ۱ نشان‌دهنده بررسی مدل اول در تحلیل رگرسیون است. دوم، R ضریب همبستگی مقدار 0.713 نشان‌دهنده ضریب همبستگی چندگانه (r) است که قدرت و جهت رابطه خطی بین متغیر وابسته و متغیرهای مستقل را اندازه‌گیری می‌کند.

از آنجا که $r=0.713$ است که نشان‌دهنده یک همبستگی مثبت نسبتاً قوی است. R^2 اندازه‌گیری نسبت واریانس در متغیر وابسته است که می‌تواند توسط متغیرهای مستقل در مدل توضیح داده شود. مقدار $R\text{-squared}=0.508$ به این معنی است که تقریباً (0.8) فیصد از تغییرپذیری در متغیر وابسته توسط متغیرهای مستقل موجود در مدل به حساب می‌آید. این نشان می‌دهد که مدل بخش قابل توجهی از واریانس در داده‌ها را توضیح می‌دهد. R^2 : Adjusted $R\text{-squared}$ تنظیم شده ارزشی را برای تعداد پیش‌بینی‌کننده‌ها در مدل تنظیم می‌کند. گنجاندن متغیرهای غیر ضروری را نقد می‌کند. این آمار 0.485 نشان می‌دهد که پس از محاسبه تعداد پیش‌بینی‌کننده‌ها، تقریباً 48.5% از تغییرپذیری در متغیر وابسته توسط مدل توضیح داده شده است. این مقدار ارزش کمی کم‌تر از $R\text{-Squared}$ نشان می‌دهد که ممکن است مدل دارای برخی متغیرهای اضافی باشد.

خطای استاندارد برآورد (Std): خطای استاندارد برآورد با این ارزش (۰.۶۵۱) اندازه متوسطی را ارائه می دهد که مقادیر پیش بینی شده در مدل با مقادیر واقعی مشاهده شده متفاوت است. این نشان دهنده درجه تغییر پذیری در متغیر وابسته است که توسط مدل تعریف نمی شود.

Durbin-Watson: برای تشخیص وجود خودهمبستگی (همبستگی شرایط خطا) در مدل رگرسیون استفاده می شود. مقدار بین ۲.۴۴ و ۱.۴۵ نشان می دهد که همبستگی خودکار قابل توجهی وجود ندارد. در این مورد (2.203) Durbin-Watson نشان می دهد که همبستگی کمی در مدل وجود دارد که مطلوب است. به طور کلی، تجزیه و تحلیل نشان می دهد که مدل رگرسیون دارای تناسب معقول خوبی با اطلاعات است و بینش های ارزش مندی را در مورد روابط مورد مطالعه قرار می دهد.

جدول ۴: آزمون فرضیه ها

Research Hypotheses	B	T	Sig	Result
H ₁	.187	1.317	.190	Not Supported
H ₂	.032	.334	.739	Not Supported
H ₃	.169	1.972	.048	Supported
H ₄	-.038	-.646	.520	Not Supported
H ₅	.207	2.359	.020	Supported
H ₆	.470	5.314	.000	Supported

مناقشه

نتایج این مطالعه از شش فرضیه صفری مطرح شده نخست به تأیید سه فرضیه صفری که عبارت از فقدان ثبات سیاسی، ناپایداری اقتصادی و کمبود منابع است تأکید داشته، طوری که (H₆) بی ثباتی اقتصادی: این متغیر ضریب بسیار معنی داری (0.0001) p را نشان می دهد که کم تر از (۰.۰۵) است. بنابراین، تأیید شده و تأثیر قوی بر متغیر وابسته را پیشنهاد می کند. بی ثباتی اقتصادی می تواند به طور قابل توجهی بر نتایج، مانند عملکرد تجاری یا تصمیمات فردی تأثیر بگذارد. مدیریت ریسک های اقتصادی در چنین شرایطی از اهمیت بالایی برخوردار است. اهمیت شدید بی ثباتی اقتصادی بر اهمیت شرایط اقتصادی در شکل دادن به نتایج تأکید می کند. بی ثباتی اقتصادی که با عواملی مانند تورم، رکود، یا نوسانات ارز مشخص می شود، می تواند به طور قابل توجهی بر تجارت، سرمایه گذاری و رفتار مصرف کننده تأثیر بگذارد. (H₅) ضریب بی ثباتی سیاسی نیز از نظر ارقام معنی دار است (0.۰۲) p، یعنی زیر مقدار (۰.۰۵) نیز تأیید می کند و نشان می دهد که کدام بی ثباتی سیاسی می تواند تأثیر

قابل توجهی بر متغیر وابسته داشته باشد. این نشان می‌دهد که مناطق یا زمینه‌هایی با بی‌ثباتی سیاسی بالا در مقایسه با محیط‌های با ثبات‌تر، نتایج متفاوتی را تجربه می‌کنند. اهمیت عدم ثبات سیاسی تأثیر عوامل سیاسی بر متغیر وابسته را برجسته می‌کند. در مناطق مستعد بی‌ثباتی سیاسی، بزنس‌ها ممکن است با چالش‌های مرتبط با تغییرات نظارتی، عدم اطمینان و اختلالات احتمالی مواجه شوند. درک و مدیریت این خطرات سیاسی برای اتخاذ تصمیمات آگاهانه و کاهش اثرات نامطلوب ضروری است.

(H_3) ضریب کم بود منابع از نظر آماری معنادار است $p = (0.048)$ است که به همین ترتیب تأیید شده و نشان می‌دهد که این عامل بر متغیر وابسته مدل تأثیر معناداری دارد. از نظر عملی، این بدان معنی است که کم بود منابع احتمالاً بر نتیجه مورد مطالعه تأثیر می‌گذارد. سازمان‌ها یا افرادی که با محدودیت منابع یا منابع ناکافی مواجه هستند، دستیابی به اهداف یا نتایج آن‌ها را چالش برانگیز می‌کند. اهمیت کم بود منابع نشان می‌دهد که این عامل در تأثیرگذاری بر نتیجه مورد مطالعه حیاتی است. برای کسب و کارها، سازمان‌ها یا سیاست‌گذاران، این نشان می‌دهد که تخصیص منابع کافی، اعم از مالی، انسانی یا مادی، برای دستیابی به نتایج مطلوب بسیار مهم است. استراتژی‌هایی برای رسیدگی به محدودیت‌های منابع، مانند تأمین بودجه یا بهینه‌سازی تخصیص منابع، ارتقای دانش، ممکن است برای بهبود نتایج ضروری باشد.

ثانیاً سه فرضیه صفری رد شده که عبارت از (H_1) ترس از شکست است؛ ضریب ترس از شکست دارای $P = 0.19$ است که از سطح معنی داری رایج (0.05) بیش‌تر است. بنابراین فرضیه مربوط به ترس از شکست از نظر آماری معنی‌دار نیست و رد می‌شود. (H_2) فرضیه ریسک‌گریزی نیز از نظر آماری معنادار نیست $P = 0.739$ که نشان می‌دهد ریسک‌گریزی ممکن است محرک مهم متغیر وابسته در این زمینه نباشد. این بدان معناست که ریسک‌گریزی ممکن است عامل مهمی نباشد که بر نتیجه تأثیر بگذارد و در نتیجه رد شود. (H_4) فقدان شبکه‌های اجتماعی از نظر آماری معنی‌دار نیست $P = 0.25$ که نشان می‌دهد؛ سطح تعیین‌کننده معنی‌داری برای نتیجه در این مدل نیست.

نتیجه‌گیری

در خاتمه، مطالعه موانع کارآفرینی در شهر کابل، به‌طور خاص بر ناحیه یازدهم، چندین عامل کلیدی را برجسته کرده است که به‌شکل قابل توجهی بر فعالیت‌های کارآفرینی تأثیر می‌گذارد. در میان موانع مختلف بررسی شده، بی‌ثباتی اقتصادی و سیاسی و هم‌چنین کم بود منابع به‌عنوان تأثیرگذارترین موانع کارآفرینی ظاهر شده است. با این حال، مهم است که اذعان کنیم که ترس از شکست، ریسک‌گریزی،

و فقدان شبکه‌های اجتماعی نیز به چالش‌هایی که کارآفرینان در این زمینه با آن مواجه هستند، کمک می‌کند. اولاً، بی‌ثباتی اقتصادی و سیاسی تأثیر عمیق بر کارآفرینی در ناحیه یازدهم کابل دارد. شرایط ناپایدار اقتصادی و جو سیاسی نامطمئن فضایی غیرقابل پیش‌بینی را ایجاد کرده و راه‌اندازی و تداوم بزنس را برای افراد چالش‌برانگیز می‌سازد (جانسون ام، ۲۰۲۱). شرایط نوسان بازار، زیرساخت‌های نامطمئن و چارچوب‌های نظارتی ناکافی مانع تلاش‌های کارآفرینی می‌شود که منجر به افزایش ریسک و کاهش فرصت‌های موفقیت می‌شود (Martinez, 2022).

ثانیاً، کم‌بود منابع به‌طور قابل توجهی مانع از فعالیت‌های کارآفرینی در این ناحیه می‌شود (مارتینز، ۲۰۲۲). دسترسی ناکافی به سرمایه، محدودیت اعتبار و زیرساخت‌های ناکافی موانع قابل توجهی برای شروع و گسترش مشاغل ایجاد می‌کند (Patel, 2020). علاوه‌براین، کم‌بود منابع از جمله سرمایه مالی، نیروی کار ماهر و زیرساخت‌ها می‌تواند فرصت‌های کارآفرینی را به شدت محدود کند. دسترسی ناکافی به گزینه‌های تأمین مالی، مانند وام‌های بانکی یا سرمایه‌های خطرپذیر می‌تواند توانایی کارآفرینان را برای راه‌اندازی و رشد سرمایه‌گذاری‌های خود محدود کند. به‌طور مشابه، کم‌بود کارگران ماهر یا فقدان زیرساخت‌های کافی می‌تواند بهره‌وری و کارایی تلاش‌های کارآفرینی را مختل کند (Anderson, 2021). افزون بر این، ترس از شکست یک مانع رایج برای کارآفرینی در این ناحیه شهر کابل است. این ترس تمایل به آزمایش، نوآوری و یادگیری از شکست‌ها را مهار می‌کند. در نتیجه خلاقیت کارآفرینی را محدود می‌سازد و ظهور سرمایه‌گذاری‌های جدید را کاهش می‌دهد (Johnson M., 2021). علاوه بر این، ریسک‌گریزی در مهار کارآفرینی در این زمینه نقش دارد. با توجه به چشم انداز چالش برانگیز اقتصادی و سیاسی، افراد ممکن است در انجام ریسک‌های ذاتی مرتبط با راه‌اندازی و اداره بک بزنس تردید بیش‌تری داشته باشند. فقدان بک شبکه ایمنی، همراه با ترس از دست دادن دارایی‌های شخصی، کارآفرینان بالقوه را از پیگیری ایده‌های خود باز می‌دارد و رشد کلی اکوسیستم کارآفرینی را محدود می‌کند (Smith J., 2020).

در خاتمه، این مطالعه بر ماهیت چند وجهی موانع کارآفرینی در ناحیه یازدهم این شهر تأکید می‌کند. درحالی‌که بی‌ثباتی اقتصادی و سیاسی، همراه با کم‌بود منابع، به‌عنوان تأثیرگذارترین عوامل شناسایی شدند، این مطالعه تأثیر متقابل ترس از شکست، ریسک‌گریزی و کم‌بود سرمایه اجتماعی را در ممانعت از فعالیت‌های کارآفرینی کاملاً رد نمی‌کند. مطالعه حاضر به سطح کلی پیرامون عوامل بازدارنده کارآفرینی پرداخته است برای درک عمیق از موانع کارآفرینی نیاز است پیرامون ظرفیت، استعداد و دانش کارآفرینان منحصیث عوامل کلیدی در جهت توسعه، رشد و موانع کارآفرینی تحقیق صورت گیرد.

- Abeer, K. (2014). Constraints and challenges of SME development in the developing countries. *international journal of SME development*, 1.
- Acs, Zoltan J, and Nicola Virgill. (2010). Entrepreneurship in developing countries. In *Handbook of Entrepreneurship Research*. New yark springer: 485-515.
- Aderibigbe, John K., Sihle Mahola, and Tendia Chimucheka. (2019). Influence of entrepreneurship risk perceptions and aversion on entrepreneurial intention among university students in South Africa. *African Journal of Development Studies*, 9: 239–52.
- Ahmadi Ahmadzai, Yumuk Gunay Gulsevrim and Demiralay Tulay. (2019). Entrepreneurship in Afghanistan and the leading effect of international indices in the development of entrepreneurship in Afghanistan. *Journal of Business and Economic Policy*, 2.
- Aiello, Francesco, Graziella Bonanno, and Stefania Patrizia Sonia Rossi. (n.d.).
- Alan, B. M. (2016). *Fundamentals for Becoming a Successful Entrepreneur from Business Idea to Launch and Management*. Old Tappan, New Jersey: Pearson Education Ltd.
- Ali, Mohammad, Md Himel, and Tanvir Alam. (2019). Do social barriers influence Women's intention toward entrepreneurship. *Journal of Social Economics Research*, 6:106-16.
- Alisa, D. M. (2021). *Analalysing barriers to entrepreneurship development in Bosnia and Herzegovina*. Bosnia and Herzegovina: UNDP.
- Al-Jubari, Ibrahim, and Aissa Mosbah. (2021). Senior entrepreneurship in Malaysia: Motivations and barriers. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8: 277–85.
- Alnassai, J. M. (2023). A study on the barriers to entrepreneurship in the UAE. *Journal of risk and financial management*, 1-12.
- Anderson, L. (2021). The role of financial support in entrepreneurial Growth: an empirical analysis. *Journal of Finance*, 45(2), 215-230.
- Bahagia, Bahagia, Endin Mujahidin, Abdul Karim Halim, Rimun Wibowo, Abdullah Nuruz Zaini, Ainiyah Hidayanti Yusup, and Siti Zulfah Jaelillah. (2022). Social Capital of Madura Tribe in Entrepreneurship. *Edukatif: Jurnal Ilmu Pendidikan*, 4: 2059–65.
- Bigliardi, Bigliardi, Serena Filippelli, Renato Passaro, and Ivana Quinto. (2022). Introducing the implementation of open innovation approaches by academic entrepreneurship as a viable solution to tackle the lack of resources. *International Journal Technology Management* , 88: 1.
- Bouichou, El Houssain, Tahirou Abdoulaye, Khalil Allali, Abdelghani Bouayad, and Aziz Fadlaoui. (2021). Entrepreneurial intention among rural youth in Moroccan agricultural cooperatives: The future of rural entrepreneurship. *Sustainability*, 13: 9247.

- Brringer R Bruce and Ireland Duana R. (2019). *Entrepreneurship Successful Launching New Venture*. London: Saffron House 6-10 Kirby street.
- Cacciotti, Gabriella, and James C. Hayton. (2015). Fear and entrepreneurship: A review and research agenda. *International Journal of Management Reviews*, 17: 165–90.
- Chambers, Dustin, and Jonathan Munemo. (2019). Regulations, institutional quality, and entrepreneurship. *Journal of Regulatory Economics*, 55: 46–66.
- Chandra, Ashna, Justin Paul, and Meena Chavan. (2020). Internationalization barriers of SMEs from developing countries: A review and research agenda. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 26: 1281–310.
- Cho, Eunjoo, Zola K. Moon, and Tiffany Bounkhong. (2019). A qualitative study on motivators and barriers affecting entrepreneurship among Latinas. *Gender in Management: An International Journal* , 34: 326–43.
- Daneshniya, Mohammad, Ebrahim Hadiyan, and Hosein Marzban. (2021). Investigating the institutional barriers to entrepreneurship development and the role of government in moderating them; The Case of Iran. *Economic Strategy*, 10: 36.
- Daneshniya, Mohammad, Ebrahim Hadiyan, and Hosein Marzban. (2021). Investigating the institutional barriers to entrepreneurship development and the role of government in moderating them; The Case of Iran. *Economic Strategy*, 10: 36.
- Dutta, Nabamita, and Russell S. Sobel. (2021). Entrepreneurship, fear of failure, and economic policy. *European Journal of Political Economy*, 66: 101954.
- Fakoussa, Rebecca, Simon O’Leary, and Suzan Salem. (2020). An exploratory study on social entrepreneurship in Egypt. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 11: 694–707.
- Foss, Nicolai J., Peter G. Klein, and Christian Bjørnskov. (2019). The context of entrepreneurial judgment: Organizations, markets, and institutions. *Journal of Management Studies* , 56: 1197–213.
- Gill Amerjit and Biger Nahum. (2011). Barriers to small business creations in India. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 10.
- Gunawan, Arien Arianti, Jose Bloemer, Allard CR van Riel, and Caroline Essers. (2022). Institutional barriers and facilitators of sustainability for Indonesian batik SMEs: A policy agenda. *Sustainability*, 14: 8772.
- Gunawan, Arien Arianti, Jose Bloemer, Allard CR van Riel, and Caroline Essers. (2022). Institutional barriers and facilitators of sustainability for Indonesian batik SMEs: A policy agenda. *Sustainability MDPI*, 14: 8772.
- Hagos, Sirak, Michal Izak, and Jonathan M. Scott. (2018). Objective institutionalized barriers and subjective performance factors of new migrant entrepreneurs. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 25: 842–58.

- Hidalgo, Gisele, Jefferson Marlon Monticelli, and Ingridi Vargas Bortolaso. (2021). Social capital as a driver of social entrepreneurship. *Journal of Social Entrepreneurship*, 1-24.
- Hoogendoorn, Brigitte, Peter Van der Zwan, and Roy Thurik. (2019). Sustainable entrepreneurship: The role of perceived barriers and risk. *Journal of Business Ethics*, 157: 1133–54.
- Hosseini, Seyed Mahmoud, Seyed Jamal Farajolah Hosseini, and Mohammad Reza Soleimanpour. (2010). Identification and analysis of hindering barriers of entrepreneurship in higher agricultural education as perceived by graduate students. *Iranian Journal of Agricultural Economics and Development Research*, 2: 359–68.
- Huang, Shun-Nung, and Chia-Han Yang. (2022). Exploring the impact of entrepreneurship education for service start-ups: Perspective from the experiential learning Theory. *Journal of Service Science and Management*, 15: 52-129.
- Ibrahim Jamal Mohmmad and Alnassai Abdullah. (2023). A study on the barriers to entrepreneurship in the UAE. *Risk and financial management* , 2.
- Jeffrey, M. N. (2019). *essential of entrepreneurship and small business management*. london: Pearson Education.
- Johnson, A. (2019). The impact of entrepreneurship on economic growth and development in post-confilict regions: a comparative study. *Journal of economic development*,, 37(4), 521-536.
- Johnson, A. A. (2029). The Role of Resource Availability in Business Start-Up AND Growth: An Empirical Analysis. *Journal of Business Economics*,, 42(2), 245-261.
- Johnson, M. (2021). the impact of economic volatility on business sustainability: a comparative analysis. *Journal of economic studies*, 48(3),321-336.
- Kamble, T. S. (2022). *Role of Micro Financing in Women Entrepreneurship in India*. Ph.D. dissertation, National College of Ireland. Dublin, Ireland: National College of Ireland.
- Khodapanah, Bahman, Mohammad Ali Moradi, Hamid Padash, and Kamal Sakhdari. (2021). Identification of Institutional Barriers to Regional Entrepreneurship Development (A Critical Approach to Historical System of Entrepreneurship Development Policy Making). *Tehran: Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences*, vol. 21, pp. 85–111.
- Mahola, Sihle, John K. Aderibigbe, and Tendai Chimucheka. (2019). South African University Students' Entrepreneurial Intention as a Correlate of Entrepreneurship Risk Perceptions and Aversion. *Journal of Human Ecology*, 67: 1–8.
- Martinez, J. (2022). challenges of entrepreneurship in unreliable infrastructure: a case study of emerging markets. *Jounranl of business and economic development*, 50(4), 567-582.

- Mohammadi Qais, Zamani Munibullah and Mokhles Muhammad Rafiq. (2019). Challenges Faced by Startups and small Medium Enterprises A case study of Kabul province. *Kardan Journal of Economics and Management Sciences*, 2(4) 43- 54.
- Motamedi Nia, Zohreh, Hamid Movahed Mohamadi, Amir Alambaigi, and Hossein Mahdizadeh. (2021). Content Analysis of the Barriers to Entrepreneurship Ecosystem Growth in the Context of the Agricultural Higher Education System. *Journal of Studies in Entrepreneurship and Sustainable Agricultural Development*, 8: 81–96.
- Naderi, Nader, Ehsan Khosravi, Hossein Azadi, Faranak Karamian, Ants-Hannes Viira, and Halil Nadiri. (2022). Barriers to developing social entrepreneurship in NGOs: Application of grounded theory in Western Iran. *Journal of Social Entrepreneurship*, 13: 41-221.
- Nefzi, N. (2018). Fear of failure and entrepreneurial risk perception. *International Journal of Entrepreneurial Knowledge*, 6: 45–58.
- Patel, R. (2020). resources constraints and entrepreneurial limitations: A comparative study of emerging economies. *International Journal of Business and economic development*, 37(4), 521-536.
- Putro, Herry Porda Nugroho, Rusmaniah Rusmaniah, Mutiani Mutiani, Ersis Warmansyah Abbas, Jumriani Jumriani, and Muhammad Ridha Ilhami. (2022). Social Capital of Micro, Small and Medium Enterprises in Kampung Purun for Improving Entrepreneurship Education. *Jurnal Pendidikan*, 14: 1669–80.
- Scarborough M Noorman and Cornwall Jeffery R. (2019). *Essential of Entrepreneurship in Small Business management*. London, safron house 6-10 Kirby street: Vivar Malaysia.
- Sesen, Harun and Mark Pruett. (2014). The impact of education, economy, and culture on entrepreneurial motives barriers and intentions: a comparative study of the United States and Turkey. *The Journal of Entrepreneurship* 23: 231–61, 23: 231-61.
- Shahverdi Masoumeh, Kamariah Ismail, and Qureshi Muhammad. (2018). The effect of perceived barriers on social entrepreneurship intention in Malaysian universities: The moderating role of education. *Management Science Letters*, 8: 341–52.
- Sharma, L. (2018). Entrepreneurial intentions and perceived barriers to entrepreneurship among youth in Uttarakhand state of India: A cross-cultural investigation across genders. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 10: 243–69.
- Smith, J. (2020). A study of Individual Behavior in Uncertain Situations. *Journal of Risk Management*, 25(3), 123, 137.
- Smith, J. (2020). The role of entrepreneurship in economic growth: a comparative analysis of developed and developing countries. *Journal Economic Studies*, 45(2), 215-230.

- Subramaniam, S. Vijayan, Hishamuddin Ismail, Abdullah Sallehuddin Bin Abdullah Salim, Seethaetchumy Thambiah, and Aye. (2022). The Psychological Factors Influencing Women Entrepreneurial Performance in Malaysia: A Conceptual Framework (ID: MMUE/190242). In International Conference on Communication, Language, Education and Social Sciences (CLESS) (pp. 170–83.). Amsterdam: Atlantis Press.,
- Thaler, Thomas, Marie-Sophie Attems, Mathieu Bonnefond, Darren Clarke, Amandine Gatien-Tournat, Mathilde Gralepois, Marie Fournier, Conor Murphy, Magdalena Burtscher-Rauter, Maria Papatoma-Köhle, and et al. (2019). Drivers and barriers of adaptation initiatives—How societal transformation affects natural hazard management and risk mitigation in Europe. *Science of the Total Environment*, 650: 1073–82.
- Tracey, Paul, and Nelson Phillips. (2011). Entrepreneurship in emerging markets. *Management International Review*, 51: 23–39.
- Tremml, T. (2021). Barriers to entrepreneurship in public enterprises: Boards contributing to inertia. *Public Management Review*, 23: 1527–52.
- Tubadji, Annie, Hans Dietrich, Vasilis Angelis, Anette Haas, and Brigitte Schels. (2021). Fear-of-failure and cultural persistence in youth entrepreneurship: Comparative analysis: Greece versus Germany. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 33: 513–38.
- Tunio Muhammad Nawaz and others. (2021). How Entrepreneurship Sustains Barriers in the Entrepreneurial Process. *Sustainability*.
- Wheadon, Mandy, and Nathalie Duval-Couetil. (2019). Token entrepreneurs: A review of gender, capital, and context in technology entrepreneurship. *Entrepreneurship & Regional Development*, 31: 308–36.
- Wijeyeratnam, I. P. W., and Travis Perera. (2013). Barriers to Women's Entrepreneurship: SME Sector in Sri Lanka. *Journal of Management.*, 70-75.
- Zhang, Jing A., Conor O'Kane, and Guoquan Chen. (2020). Business ties, political ties, and innovation performance in Chinese industrial firms: The role of entrepreneurial orientation and environmental dynamism. *Journal of Business Research*, *Journal of Business Research* 121: 254–67.

بررسی عوامل اجتماعی-اقتصادی مرتبط با هویت اجتماعی جوانان

پوهنمل دوکتور گلاب شاه امانی

دیپارتمنت جامعه‌شناسی، پوهنځی علوم اجتماعی، پوهنتون کابل، کابل، افغانستان

ایمیل: Gulabshahamani0@gmail.com

چکیده

هدف این مقاله بررسی عوامل مؤثر بر هویت اجتماعی جوانان می‌باشد. مقاله حاضر به شیوه پیمایشی انجام شده و اطلاعات لازم به وسیله پرسش‌نامه از یک نمونه ۴۰۰ نفری از بین جوانان تمام اقشار (محصلان) پوهنتون کابل جمع‌آوری شده است. در این بررسی از نظریه هانری تاجفل جهت تبیین هویت اجتماعی جوانان استفاده شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که از میان تمام فرضیات استفاده شده در این تحقیق متغیرهای مانند قومیت، نوع مذهب، رضایت از خود و سبک زندگی سنتی با همه ابعاد هویت اجتماعی، متغیرهای نظیر سرمایه اجتماعی (اعتماد اجتماعی)، سبک زندگی مدرن و اعتماد به نفس با سه نوع از ابعاد سازنده هویت اجتماعی، متغیرهای مانند جنسیت، سرمایه اجتماعی (اعتماد به نهادها) با دو نوع از ابعاد هویت اجتماعی و متغیرهای سن، هویت طبقاتی، تحصیلات پدر، تحصیلات مادر، سرمایه اجتماعی مشارکت اجتماعی و مصرف رسانه‌های خارجی با یکی از ابعاد هویت اجتماعی دارای رابطه معنی‌دار بوده‌اند.

اصطلاحات کلیدی: هویت اجتماعی؛ هویت قومی؛ هویت ملی؛ هویت دینی؛ هویت جهانی

Investigating Socio-Economic Factors Related to the Social Identity of Young People

Sr. Teaching Asstt. Gulab Shah Amani (Ph.D)

Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Kabul University, Kabul, Afghanistan

Email: Gulabshahamani0@gmail.com

Abstract

This article aims to explore the factors that influence the social identity of young people. The data for this article was collected through a questionnaire from a sample of 400 youth from different backgrounds (students) of Kabul University. This article uses Henry Tajfel's theory to explain how young people construct their social identity.

The findings of this article indicate that among all the variables tested in this study, ethnicity, religion, self-esteem and traditional lifestyle were significantly associated with all dimensions of social identity, social capital (social trust), modern lifestyle and trust were significantly associated with three dimensions of social identity, gender, social capital (trust in institutions) were significantly associated with two dimensions of social identity, and age, class identity, father's education, mother's education, social capital, social participation and foreign media consumption were significantly associated with one dimension of social identity.

Keywords: Social Identity; Ethnic Identity; National Identity; Religious Identity; Global Identity

مقدمه و بیان مسأله

جامعه‌شناسی در طی حیات خود به انگیزه‌ی طرح مسایل اجتماعی به گونه‌ای مستقیم و غیر مستقیم موضوع تغییر در رفتار انسان در جوامع جدید، تغییر ساختارهای هویت‌ساز سنتی، بحران در ساختار اجتماعی و فرهنگی جدید و نیز نیاز به الگویابی فرهنگی و اجتماعی جدید را مورد بررسی قرار داده است. اما آنچه که در دهه‌های اخیر ملاحظه می‌گردد، تولید آثار و نظریه‌های در حوزه‌ی جامعه‌شناسی است که تمایل دارد مسئله‌ی هویت انسانی و اجتماعی را در قالب یک مسئله‌ی عمده‌ی اجتماعی مورد توجه قرار دهد. به نظر می‌رسد با مروری بر این دسته از نظریه‌ها می‌توان نشانه‌های نظری فراوانی را در تبیین مسئله‌ی هویت و اشکال مرتبط به آن از جمله هویت اجتماعی و فرهنگی پیدا نمود که بحث و بررسی آن می‌تواند به تبیین بهتر و علمی‌تر پدیده‌های اجتماعی منجر شده و راه را برای رفع نا به سامانی‌های فرهنگی هموار سازد. هویت اجتماعی خصلت یا خصیصه همه انسان‌ها به‌عنوان موجوداتی اجتماعی است و از این لحاظ سرچشمه معنا و تجربه برای مردم است. صاحب‌نظران معتقدند که بیش‌ترین برداشت افراد از خویش‌ستن، به برداشت و تصور دیگران نسبت به ما وابسته است. اگر نگرش دیگران در مورد ما تغییر کند، برداشت ما نیز از خودمان تغییر خواهد نمود. بنابراین «من» یا «خود» در افراد، تحت تأثیر دیگران قرار دارد؛ زیرا رفتار و هویت افراد تا زمانی ثابت و قابل پیش‌بینی است که میان تصور فرد از خود و نگرش دیگران نسبت به او ثبات و هماهنگی وجود داشته باشد. اگر فرد به این نتیجه برسد که طرز تلقی دیگران به رفتار او تغییر کرده، هویت خود را تغییر می‌دهد. براین اساس «من فاعلی» یا هویت فردی و «من مفعولی» یا هویت اجتماعی، در جریان تجارب و فعالیت‌های اجتماعی شکل می‌گیرد. من فاعلی بیان‌گر وجهه نظر دیگران و من مفعولی مجموعه‌ای سازمان‌یافته از نظرات متظاهر دیگران است که حاصل مجموعه‌ای از رفتارهای شکل گرفته براساس آموخته رفتار اجتماعی است. من اجتماعی، تبلور ارزش‌ها، هنجارها و اخلاقیات جامعه است (توسلی، ۱۳۸۴، ص ۲۸۱). پس هویت هر شخصی لزوماً ذات آن شخص نیست؛ بلکه هویت، فرآیند معناسازی است که در طی زندگی روزمره و مکانیسم‌های آن ساخته می‌شود. هویت، هرگز ثابت نیست، بلکه متطور، متحول یا دینامیک است (الطایبی، ۱۳۸۲، ص ۳۹).

هویت از اجزای واقعیت‌های ذهنی است، که در رابطه بین فرد و جامعه قرار داشته و در فرایندهای اجتماعی شدن شکل می‌گیرد و پس از به ظهور رسیدن، به حال خود باقی مانده و یا در برخی موارد، تغییر می‌کند و بر اساس روابط جدید از نو شکل می‌گیرد. فرایندهای تشکیل‌دهنده هویت اجتماعی، براساس ساختار اجتماعی تعیین می‌شوند. هویت نیز، متأثر از روابط اجتماعی نسبت به ساختار

اجتماعی، واکنش نشان می دهد، باعث تغییر آن شده یا موجب حفظ و بقای آن می گردد. ساختار اجتماعی می تواند موجب پیدایش انواع هویت اجتماعی در افراد شده و به خوبی قابل تشخیص باشد؛ لذا به وضوح می توان، هویت فرد آسیایی را از فرد اروپایی تشخیص داد. تنوع هویت ها فرآورده های اجتماعی ای هستند که عناصری نسبتاً ثابت و پایدار دارند (برگر و لوکمان، ۱۳۷۵، صص ۲۳۶-۲۳۷).

هویت اجتماعی خصلت یا خصیصه همه انسان ها به عنوان موجوداتی اجتماعی است و بر درک افراد از خود استوار بوده و ذاتی نیست؛ بلکه محصول توافق و عدم توافق میان افراد است. آنچه یک گروه انسانی را هویت می بخشد، شباهتی است که باعث تفاوت آن ها از گروه های دیگر می شود. «شباهت و تفاوت»، معناهایی هستند که افراد، آن ها را می سازند. فرهنگ جوامع بشری نیز، فرایند تفاوت و شباهت را عینیت می بخشد. بدین ترتیب، ابزارهای فرهنگی هویت ساز هم به نوبه خود، باعث شکل گیری مقوله های هویتی در بین جوامع بشری می شوند. زبان، مذهب، پوشاک، علایق زیباشناختی، تفریحات و سرگرمی، ورزش، تغذیه و غیره، مواردی هستند که باعث شباهت درون گروهی و تفاوت برون گروهی می شوند (جنکینز، ۱۳۸۱، صص ۷-۸).

بنابراین در این مقاله سعی خواهد شد مسئله هویت اجتماعی جوانان مورد کنکاش صورت گیرد، چون ایجاد یک هویت و دستیابی به تعریفی منسجم از خود، مهم ترین جنبه ی رشد روانی-اجتماعی در دوره ی جوانی است. انتخاب ارزش ها، باورها و هدف های زندگی مشخصه های اصلی این هویت را تشکیل می دهند. هم در طی نوجوانی و هم در جوانی، یا حتی پس از آن، این ارزش ها و باورها و هدف ها مورد تجدید نظر قرار می گیرند؛ اما به هر صورت ضرورت دارد که جوان به چنین هویتی دست یابد. هویت جوانان با رشد فکر و احساس تنها درباره ی خود همراه است و تمایل قوی جوانان برای ساختن هویتی مستقل به جنبه های بسیار دیگری از رشد آنان گسترش می یابد. احساس تعلق فرهنگی، قضاوت اخلاقی و برداشت مردانه یا زنانه درباره ی خود، احساسات دوستانه یا دشمنانه نسبت به دیگران و چگونگی سازگاری عاطفی با مشکلات زندگی از جمله ی این جوانب است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

دلایل و زمینه های مختلف اجتماعی و فرهنگی، به ویژه در سطح جوانان، اهمیت رسیدگی علمی به این موضوع را افزایش می دهد، شرایط کنونی در ارتباطات جهانی و توسعه ی تکنولوژی های ارتباطی، سبب شده است که خطر انهدام فرهنگی و بی هویتی گروه های اجتماعی در جوامع در حال توسعه به موضوعی کانونی در بررسی های اجتماعی تبدیل گردد. مسایلی نظیر بحران هویت، هویت ملی، هویت

دینی، هویت قومی و... در میان تحقیقات اجتماعی به عمده‌ترین موضوعات کاربردی تبدیل شده است.

مروری بر مطالعات پیشین

شارع‌پور و خوشفر (۱۳۸۱) در تحقیقی زیر عنوان "رابطه سرمایه فرهنگی با هویت اجتماعی جوانان" به بررسی ابعاد سرمایه فرهنگی "بعد ذهنی، عینی و نهادی" از دید بوردیو پرداخته‌اند و رابطه این‌ها را با هویت ملی، مذهبی، خانوادگی و فردی مورد مطالعه قرار داده‌اند. نتایج تحقیق نشان داد که بین سرمایه فرهنگی و انواع چهارگانه هویت رابطه وجود دارد؛ اما بیش‌ترین همبستگی سرمایه فرهنگی با هویت ملی و مذهبی و کم‌ترین همبستگی با هویت فردی و خانوادگی است.

اباذری و چاوشیان (۱۳۸۱). در مقاله تحت عنوان "از طبقه اجتماعی تا سبک زندگی" به بررسی رویکردهای نوین در تحلیل جامعه‌شناختی هویت اجتماعی داشته‌اند. در این مقاله سه محور مورد بررسی قرار گرفته است؛ ۱. تحول در رابطه کار و فراغت؛ ۲. چند پارگی ساختار طبقاتی در جوامع مدرن؛ ۳. پیدایش فرهنگ مصرف. نتیجه این استدلال‌ها پذیرش اولویت فرهنگ بر ساختار اجتماعی تولید و پذیرش بازتابنده‌گی شکل‌گیری هویت‌ها در برابری جبرگرای تبیین‌های ساختاری است.

رحمت آبادی و آقا بخشی (۱۳۸۵) در تحقیقی زیر عنوان "سبک زندگی و هویت اجتماعی جوانان" که به روش دلفی بر جوانان ۱۵ تا ۲۹ سال طبقه متوسط شهری متمرکز بوده به این نتیجه دست یافتند که بین سبک زندگی و هویت اجتماعی جوانان رابطه وجود دارد و معیارهای دال بر این است که گروه‌بندی‌های اجتماعی مبتنی بر سبک زندگی در دهه اخیر مرزبندی‌های هویت را ترسیم می‌کند.

نیازی و کارکنان (۱۳۸۶) در تحقیقی زیر عنوان "تبیین جامعه‌شناختی رابطه سرمایه فرهنگی خانواده با هویت اجتماعی جوانان" نتایجی را که به دست آورده‌اند، بیان‌گر وجود رابطه معنی‌داری بین دو متغیر سرمایه فرهنگی و هویت اجتماعی در سطح اطمینان ۹۵ درصد را مشخص می‌سازند.

باقری و سلیمان‌نژاد (۱۳۸۹). در مقاله‌ای زیر عنوان "بررسی جامعه‌شناختی هویت جوانان" موضوعات ذیل را مشخص ساخته‌اند. ۱. با بالا رفتن میزان تحصیلات جوانان هویت فردی شان تقویت می‌شود و رابطه‌شان معنی‌دار است؛ ۲. بالا بودن پایگاه اقتصادی اجتماعی رابطه معنی‌دار با هویت قومی دارد؛ ۳. هرچه پایگاه اقتصادی اجتماعی فرد بالاتر باشد نقش هویت‌های جمعی کم‌تر و هویت فردی قوی‌تر می‌شود.

مهرا و همکاران (۱۹۹۸) می‌کوشند تا با استفاده از نظریه تمایزمندی نشان دهند که محرومیت نسبی یک گروه در زمینه اجتماعی، سبب بالا رفتن گرایش اعضای آن به استفاده از گروه به‌عنوان مبنایی برای

هویت اشتراکی (تقسیم گشته). و کنش متقابل اجتماعی می شود. در مقایسه با اعضای گروه های اکثریت، اقلیت های نژادی و زنان احتمال بیش تری داشت تا به هویت سازی و انتخاب دوست در درون گروه ها اقدام کنند. به حاشیه رفتن اقلیت های نژادی در شبکه دوستی، هم نتیجه فشارهای محرومیت ساز و طردکننده و هم نتیجه ترجیحات فردی خود اقلیت های نژادی برای گزینش دوست هایی از نژادهای یک سان با خودشان بود. ولی، به حاشیه روی زنان بیش از آن که نتیجه ترجیحات خود آنان برای گزینش دوستان هم جنس با خودشان باشد، نتیجه فشارهای محرومیت ساز بود.

هاگ و همکاران (۲۰۰۴). به توصیف تکامل تاریخی، زمینه فرانظری و وضعیت کنونی دیدگاه هویت اجتماعی می پردازند. مقاله آن ها نشان می دهد که دیدگاه هویت اجتماعی تمایل به این دارد که تحلیلی کلی را از عضویت گروهی و فرایندهای گروهی ارائه دهد. این دیدگاه بر روابط زاینده بین تصور گروهی از «خود» و پدیده های گروهی تأکید می کند. برای نشان دادن ارتباط دیدگاه هویت اجتماعی با گروه های کوچک، مقاله آن ها می کوشد تا به توصیف تحقیقات مبتنی بر دیدگاه هویت اجتماعی در پاره ای از حوزه ها بپردازد؛ حوزه هایی نظیر: تمایزات درون گروهی، رهبری، انحراف، تصمیم گیری گروهی، سازمان ها، تحرک، کنش جمعی و فرهنگ گروهی. این ها حوزه هایی اند که بیش تر تحقیقات در آن ها انجام شده و بنابراین، حوزه های مطالعاتی مناسبی برای تکامل این دیدگاه در آینده ای نزدیک به شمار می روند.

چارچوب نظری تحقیق

یکی از مباحث بسیار مهم در هر تحقیق مبحث چارچوب نظری می باشد به این معنی که محقق نظریه مورد نظر خود را از میان نظریه های مطرح شده در مبنای نظری تحقیق انتخاب نموده و بر مبنای همین نظریه تحقیق خود را دنبال خواهد کرد، به عبارت دیگر نظریه منتخب است که هدایت تحقیق را برعهده دارد. پس برای بررسی هویت اجتماعی در واقع نظریه را انتخاب کرد که هویت را بر مبنای اجتماعی مدنظر قرار داده باشد و نظریه هنری تاجفل بر همین مصداق تکیه دارد.

نظریه هویت اجتماعی به طور ریشه ای در نیمه ی دوم ۱۹۷۰ توسط هنری تاجفل و ترنر و همکارانش در پوهنتون بریستول توسعه یافته است. در این نظریه فرض اساسی این است که جامعه به صورت سلسله مراتبی شکل گرفته است که در آن گروه های اجتماعی متفاوت در روابط قدرت و روابط پایگاهی جایگاه مختلفی در رابطه با هم دارند (مثل زن و مرد، سیاه و سفید، کاتولیک و پروتستان). که این تفاوت در قدرت و پایگاه در گروه های کوچک تر و ناپایدارتر نظیر کلاس ها در مدرسه نیز مشخص است. محور اصلی این مسئله در تئوری هویت اجتماعی این است که مقوله های اجتماعی (مثل

گروه‌های بزرگ نظیر یک ملت یا کلیسا یا گروه‌های کوچک‌تر مثل سازمان یا کلوپ). اعضای را با هویت اجتماعی ایجاد می‌کند. هویت‌های اجتماعی نه تنها اعضای خود را توصیف می‌کنند؛ بلکه رفتار مناسب را نیز برای اعضای شان تجویز می‌کنند (نظیر هنجارها). و فرد نه تنها خودش را با هویتی خاص می‌شناسد؛ بلکه سایرین هم او را با این نام می‌شناسند و ارزیابی می‌کنند و هم‌چنین این شخص از لحاظ صفات و ویژگی‌ها به این شیوه می‌اندیشد و رفتار می‌کند. به این ترتیب این تئوری بیان می‌کند که هویت اجتماعی فرد به وسیله‌ی گروهی که به آن تعلق دارد تعیین می‌شود. این هویت تابعی از ویژگی‌های فرهنگی آن گروه است و مبتنی بر تفسیر درون‌گروه و برون‌گروه است.

در تئوری هویت اجتماعی تاجفل یک ارتباط علی بین نیازهای هویت اجتماعی و اشکال مختلف رفتار بین گروهی قایل است. یعنی هویت اجتماعی مردم ابتدا از طریق مقایسه‌های اجتماعی تقویت می‌شود که بین درون‌گروه و برون‌گروه تفاوت گذاشته می‌شود و به این ترتیب تمایزات بین گروهی رایج را حتی اگر تضاد واقعی وجود نداشته باشد، می‌توان توجیه کرد. هویت اجتماعی به تعریف از خود شخص در ارتباط با دیگران اشاره دارد، یعنی تعریف از خود برحسب عضویت در یکی از گروه‌های اجتماعی متعدد. هویت اجتماعی به‌عنوان یک سیستم فرعی شخصیت تعریف شده است و نقش عمده‌ای در تعیین مشارکت شخص در سیستم اجتماعی قائل شده است (ترنر، ۱۹۹۹، صص ۶-۷).

تئوری هویت اجتماعی تاجفل در این راستا است که عضویت گروهی به خودی خود، مقوله‌بندی درون‌گروهی را ایجاد می‌کند. تاجفل بین هویت اجتماعی و عضویت گروهی ارتباط برقرار می‌کند، او عضویت گروهی را شامل سه عنصر می‌داند: الف). عنصر معرفتی یا شناختی که به میزان آگاهی شخص به متعلق بودن در یک گروه برمی‌گردد؛ ب). عنصر ارزشی که شامل محاسباتی می‌شود که فرد درباره پیامدهای مثبت و یا منفی عضویت گروهی دارد؛ ت). عنصر عاطفی و احساسی که به میزان احساسات نسبت به یک گروه و نیز افراد دیگری که رابطه ویژه‌ای با آن گروه دارند، اشاره دارد. بر همین مبنا هویت اجتماعی عبارت است از برداشت یک فرد از خود به نسبت شناخت و آگاهی از عضویت در یک گروه به همراه بعد ارزشی آن از دیدگاه تاجفل و ترنر (۱۹۸۶) که در مطالعات گروه اقلیت خاطر نشان کردن که کنش صرف افراد در مقوله‌بندی خودشان به‌عنوان اعضای گروه کافی بود تا آن‌ها را به سمت نمایش جانب‌داری درون‌گروهی رهنمون شوند؛ بنابراین بعد از آن که عضویت در یک گروه مقوله‌بندی شد، افراد از طریق تفاوت‌گذاری قاطعانه، درون‌گروه شان در مقایسه با بیرون‌گروه نسبت به یک سری ابعاد ارزشی در صدد دستیابی به اعتماد به نفس مثبت هستند. این تلاش برای تمایزگذاری مثبت بدین معنی است که احساس مردم در خصوص این که (چه کسی هستند). با کلمه (ما) تعریف می‌شود.

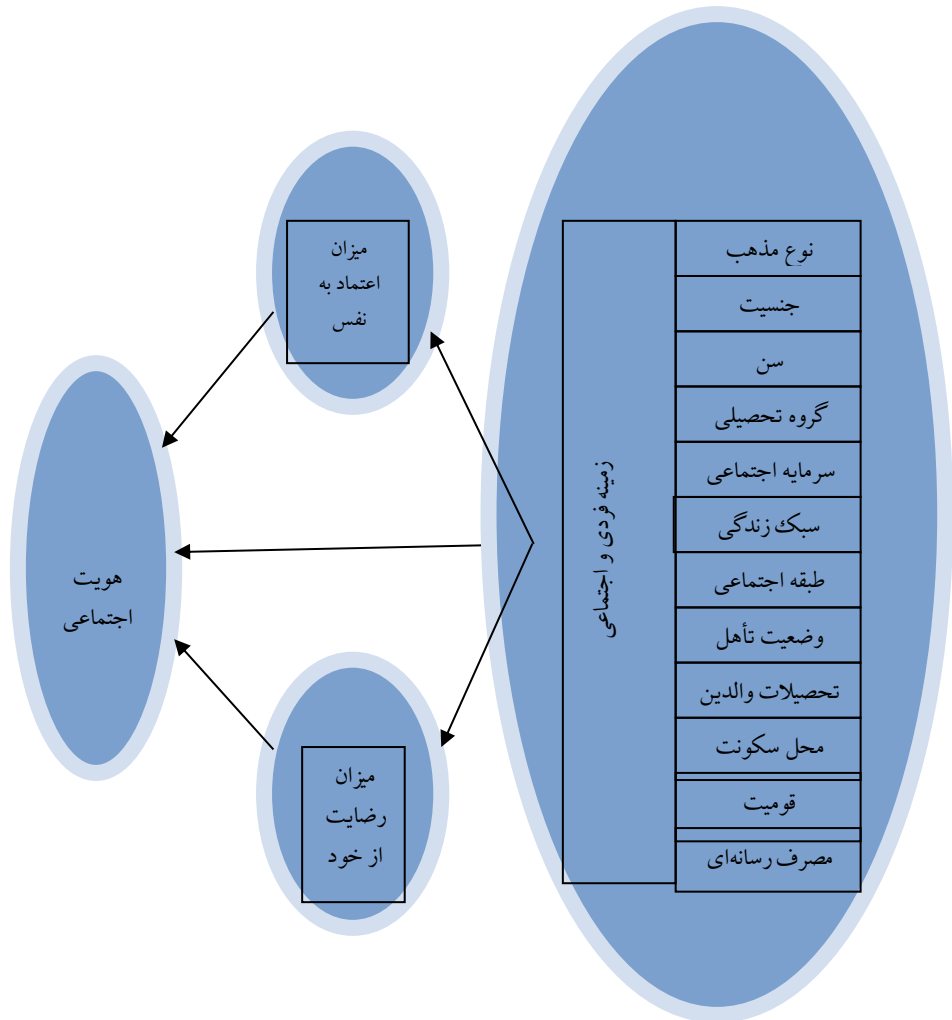
تا با کلمه (من). فرضیه اصلی تئوری مقوله‌بندی تاجفل این است که هویت اجتماعی در بسیاری موارد قادر است فرد را از سوگیری به هویت شخصی بازدارد؛ بنابراین بر این قضیه تأکید دارد که افراد در بسیاری مواقع سعی می‌کنند خود را با مشخصه‌های اجتماعی مقوله‌بندی کنند و نه شخصی و این امر مقوله‌بندی فرد با مشخصه‌های اجتماعی باعث ایجاد درون‌گروه مشابه و برون‌گروه متفاوت می‌شود. تاجفل و ترنر (۱۹۷۹). متغیرهای مهم سه‌گانه که به ظهور جانب‌داری درون‌گروه کمک می‌کردند را تعیین کرده‌اند: (۱). میزان درونی کردن عضویت گروهی توسط افراد به‌عنوان جنبه‌ای از برداشت از خودشان؛ (۲). میزانی که بافت معمول زمینه را برای مقایسه بین گروه‌ها فراهم می‌کند؛ (۳). روابط ادراک شده از مقایسه گروه که به‌خودی خود به‌وسیله موقعیت‌های نسبی و مطلق درون‌گروه شکل داده می‌شود (تاجفل، ۱۹۷۸، ص ۶۳).

تعصبی که در این زمینه به خرج داده می‌شود، باعث جستجوی هویت اجتماعی مثبت و حفظ این هویت می‌شود. تشکیل هویت‌های اجتماعی برپایه مقایسه‌هایی است که آن فرد میان گروه‌های تعلق خود و گروه‌های دیگری که برای او قابل مقایسه به حساب می‌آیند، انجام می‌دهد و لذا برای این که هویت اجتماعی مثبت باشد، نتایج این مقایسه‌ها باید به نفع گروه متعلق فرد باشد. تاجفل در صدد اثبات آن بود که مردم برای ارزیابی مثبت از خود برانگیخته می‌شوند، تا حدی که اگر با عضو شدن در یک گروه به تصور از خودشان معنی می‌دهند، آن‌ها از آن گروه نیز ارزیابی مثبتی خواهند داشت. به عبارت دیگر، مردم یک هویت اجتماعی مثبت را جستجو می‌کنند و به دلیل این که ارزش عضویت در هر گروه به مقایسه دیگر گروه‌ها وابسته است، هویت اجتماعی مثبت با ایجاد یک تمایز مثبت درون‌گروه از بیرون‌گروه پذیرفته می‌شود. بنابراین می‌توان گفت که مقوله‌بندی اجتماعی شرط کافی به وجود آمدن جانب‌داری از درون‌گروه در مقابل برون‌گروه است. مقوله یا گروه طی فرایندی ساخته می‌شود که در این فرایند سه عامل مهم را می‌توان دخیل دانست. نخست این که افرادی که اعضای آن را تشکیل می‌دهند از تعلق به گروه، نوعی رضایت یا احساس عاطفی گرمی به‌دست می‌آورند. دوم این که، اعضای گروه در مورد خاستگاه خود و یا تاریخ گروه اعتقادی مشترک دارند و این اعتقاد مرزبندی‌های گروه را مشخص می‌کند. نکته سوم این است که اعضای گروه روابط اجتماعی را که در چارچوب آن زندگی می‌کنند (مقدس) تلقی می‌کنند و آن‌را نه تنها دربرگیرنده افراد زنده بلکه مردگان نیز می‌دانند که این ویژگی‌ها به گروه‌ها، کیفیتی ویژه و بسیار قدرت‌مند می‌بخشد (راکس، ۱۹۹۶).

آن‌چه از بحث هویت اجتماعی بر می‌آید این است که فرایند هویت‌سازی این امکان را برای یک کنش‌گر اجتماعی فراهم می‌کند که برای پرسش‌های بنیادی معطوف به کیستی و چیستی خود پاسخی

مناسب و قانع کننده پیدا کند. در واقع هویت، معطوف به بازشناسی مرز میان «خودی» و «بیگانه» است که عمدتاً از طریق هم‌سنجی‌های اجتماعی و انفکاک میان درون‌گروه از برون‌گروه‌ها ممکن می‌شود. اهمیت تمایزها، ستیزها و تنش‌های گروهی، حتی در شرایط نبود تضاد منافع، از این جنبه هویت ناشی می‌شود (گل محمدی، ۱۳۸۱، ص ۲۲۴). این تحقیق در پی بررسی چگونگی شکل‌گیری هویت اجتماعی جوانان است که هنری تاجفل بسیار وسیع این زمینه را مورد کنکاش قرار داده است؛ بنابراین در این تحقیق نظریه تاجفل برای تبیین نظری انتخاب شده است.

مدل تجربی تحقیق

شکل ۱: مدل تجربی تحقیق

فرضيات تحقيق

۱. بين متغيره‌ای زمينه‌ای و هويت اجتماعي رابطه وجود دارد.
۲. بين سرمايه اجتماعي (اعتماد اجتماعي) و هويت اجتماعي رابطه وجود دارد.
۳. بين سرمايه اجتماعي (مشارکت اجتماعي) و هويت اجتماعي رابطه وجود دارد.
۴. بين سرمايه اجتماعي (اعتماد به نهادها) و هويت اجتماعي رابطه وجود دارد.
۵. بين سبک زندگي (سنتي) و هويت اجتماعي رابطه وجود دارد.
۶. بين سبک زندگي (مدرن) و هويت اجتماعي رابطه وجود دارد.
۷. بين مصرف رسانه‌ای (داخلي) و هويت اجتماعي رابطه وجود دارد.
۸. بين مصرف رسانه‌ای (خارجي) و هويت اجتماعي رابطه وجود دارد.
۹. بين ميزان اعتماد به نفس و هويت اجتماعي رابطه وجود دارد.
۱۰. بين ميزان رضایت از خود و هويت اجتماعي رابطه وجود دارد.

روش تحقيق

ابزاري که در اين تحقيق براي گردآوری داده‌ها مورد استفاده قرار گرفته است، پرسش‌نامه می‌باشد. شایان ذکر است که تحقيق حاضر از هر سه سطح سنجش در طراحی پرسش‌نامه بهره برده است. جامعه آماری اين تحقيق کليه محصلان پوهنتون کابل در سال ۱۳۹۰ بوده که تعداد آن ۷۰۰۰ نفر اعلام شده است (سایت پوهنتون کابل).

تعداد افراد نمونه این تحقيق که مورد پرسش قرار گرفته‌اند، بر اساس فرمول کوکران ۳۶۵ نفر می‌شود. چگونگی انتخاب نمونه نیز بر اساس نمونه‌گیری تصادفی سیستماتیک بوده است. به منظور سنجش سازگاری درونی گويه‌های پرسش‌نامه این تحقيق از آماره آلفای کرونباخ استفاده شده است، هر اندازه مقدار ضريب آلفا به یک نزدیک‌تر باشد، حاکی از آن است که گويه‌ها انسجام درونی بيش تری با هم دارند.

جدول ۱: ميزان پایایی (آلفای کرونباخ) گويه‌های طيف‌های نگرشی پرسش‌نامه

طيف‌های تحقيق	تعداد گويه‌های هر طيف	ميزان ضريب الفای کرونباخ
سرمايه اجتماعي (مشارکت اجتماعي)	۴	۰/۶۹
سرمايه اجتماعي (اعتماد به نهادها)	۱۰	۰/۷۲
سرمايه اجتماعي (اعتماد اجتماعي)	۶	۰/۷۲
اعتماد به نفس	۶	۰/۶۲
احساس رضایت از خود	۶	۰/۷۴

یافته‌های تحقیق

داده‌های تحقیق حاضر، برگرفته شده از ۴۰۰ پرسش‌نامه می‌باشد که در میان محصلان پوهنتون کابل تکمیل گردیده‌اند. پس از پایان یافتن گردآوری داده‌ها، پرسش‌نامه‌ها استخراج و با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. تجزیه و تحلیل داده‌ها به وسیله شاخص‌های آمار توصیفی، جداول متقاطع ضرایب همبستگی و تحلیل واریانس صورت گرفت. در نتیجه با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی و جداول متقاطع آماری، کلیه متغیرها در قالب جداول توزیع فراوانی توصیف گردیدند. هم‌چنین برای تحلیل رابطه‌ی بین متغیرهای مستقل و وابسته از آزمون تحلیل واریانس، آزمون T، آزمون F و ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است.

یافته‌های توصیفی تحقیق

در این تحقیق، حداقل سن پاسخ‌گویان ۱۷ سال و حداکثر سن آن‌ها ۳۰ سال ثبت شده است. میانگین سن پاسخ‌گویان برابر با ۲۱/۲۰ و انحراف معیار آن نیز برابر با ۲/۲۵ می‌باشد. اکثریت پاسخ‌گویان نیز ۲۰ ساله بوده‌اند. هم‌چنین، ۱۸۲ نفر (۴۵/۵ درصد) از پاسخ‌گویان زن و ۲۱۷ نفر (۵۴/۳ درصد) از پاسخ‌گویان مرد بوده‌اند. گروه تحصیلی ۲۹۰ نفر (۷۲/۵ درصد) از پاسخ‌گویان، علوم انسانی و اجتماعی، ۳۸ نفر (۹/۵ درصد)، علوم ساینسی، ۲۹ نفر (۷/۳ درصد)، علوم کاربردی و گروه تحصیلی ۴۳ نفر (۱۰/۸ درصد)، هنر بوده است. ۲۳ درصد از پاسخ‌گویان پشتون، ۳۹/۵ درصد تاجیک، ۳۳/۵ درصد هزاره و ۴ درصد از پاسخ‌گویان از سایر قومیت‌ها بوده‌اند. ۶۰/۳ درصد از پاسخ‌گویان سنی، ۳۸/۷ درصد شیعه ۱ درصد پاسخ‌گویان از سایر مذاهب بوده‌اند. ۱۰/۵ درصد (۴۲ نفر) از پاسخ‌گویان متأهل و ۸۹/۵ درصد (۳۵۸ نفر) مجرد بوده‌اند. ۶۶/۵ درصد از پاسخ‌گویان، در منزل شخصی و ۳۳/۵ درصد در منزل غیرشخصی زندگی می‌کرده‌اند. ۱۱/۳ درصد از پاسخ‌گویان، از طبقه‌ی بالای جامعه، ۸۰/۸ درصد از طبقه‌ی متوسط جامعه و ۸ درصد، متعلق به طبقه‌ی پایین جامعه بوده‌اند. پدر ۳۸/۲ درصد از پاسخ‌گویان، بی‌سواد بوده‌اند. هم‌چنین، تحصیلات پدر ۲۷ درصد از پاسخ‌گویان در سطح دیپلم و دوازده پاس، و ۳۴/۸ درصد نیز تحصیلات پدر شان در سطح لیسانس و ماستری بوده است. مادر ۴۹ درصد از پاسخ‌گویان، بی‌سواد بوده‌اند و هم‌چنین، تحصیلات مادر ۸/۸ درصد از پاسخ‌گویان در سطح ابتدایی، ۶/۵ درصد در سطح متوسطه، ۱۷/۵ درصد، دیپلم، ۸/۳ درصد، فارغ‌صنف دوازده‌هم، ۹/۵ درصد، لیسانس، ۰/۵ درصد، ماستری بوده است.

ویژگی‌های گویه‌های تحقیق: بخش دوم از آمار توصیفی مربوط به گویه‌های هر یک از طیف‌ها است. در این جا صرفاً به توزیع فراوانی گویه‌های هر یک از ابعاد چهارگانه‌ی هویت اجتماعی می‌پردازیم.

جدول ۲ توزیع فراوانی و درصد جمعیت مورد مطالعه را براساس طیف هویت قومی نشان می دهد. براساس اطلاعات این جدول از کل پاسخ گویان مورد بررسی، هویت قومی ۱۸/۸ درصد از پاسخ گویان در حد پایین بوده است، هویت قومی بیش تر پاسخ گویان (۶۱/۸ درصد) در حد متوسط بوده است و هویت قومی ۱۹/۳ درصد از آن ها در حد زیاد بوده است.

یافته های استنباطی

آزمون فرضیات تحقیق با استفاده از دو تکنیک آماری ضریب همبستگی پیرسون و تحلیل واریانس انجام گرفت. برای آزمون متغیرهای مستقلی که در سطح سنجش فاصله ای قرار می گیرند، با متغیر وابسته که در سطح سنجش فاصله ای است از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. جهت آزمون فرضیه هایی که متغیرهای مستقل آن ها در سطح سنجش اسمی یا ترتیبی قرار دارند از آزمون T برای مقایسه دو میانگین و از آزمون F برای مقایسه بیش از دو میانگین استفاده شده است. تحلیل واریانس یک روش آماری است که به منظور بررسی تفاوت بین میانگین های متغیرهای اسمی و رتبه ای یا تفاوت بین میانگین های دو یا چند نمونه آماری به کار می رود که طی آن اثر یک متغیر مستقل (اسمی یا ترتیبی) بر روی متغیر وابسته (فاصله ای) مورد بررسی قرار می گیرد و به منظور آزمون فرضیه های تحقیق مورد تجزیه و تحلیل قرار می گیرد. در این روش آماری آزمون T و F بیانگر تفاوت بین میانگین ها می باشد. متغیر وابسته در این تحقیق هویت اجتماعی می باشد که ترکیبی از هویت های چهارگانه ی قومی، ملی، مذهبی و جهانی می باشد.

فرضیه اول: بین سن پاسخ گویان و هویت اجتماعی آن ها رابطه وجود دارد.

جدول ۷ نشان دهنده ضریب همبستگی پیرسون بین سن و هویت اجتماعی می باشد. نتایج به دست آمده از این جدول حاکی از این است که با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی sig= 0.297، هویت ملی sig= 0.071، هویت دینی sig= 0.171، هویت جهانی sig= 0.02) نشان دهنده ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت جهانی و سن وجود دارد و بین سایر متغیرها رابطه ی معناداری وجود نداشته است.

جدول ۲: ضریب همبستگی پیرسون بین سن و هویت اجتماعی

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	متغیر مستقل (سن)	سطح معنی داری
هویت قومی	-/۰۵	۰/۲۹۷
هویت ملی	-/۰۸	۰/۰۷۱
هویت دینی	-/۰۶	۰/۱۷۱
هویت جهانی	۰/۱۱	۰/۰۲

فرضیه دوم: بین جنسیت پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.

جدول ۸ آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی پاسخ‌گویان را بر حسب جنسیت افراد نمونه نشان می‌دهد. نتایج به دست آمده بر اساس آزمون T با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig} = 0.143$ ، هویت ملی $\text{sig} = 0.04$ ، هویت دینی $\text{sig} = 0.05$ ، هویت جهانی $\text{sig} = 0.71$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی و دینی و جنسیت افراد وجود دارد و بین سایر متغیرها رابطه‌ی معناداری وجود نداشته است.

جدول ۳: آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی افراد بر حسب جنسیت

متغیر اجتماعی	وابسته (هویت)	جنسیت	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	سطح معنی‌داری
هویت قومی	زن	۱۸۱	۳۷/۵۴	۸/۰۷	۱/۴۶		۰/۱۴۳
	مرد	۲۱۷	۳۶/۱۹	۹/۹۸			
ابعاد هویت اجتماعی	زن	۱۸۱	۴۷/۲۹	۶/۵۶	۲		۰/۰۴
	مرد	۲۱۷	۴۵/۷۹	۸/۱۱			
هویت دینی	زن	۱۸۱	۲۷/۹۷	۴/۵۵	۱/۹۳		۰/۰۵
	مرد	۲۱۷	۲۶/۹۷	۵/۵۶			
هویت جهانی	زن	۱۸۱	۲۷/۳۲	۳/۶۱	-۰/۳۶		۰/۷۱
	مرد	۲۱۷	۲۷/۴۸	۴/۹۶			

فرضیه سوم: بین گروه تحصیلی پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.

جدول ۹ آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی پاسخ‌گویان بر حسب گروه تحصیلی افراد نمونه را نشان می‌دهد. نتایج به دست آمده بر اساس آزمون T با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig} = 0.08$ ، هویت ملی $\text{sig} = 0.423$ ، هویت دینی $\text{sig} = 0.487$ ، هویت جهانی $\text{sig} = 0.213$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین گروه‌های تحصیلی و ابعاد هویت اجتماعی وجود نداشته است.

جدول ۴: آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی افراد برحسب گروه تحصیلی افراد نمونه (۴۰۰ نفر)

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	گروه تحصیلی	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	سطح معنی داری
هویت قومی	علوم انسانی	۲۹۰	۳۶/۷۳	۹/۵۵	-۰/۳۹۰	۰/۰۸
	علوم تجربی و کاربردی	۱۱۰	۳۷/۱۴	۸/۲۲		
هویت ملی	علوم انسانی	۲۹۰	۴۶/۵۳	۷/۴۵	۰/۷۳۲	۰/۴۲۳
	علوم تجربی و کاربردی	۱۱۰	۴۶/۲۸	۷/۵۳		
هویت اجتماعی	علوم انسانی	۲۹۰	۲۷/۵۶	۵/۰۴	۰/۲۹۴	۰/۴۸۷
	علوم تجربی و کاربردی	۱۱۰	۲۷/۱۴	۵/۴۳		
هویت جهانی	علوم انسانی	۲۹۰	۲۷/۵۷	۴/۲۹	۱/۲۶۹	۰/۲۱۳
	علوم تجربی و کاربردی	۱۱۰	۲۶/۹۵	۴/۶۲		

فرضیه چهارم: بین قومیت پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.

جدول ۱۰ آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی پاسخ‌گویان بر حسب قومیت افراد نمونه را نشان می‌دهد. نتایج به دست آمده بر اساس آزمون F با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig} = 0.037$ ، هویت ملی $\text{sig} = 0.000$ ، هویت دینی $\text{sig} = 0.022$ ، هویت جهانی $\text{sig} = 0.000$) نشان‌دهنده این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی، دینی، قومی و جهانی و نوع قومیت افراد وجود داشته است.

جدول ۵: آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی افراد برحسب قومیت افراد نمونه (۴۰۰ نفر)

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	قومیت	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	مقدار F	سطح معنی داری
هویت قومی	پشتون	۹۲	۳۵/۲۹	۹/۲۱	۲/۸۵۴	۰/۰۳۷
	تاجیک	۱۵۸	۳۶/۲۲	۹/۰۹		
	هزاره	۱۳۳	۳۸/۶۵	۹/۰۴		
	سایر	۱۶	۳۶/۹۴	۹/۸۶		
هویت ملی	پشتون	۹۲	۴۸/۲۰	۶/۲۴	۶/۱۹۰	۰/۰۰۰
	تاجیک	۱۵۸	۴۷/۱۳	۶/۸۹		
	هزاره	۱۳۳	۴۴/۳۱	۸/۳۷		
	سایر	۱۶	۴۷/۸۸	۷/۸۲		
هویت دینی	پشتون	۹۲	۲۷/۸۷	۴/۸۲	۳/۲۲۹	۰/۰۲۲
	تاجیک	۱۵۸	۲۸/۰۸	۵/۰۸		
	هزاره	۱۳۳	۲۶/۳۳	۵/۳۰		
	سایر	۱۶	۲۸/۰۶	۵/۲۶		
هویت جهانی	پشتون	۹۲	۲۶/۴۹	۴/۶۶	۶/۵۸۴	۰/۰۰۰
	تاجیک	۱۵۸	۲۶/۸۱	۴/۳۸		
	هزاره	۱۳۳	۲۸/۴۳	۳/۷۸		
	سایر	۱۶	۲۹/۸۱	۵/۳۳		

فرضیه پنجم: بین نوع مذهب پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.

جدول ۱۱ آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی پاسخ‌گویان بر حسب نوع مذهب افراد نمونه را نشان می‌دهد. نتایج به دست آمده بر اساس آزمون F با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی sig= 0.003، هویت ملی sig= 0.000، هویت دینی sig= 0.001، هویت جهانی sig= 0.001) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی، دینی، قومی و جهانی و نوع مذهب افراد وجود داشته است.

جدول ۶: آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی افراد برحسب مذهب افراد نمونه (۴۰۰ نفر)

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	مذهب	جمع مربعات	درجه آزادی	مربع میانگین	مقدار F	سطح معنی داری
هویت قومی	تفاوت درون گروهی	۱۰۰۱/۳۶	۲	۵۰۰/۶۸	۶/۰۶	۰/۰۰۳
	تفاوت میان گروهی	۳۲۶۸۸/۹۹	۳۹۶	۸۲/۵۴۸		
هویت ملی	تفاوت درون گروهی	۱۲۱۲/۳۴	۲	۶۰۶/۱۷	۱۱/۴۳۶	۰/۰۰۰
	تفاوت میان گروهی	۲۱۰۴۳/۰۱	۳۹۷	۵۳/۰۰۵		
هویت دینی	تفاوت درون گروهی	۳۴۹/۵۷	۲	۱۷۴/۷۸	۶/۷۸	۰/۰۰۱
	تفاوت میان گروهی	۱۰۲۳۳/۱	۳۹۷	۲۵/۷۷		
هویت جهانی	تفاوت درون گروهی	۲۸/۱۱	۲	۱۴۳/۰۵	۷/۶۷۱	۰/۰۰۱
	تفاوت میان گروهی	۷۴۰۳/۶۸	۳۹۷	۱۸/۶۴		

فرضیه ششم: بین وضعیت تأهل پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.

جدول ۱۲ آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی پاسخ‌گویان بر حسب وضعیت تأهل افراد نمونه را نشان می‌دهد. نتایج به دست آمده بر اساس آزمون T با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی sig=0.797، هویت ملی sig= 0.128، هویت دینی sig= 0.811، هویت جهانی sig= 0.34) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین وضعیت تأهل افراد و ابعاد هویت اجتماعی وجود نداشته است.

جدول ۷: آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی افراد برحسب وضعیت تأهل

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	وضعیت (هویت) تأهل	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	سطح معنی داری
هویت قومی	متأهل	۴۲	۳۷/۱۹	۷/۷۳	۰/۲۵۷	۰/۷۹۷
	مجرد	۳۵۷	۳۶/۸	۹/۳۶		
هویت ملی	متأهل	۴۲	۴۸/۱۲	۷/۵۲	۱/۵۲۴	۰/۱۲۸
	مجرد	۳۵۸	۴۶/۲۷	۷/۴۴		
هویت اجتماعی	متأهل	۴۲	۲۷/۲۶	۵/۸۲	--/۲۴	۰/۸۱۱
	مجرد	۳۵۸	۲۷/۴۶	۵/۰۷		
هویت جهانی	متأهل	۴۲	۲۶/۷۹	۳/۹۱	--/۹۵	۰/۳۴
	مجرد	۳۵۸	۲۷/۴۷	۴/۴۴		

فرضیه هفتم: بین محل سکونت پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.

جدول ۱۳ آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی پاسخ‌گویان برحسب محل سکونت افراد نمونه را نشان می‌دهد. نتایج به‌دست آمده بر اساس آزمون T با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig}=0.468$ ، هویت ملی $\text{sig}=0.339$ ، هویت دینی $\text{sig}=0.322$ ، هویت جهانی $\text{sig}=0.395$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین محل سکونت افراد و ابعاد هویت اجتماعی وجود نداشته است.

جدول ۸: آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی افراد برحسب محل سکونت افراد نمونه (۴۰۰ نفر)

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	محل سکونت	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	سطح معنی‌داری
هویت قومی	منزل شخصی	۲۶۶	۳۶/۴۴	۹/۱۴	-۱/۲۵۵	۰/۴۶۸
	منزل غیرشخصی	۱۳۳	۳۷/۶۶	۷/۲۹		
هویت ملی	منزل شخصی	۲۶۶	۴۶/۹۲	۷/۲۸	۱/۷۴۴	۰/۳۳۹
	منزل غیرشخصی	۱۳۳	۴۵/۵۴	۷/۷۶		
هویت دینی	منزل شخصی	۲۶۶	۲۷/۸۶	۵/۰۴	۲/۳۰۲	۰/۳۲۲
	منزل غیرشخصی	۱۳۳	۲۶/۶۱	۵/۲۸		
هویت جهانی	منزل شخصی	۲۶۶	۲۷/۲۹	۴/۵۶	-۰/۷۱۷	۰/۳۹۵
	منزل غیرشخصی	۱۳۳	۲۷/۶۲	۴/۰۲		

فرضیه هشتم: بین احساس طبقاتی پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد. جدول شماره ۱۴ آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی پاسخ‌گویان بر حسب نوع مذهب افراد نمونه را نشان می‌دهد. نتایج به‌دست آمده بر اساس آزمون F با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig}=0.37$ ، هویت ملی $\text{sig}=0.03$ ، هویت دینی $\text{sig}=0.46$ ، هویت جهانی $\text{sig}=0.96$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی، دینی، قومی و جهانی و احساس طبقاتی افراد وجود نداشته است.

جدول ۹: آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی افراد برحسب طبقه اجتماعی افراد نمونه (۴۰۰ نفر)

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	طبقه اجتماعی	جمع مربعات	درجه آزادی	مربع میانگین	مقدار F	سطح معنی-داری
هویت قومی	تفاوت درون گروهی	۱۶۵/۳۹	۲	۸۲/۶۹	۰/۹۷	۰/۳۷
	تفاوت میان گروهی	۳۳۵۲۴/۹۷	۳۹۶	۸۴/۶۵		
هویت ملی	تفاوت درون گروهی	۳۶۶/۱۸	۲	۱۸۳/۰۹	۳/۳۲	۰/۰۳
	تفاوت میان گروهی	۲۱۸۸۹/۱۷	۳۹۷	۵۵/۱۳		
هویت دینی	تفاوت درون گروهی	۴۱/۲۹	۲	۲۰/۶۵	۰/۷۷	۰/۴۶
	تفاوت میان گروهی	۱۰۵۴۱/۳۷	۳۹۷	۲۶/۵۵		
هویت جهانی	تفاوت درون گروهی	۱/۵۶	۲	۰/۷۸	۰/۰۴	۰/۹۶
	تفاوت میان گروهی	۷۶۸۸/۲۲	۳۹۷	۱۹/۳۶		

فرضیه نهم: بین تحصیلات پدر پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.

جدول ۱۵ آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی پاسخ‌گویان بر حسب تحصیلات پدر افراد نمونه را نشان می‌دهد. نتایج به دست آمده بر اساس آزمون F با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig} = 0.102$ ، هویت ملی $\text{sig} = 0.004$ ، هویت دینی $\text{sig} = 0.062$ ، هویت جهانی $\text{sig} = 0.092$) نشان‌دهنده این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی و تحصیلات پدر محصلان وجود داشته است و بین هویت دینی، قومی و جهانی و تحصیلات پدر شان رابطه‌ای وجود نداشته است.

جدول ۱۰: آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی افراد بر حسب تحصیلات پدر افراد نمونه (۴۰۰ نفر)

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	تحصیلات پدر	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	مقدار F	سطح معنی-داری
هویت قومی	زیر دیپلم	۱۵۲	۳۸/۰۸	۹/۱۷	۲/۹۱	۰/۱۰۲
	دیپلم،	۱۰۸	۳۵/۸۴	۹/۵۱		
	لیسانس و بالاتر	۱۳۹	۳۶/۲۷	۸/۸۸		
هویت دینی	زیر دیپلم	۱۵۲	۲۷/۰۳	۵/۴۲	۲/۸۰	۰/۰۶۲
	دیپلم و کاردانی	۱۰۸	۲۶/۹۵	۵/۳۱		
	لیسانس و بالاتر	۱۳۹	۲۸/۲۷	۴/۶۲		
هویت ملی	زیر دیپلم	۱۵۲	۴۵/۱۰	۸/۰۰	۵/۶۹	۰/۰۰۴
	دیپلم و	۱۰۸	۴۶/۳۹	۸/۱۶		
	لیسانس و بالاتر	۱۳۹	۴۸/۰۱	۵/۸۸		
هویت جهانی	زیر دیپلم	۱۵۲	۲۷/۷۳	۴/۳۲	۲/۴۰	۰/۰۹۲
	دیپلم و	۱۰۸	۲۷/۷۷	۴/۳۱		
	لیسانس و بالاتر	۱۳۹	۲۶/۷۴	۴/۴۷		

فرضیه دهم: بین تحصیلات مادر پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.

جدول ۱۶ آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی پاسخ‌گویان بر حسب تحصیلات مادر افراد نمونه را نشان می‌دهد. نتایج به دست آمده بر اساس آزمون F با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig} = 0.235$ ، هویت ملی $\text{sig} = 0.003$ ، هویت دینی $\text{sig} = 0.151$ ، هویت جهانی 0.096 ($\text{sig} =$ نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی و تحصیلات مادر محصلان وجود داشته است و بین هویت دینی، قومی و جهانی و تحصیلات پدر شان رابطه‌ای وجود نداشته است).

جدول ۱۱: آزمون تفاوت میانگین هویت اجتماعی افراد برحسب تحصیلات مادر افراد نمونه (۲۰۰ نفر)

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	تحصیلات مادر	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	مقدار F	سطح معنی-داری
هویت قومی	زیر دیپلم	۲۵۶	۳۷/۳۰	۹/۵۹	۱/۴۵۵	۰/۲۳۵
	دیپلم و لیسانس و بالاتر	۱۰۳	۳۵/۵۱	۸/۶۶		
		۴۰	۳۷/۳۵	۷/۶۹		
هویت دینی	زیر دیپلم	۲۵۶	۲۷/۱۳	۵/۳۴	۱/۹۰۲	۰/۱۵۱
	دیپلم و لیسانس و بالاتر	۱۰۳	۲۷/۷۱	۴/۶۰		
		۴۰	۲۸/۷۵	۵/۰۷		
هویت ملی	زیر دیپلم	۲۵۶	۴۵/۵۲	۷/۹۶	۶/۰۵۱	۰/۰۰۳
	دیپلم و لیسانس و بالاتر	۱۰۳	۴۷/۹۲	۶/۳۲		
		۴۰	۴۸/۷۵	۵/۶۹		
هویت جهانی	زیر دیپلم	۲۵۶	۲۱/۷۱	۴/۳۵	۲/۳۵۳	۰/۰۹۶
	دیپلم و لیسانس و بالاتر	۱۰۳	۲۶/۶۰	۸/۴۶		
		۴۰	۲۷/۴۵	۴/۲۳		

فرضیه یازدهم: بین سرمایه اجتماعی (مشارکت اجتماعی) پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.

جدول ۱۷ نشان‌دهنده ضریب همبستگی پیرسون بین سرمایه اجتماعی (مشارکت اجتماعی) و هویت اجتماعی می‌باشد. نتایج به دست آمده از این جدول حاکی از این است که با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig}=0.28$ ، هویت ملی $\text{sig}=0.03$ ، هویت دینی $\text{sig}=0.42$ ، هویت جهانی $\text{sig}=0.08$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی و سرمایه اجتماعی (مشارکت اجتماعی) وجود دارد و بین سایر متغیرها رابطه‌ی معناداری وجود نداشته است.

جدول ۱۲: ضریب همبستگی پیرسون بین سرمایه اجتماعی (مشارکت اجتماعی) و هویت اجتماعی

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)		متغیر مستقل: سرمایه اجتماعی (مشارکت اجتماعی)	
		مقدار همبستگی	سطح معنی داری
ابعاد هویت اجتماعی	هویت قومی	۰/۰۵	۰/۲۸
	هویت ملی	*۰/۱	۰/۰۳
	هویت دینی	-۰/۰۴	۰/۴۲
	هویت جهانی	۰/۰۸	۰/۰۸

فرضیه دوازدهم: بین سرمایه اجتماعی (اعتماد به نهادها) پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.

جدول ۱۸ نشان‌دهنده ضریب همبستگی پیرسون بین سرمایه اجتماعی (اعتماد به نهادها) و هویت اجتماعی می‌باشد. نتایج به دست آمده از این جدول حاکی از این است که با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig} = 0.52$ ، هویت ملی $\text{sig} = 0.02$ ، هویت دینی $\text{sig} = 0.003$ ، هویت جهانی $\text{sig} = 0.08$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی و هویت دینی و سرمایه اجتماعی (اعتماد به نهادها) وجود دارد و بین سایر متغیرها رابطه‌ی معناداری وجود نداشته است.

جدول ۱۳: ضریب همبستگی پیرسون بین سرمایه اجتماعی (اعتماد به نهادها) و هویت اجتماعی

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)		متغیر مستقل: سرمایه اجتماعی (اعتماد به نهادها)	
		مقدار همبستگی	سطح معنی داری
ابعاد هویت اجتماعی	هویت قومی	۰/۰۳	۰/۵۲
	هویت ملی	*۰/۱۱	۰/۰۲
	هویت دینی	**۰/۱۴۷	۰/۰۰۳
	هویت جهانی	۰/۰۱۲	۰/۸

فرضیه سیزدهم: بین سرمایه اجتماعی (اعتماد اجتماعی) پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.

جدول ۱۹ نشان‌دهنده ضریب همبستگی پیرسون بین سرمایه اجتماعی (اعتماد اجتماعی) و هویت اجتماعی می‌باشد. نتایج به دست آمده از این جدول حاکی از این است که با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig} = 0.04$ ، هویت ملی $\text{sig} = 0.002$ ، هویت دینی $\text{sig} = 0.001$ ، هویت جهانی $\text{sig} = 0.06$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین

هویت ملی، هویت دینی و هویت قومی و سرمایه اجتماعی (اعتماد به نهادها) وجود دارد و بین هویت جهانی و سرمایه اجتماعی (اعتماد به نهادها) رابطه‌ی معناداری وجود نداشته است.
جدول ۱۴: ضریب همبستگی پیرسون بین سرمایه اجتماعی (اعتماد اجتماعی) و هویت اجتماعی

متغیر مستقل: سرمایه اجتماعی (اعتماد اجتماعی)		متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	
سطح معنی داری	مقدار همبستگی		
۰/۰۴	*۰/۱۰۲	هویت قومی	ابعاد هویت اجتماعی
۰/۰۰۲	**۰/۱۵۳	هویت ملی	
۰/۰۰۱	**۰/۱۶۵	هویت دینی	
۰/۰۶	۰/۰۹۱	هویت جهانی	

* ۰/۹۵ اطمینان

** ۰/۹۹ اطمینان

فرضیه چهاردهم: بین اعتماد به نفس پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد.
جدول ۲۰ نشان‌دهنده ضریب همبستگی پیرسون بین اعتماد به نفس پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی می‌باشد. نتایج به دست آمده از این جدول حاکی از این است که با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی sig= 0.04، هویت ملی sig= 0.000، هویت دینی sig= 0.000 هویت جهانی sig= 0.082) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی، هویت دینی و هویت قومی و اعتماد به نفس پاسخ‌گویان وجود دارد و بین هویت جهانی و اعتماد به نفس پاسخ‌گویان رابطه‌ی معناداری وجود نداشته است.

جدول ۱۵: ضریب همبستگی پیرسون بین اعتماد به نفس و هویت اجتماعی

متغیر مستقل: اعتماد به نفس		متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	
سطح معنی داری	مقدار همبستگی		
۰/۰۰۴	**۰/۱۴۵	هویت قومی	ابعاد هویت اجتماعی
۰/۰۰۰	**۰/۲۴۷	هویت ملی	
۰/۰۰۰	**۰/۲	هویت دینی	
۰/۰۸۳	۰/۰۸۷	هویت جهانی	

** ۰/۹۹ اطمینان

فرضیه پانزدهم: بین رضایت از خود پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد. جدول ۲۱ نشان‌دهنده ضریب همبستگی پیرسون بین رضایت از خود پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی می‌باشد. نتایج به دست آمده از این جدول حاکی از این است که با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig}=0.000$ ، هویت ملی $\text{sig}=0.000$ ، هویت دینی $\text{sig}=0.000$ ، هویت جهانی $\text{sig}=0.000$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی، هویت دینی، هویت قومی و جهانی و اعتماد به نفس پاسخ‌گویان وجود دارد. جدول ۱۶: ضریب همبستگی پیرسون بین رضایت از خود و هویت اجتماعی

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)		متغیر مستقل: رضایت از خود	
		مقدار همبستگی	سطح معنی داری
ابعاد هویت اجتماعی	هویت قومی	**۰/۱۸۵	۰/۰۰۰
	هویت ملی	**۰/۳۲۲	۰/۰۰۰
	هویت دینی	**۰/۲۴۵	۰/۰۰۰
	هویت جهانی	**۰/۲۵	۰/۰۰۰
** ۰/۹۹ اطمینان			

فرضیه شانزدهم: بین سبک زندگی مدرن پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد. جدول ۲۲ نشان‌دهنده ضریب همبستگی پیرسون بین سبک زندگی مدرن پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی می‌باشد. نتایج به دست آمده از این جدول حاکی از این است که با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig}=0.41$ ، هویت ملی $\text{sig}=0.01$ ، هویت دینی $\text{sig}=0.000$ ، هویت جهانی $\text{sig}=0.001$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی، هویت دینی و جهانی و سبک زندگی مدرن پاسخ‌گویان وجود دارد و بین هویت قومی و سبک زندگی مدرن پاسخ‌گویان رابطه‌ی معناداری وجود نداشته است.

جدول ۱۷: ضریب همبستگی پیرسون بین سبک زندگی مدرن و هویت اجتماعی

متغیر وابسته (هویت اجتماعی)		متغیر مستقل: سبک زندگی مدرن	
		مقدار همبستگی	سطح معنی داری
ابعاد هویت اجتماعی	هویت قومی	۰/۰۴	۰/۴۱
	هویت ملی	*-۰/۱۲۸	۰/۰۱
	هویت دینی	** -۰/۱۹۸	۰/۰۰۰
	هویت جهانی	*-۰/۱۲۷	۰/۰۱

* ۰/۹۵ اطمینان

فرضیه هفدهم: بین سبک زندگی سنتی پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد. جدول ۲۳ نشان‌دهنده ضریب همبستگی پیرسون بین سبک زندگی سنتی پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی می‌باشد. نتایج به‌دست آمده از این جدول حاکی از این است که با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig}=0.01$ ، هویت ملی $\text{sig}=0.000$ ، هویت دینی $\text{sig}=0.000$ ، هویت جهانی $\text{sig}=0.05$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی، هویت دینی، هویت قومی و جهانی و سبک زندگی مدرن پاسخ‌گویان وجود دارد. جدول ۱۸: ضریب همبستگی پیرسون بین سبک زندگی سنتی و هویت اجتماعی

متغیر مستقل: سبک زندگی سنتی		متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	
مقدار همبستگی	سطح معنی داری		
۰/۱۲*	۰/۰۱	هویت قومی	ابعاد هویت اجتماعی
۰/۳۳۲**	۰/۰۰۰	هویت ملی	
۰/۲۵۹**	۰/۰۰۰	هویت دینی	
-۰/۰۳۳	۰/۵	هویت جهانی	

* ۰/۹۵ اطمینان

** ۰/۹۹ اطمینان

فرضیه هجدهم: بین مصرف رسانه‌های داخلی پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد. جدول ۲۴ نشان‌دهنده ضریب همبستگی پیرسون بین مصرف رسانه‌های داخلی پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی می‌باشد. نتایج به‌دست آمده از این جدول حاکی از این است که با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig}=0.096$ ، هویت ملی $\text{sig}=0.76$ ، هویت دینی $\text{sig}=0.55$ ، هویت جهانی $\text{sig}=0.07$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت ملی، هویت دینی، هویت قومی و جهانی و مصرف رسانه‌های داخلی پاسخ‌گویان وجود ندارد. جدول ۱۹: ضریب همبستگی پیرسون بین مصرف رسانه‌های داخلی و هویت اجتماعی

متغیر مستقل: مصرف رسانه‌های داخلی		متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	
مقدار همبستگی	سطح معنی داری		
۰/۰۸۳	۰/۰۹۶	هویت قومی	ابعاد هویت اجتماعی
۰/۰۱	۰/۷۶	هویت ملی	
-۰/۰۳	۰/۵۵	هویت دینی	
۰/۰۸	۰/۰۷	هویت جهانی	

فرضیه نوزدهم: بین مصرف رسانه‌های خارجی پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آن‌ها رابطه وجود دارد. جدول ۲۵ نشان‌دهنده ضریب همبستگی پیرسون بین مصرف رسانه‌های خارجی پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی می‌باشد. نتایج به دست آمده از این جدول حاکی از این است که با توجه به میزان معناداری ابعاد هویت اجتماعی (هویت قومی $\text{sig}=0.83$ ، هویت ملی $\text{sig}=0.25$ ، هویت دینی $\text{sig}=0.07$ ، هویت جهانی $\text{sig}=0.02$) نشان‌دهنده‌ی این واقعیت است که رابطه معناداری در سطح ۹۵ درصد بین هویت جهانی و مصرف رسانه‌های خارجی وجود دارد و بین هویت ملی، هویت دینی، هویت و مصرف رسانه‌های خارجی پاسخ‌گویان رابطه‌ی معناداری وجود ندارد.

جدول ۲۰: ضریب همبستگی پیرسون بین مصرف رسانه‌های خارجی و هویت اجتماعی

متغیر مستقل: مصرف رسانه‌های خارجی		متغیر وابسته (هویت اجتماعی)	
مقدار همبستگی	سطح معنی داری		
-۰/۰۱	۰/۸۳	هویت قومی	ابعاد هویت اجتماعی
-۰/۰۵	۰/۲۵	هویت ملی	
-۰/۰۹	۰/۰۷	هویت دینی	
*۰/۱۱	۰/۰۲	هویت جهانی	

* ۰/۹۵ اطمینان

مدل ساختاری رابطه بین متغیرهای مستقل و متغیر وابسته

رگرسیون چندمتغیره

رگرسیون چند متغیره روش آماری است که برای تحلیل تأثیر جمعی و فردی دو یا چند متغیر مستقل بر روی تغییرات متغیر وابسته به کار می‌رود. به عبارتی دیگر تحلیل رگرسیون چند متغیره برای مطالعه تأثیرات چند متغیر مستقل در متغیر وابسته کاملاً مناسب است (کرلینجر، ۱۳۶۶، صص ۱۰-۱۲ نقل شده در مرادی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۴). در تحقیق حاضر از آماره رگرسیون چند متغیره به شیوه مرحله به مرحله استفاده شده است. در این روش متغیرهای مختلف به ترتیب میزان اهمیت در تبیین متغیر وابسته وارد معادله می‌شوند. و متغیرهایی که تأثیری در توضیح متغیر وابسته نداشته باشند، از معادله خارج می‌شوند. نتایج رگرسیون چند متغیره در مورد متغیرهای مستقل در جداول شماره ۵۷ تا ۵۸ آمده است. در هر معادله، به صورت جداگانه، متغیرهایی که هویت اجتماعی را تبیین می‌کنند، وارد می‌شوند.

اولین معادله‌ی رگرسیونی مربوط به تحلیل اثرگذاری متغیرهای مستقل جهت پیش‌بینی متغیر وابسته (هویت اجتماعی) می‌باشد. بررسی نتایج آماری مندرج در جدول شماره ۲۶ نشان می‌دهد که با سطح معنی داری، معادله رگرسیون دارای ۳ مرحله می‌باشد. که در هر مرحله یک متغیر به معادله وارد شده

است. نتایج جدول نشان می دهند که احساس رضایت از خود و سبک زندگی سنتی و سرمایه اجتماعی (اعتماد اجتماعی) بیشترین ارتباط را با متغیر هویت اجتماعی داشته اند. نتایج نشان می دهد که هر چه احساس رضایت از خود، گرایش به سبک زندگی سنتی و سرمایه اجتماعی (اعتماد اجتماعی) افراد بالاتر می رود، هویت اجتماعی آنها قوی تر می شود. احساس رضایت از خود ۰/۱۸، سبک زندگی سنتی ۰/۶ و سرمایه اجتماعی (اعتماد اجتماعی) ۰/۲ از تغییرات متغیر وابسته (هویت اجتماعی) را تبیین می کنند. به طور کلی این ۳ متغیر روی هم رفته توانسته اند ۲۶ درصد از تغییرات درونی متغیر هویت اجتماعی افراد را تبیین کنند ($R^2=0.26$).

جدول ۲۱: عناصر متغیرهای مستقل درون معادله برای پیش بینی هویت اجتماعی

مرحله	نام متغیرها	ضریب تبیین (R^2)	ضریب تبیین اصلاح شده	ضریب B	ضریب Beta	آزمون T	Sig.T
اول	احساس رضایت از خود	۰/۱۸	۰/۱۸	۱/۸۹	۰/۴۲۷	۹/۳۸	۰/۰۰۰
دوم	سبک زندگی سنتی سرمایه	۰/۲۴	۰/۲۴	۱/۳۶	۰/۲۵۶	۵/۸	۰/۰۰۰
سوم	اجتماعی (اعتماد اجتماعی)	۰/۲۶	۰/۲۵	۰/۴	۰/۱۱۹	۲/۶۶	۰/۰۰۸

بنابراین بر اساس نتایج حاصله، معادله رگرسیون چند متغیره ای که برای پیش بینی متغیر وابسته به دست می آید، عبارت است از:

$$Y = a + b_1(X_1) + b_2(X_2) + b_3(X_3)$$

هر یک از اجزای این معادله عبارتند از:

Y = مقداری از متغیر وابسته که در نهایت توسط متغیرهای داخل معادله پیش بینی می شود

a = عرض از مبدا

b = ضریب رگرسیون غیر استاندارد

X = متغیرهای مستقلی که وارد معادله رگرسیون شده اند.

بنابراین شکل نهایی معادله به صورت زیر در می آید:

$$Y = 75.55 + 1.89 (X_1) + 1.36 (X_2) + 0.4 (X_3) = 0.26$$

جدول ۲۲: عناصر متغیرهای خارج شده در مرحله سوم

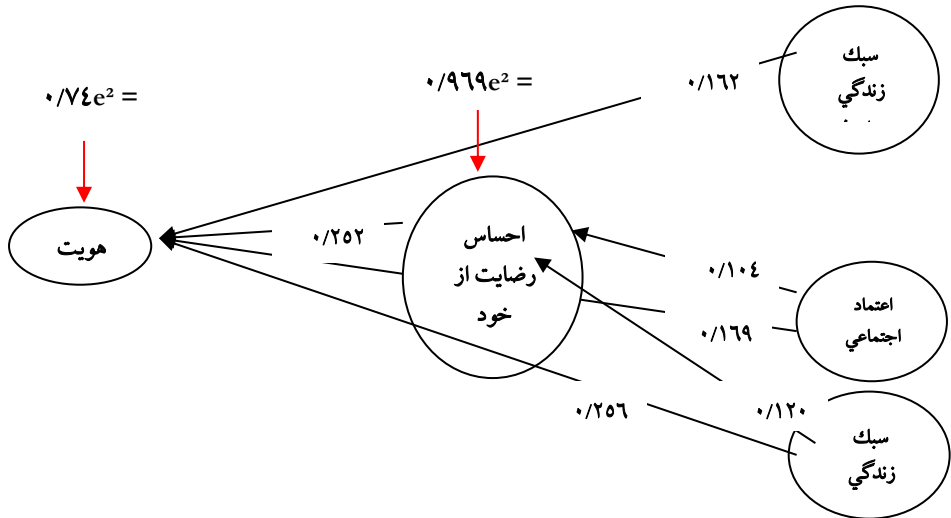
نام متغیر	همبستگی جزئی	مقدار T	سطح معنی داری
سرمایه اجتماعی (مشارکت اجتماعی)	۰/۰۲۸	۰/۵۵۶	۰/۵۷۹
سرمایه اجتماعی (اعتماد به نهادها)	۰/۰۷۷	۱/۵۳۹	۰/۱۲۵
اعتماد به نفس	۰/۰۸۸	۱/۷۶	۰/۰۷۹

در نهایت در جدول ۲۷ متغیرهایی که در مرحله سوم رگرسیون چند متغیره به روش گام به گام از معادله خارج شده‌اند، همراه با سطوح معنی داری و مقدار T مربوطه نشان داده شده‌اند.

مدل ساختاری رابطه بین متغیرهای مستقل و متغیر وابسته

از جمله تکنیک‌هایی که علاوه بر بررسی اثرات مستقیم متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته، اثرات غیر مستقیم این متغیرها را نیز مدنظر قرار می‌دهد، تحلیل مسیر است. این تکنیک روابط بین متغیرها را مطابق با واقعیت‌های موجود در تحلیل وارد می‌کند (کلانتری، ۱۳۸۵، ص ۲۲۳). نکته حائز اهمیت در مدل‌های تحلیل مسیر آن است که با استفاده از این مدل‌ها می‌توان به حجم عظیمی از اطلاعات که می‌تواند روابط علی ارزش مندی را بیان کند دست یافت (مرادی، ۱۳۸۵، ص ۷۷). تحلیل مسیر روشی توانمند است که ما را در کشف و مطالعه روابط میان متغیرها جهت رسیدن به شناخت علی یاری می‌رساند. قاعده مکانیزم علی کمک می‌کند که متغیر وابسته از طریق مجموعه‌ای از متغیرهای مستقل تبیین گردد. اساساً در تحقیقات اجتماعی متغیر وابسته تحت تأثیر مجموعه‌ای از متغیرهای مستقل است و هر متغیر سهمی در تبیین متغیر وابسته دارد. وجود نظریه‌های مختلف در علوم اجتماعی نیز ناشی از همین ویژگی است که هر کدام از آن‌ها بخشی از واقعیت اجتماعی را آشکار می‌سازند. به وسیله تحلیل مسیر علاوه بر این که شبکه روابط موجود بین متغیرها به نمایش در می‌آید، شدت این روابط نیز آشکار می‌گردد. مدل تحلیل مسیر در این تحقیق با استفاده از رگرسیون چندمتغیری به شیوه مرحله به مرحله جهت محاسبه ضرایب مسیر تنظیم گردیده است که اهمیت و تأثیر نسبی روابط مستقیم و غیر مستقیم متغیرها را ارزیابی کرده و به کشف دیاگرام مسیر نائل آمده است. برای رسم مدل مسیر از ضرایب بتای متغیرهایی استفاده شده است که مقدار T آن‌ها در سطح معناداری قرار دارد. ضریب بتا در این مدل نماینده شدت رابطه بین دو متغیر با ثابت نگه داشتن اثر متغیرهای دیگر موجود در مدل است. در ضمن فلش‌های اضافی که از بیرون به متغیرها هدایت شده‌اند به مقداری از واریانس توضیح داده نشده برای هر متغیر مربوط می‌شود که به کمک آن‌ها می‌توان مدل را ارزیابی کرد، به این معنا که چنین فلش‌هایی (e^2) مقدار واریانس متغیری که متغیرهای متقدم مدل آن را تبیین نکرده را نشان می‌دهند (مرادی، ۱۳۸۵، ص ۷۸).

در تحقیق حاضر در این مسیر ابتدا شکل مدل مسیر استخراج شده ارایه می شود و سپس اثرات مستقیم و غیر مستقیم هر کدام از مدل ها در جدولی توضیح داده خواهند شد.

شکل ۲: مدل هویت

$$R^2=1- e^2: 1-0.74: 0.26$$

جدول ۲۳: اثرات مستقیم، غیرمستقیم و کل متغیرهای مستقل بر هویت اجتماعی

متغیرها	اثر مستقیم	اثر غیرمستقیم	اثر کل
سبک زندگی مدرن	0.162	-	0.162
اعتماد اجتماعی	0.164	0.026	0.19
سبک زندگی سنتی	0.256	0.030	0.286
احساس رضایت از خود	0.252	-	0.252

بررسی اثر عوامل ناشناخته (عوامل خطا) حاکی از این است که مدل مسیر علی توانسته حدود ۲۶ درصد از تغییرات متغیر وابسته را پیش بینی کند و مقدار ضریب تعیین (R2) برابر با ۲۶ درصد شده است. بیشترین و قویترین تأثیر مستقیم بر روی متغیر هویت اجتماعی به وسیله متغیر سبک زندگی سنتی با 0.256 بوده است و سپس متغیر احساس رضایت از خود با مقدار 0.252 بیشترین تأثیر مستقیم را داشته است. بیشترین تأثیر غیرمستقیم را نیز متغیر سبک زندگی سنتی داشته است و پس از آن متغیر اعتماد اجتماعی بیشترین تأثیر غیرمستقیم را داشته است. به طور کلی بیشترین تأثیر مستقیم و غیرمستقیم بر روی متغیر هویت اجتماعی از جانب متغیر سبک زندگی سنتی بوده است.

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر با پذیرش این موضوع آغاز گردید که هویت اجتماعی فرایند است که خصلت و خصیصه‌ای همه انسان‌ها را به‌عنوان موجودات اجتماعی مورد بررسی قرار می‌دهد، بدین‌منظور سرچشمه معنی و تجربه برای مردم است. بدین‌منظور اندیش‌مندان اعتقاد دارند که بیش‌ترین برداشت از هویت خویشتن به برداشت و تصور دیگران نسبت به ما تعلق داشته و وابسته است.

در مورد فرضیه اول، یعنی رابطه بین سن پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آنان باید گفت که ضریب همبستگی پیرسون وجود رابطه‌ای را میان این دو متغیر نشان نداد. تنها یکی از ابعاد تشکیل‌دهنده هویت اجتماعی، یعنی هویت جهانی بود که با سن دارای رابطه معنی‌داری بود. دلیل این عدم رابطه این است که اکثر محصلان در یک گروه سنی قرار داشته‌اند.

در مورد فرضیه دوم به این نتیجه رسیدیم که میان جنسیت و هویت اجتماعی رابطه وجود دارد، یعنی بین مردها و زن‌ها در میان افراد نمونه تفاوت معناداری وجود دارد. در میان ابعاد هویت اجتماعی نیز، هویت ملی و هویت دینی رابطه معنی‌داری را با جنسیت نشان می‌دادند.

در فرضیه سوم، رابطه معناداری میان گروه تحصیلی افراد نمونه و هویت اجتماعی آنان و نیز ابعاد سازنده هویت اجتماعی وجود ندارد. دلیل آن باید این باشد که ما شاهد پراکندگی زیادی میان فراوانی نمونه‌ها برحسب گروه تحصیلی آنان بوده‌ایم. هم‌چنان این‌که رشته‌های تحصیلی دارای جا افتادگی مناسب نیستند.

در مورد فرضیه چهارم نیز باید گفت که بین قومیت پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آنان رابطه معناداری مشاهده شد. می‌توان مطرح کرد که رابطه معنی‌داری در سطح ۹۵ درصد بین ابعاد هویت اجتماعی و نوع قومیت افراد وجود داشته است.

در فرضیه پنجم به این نتیجه رسیدیم که میان مذهب پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آنان تفاوت معناداری وجود دارد. و تمام ابعاد سازنده هویت اجتماعی، یعنی، هویت قومی، ملی، دینی و جهانی با مذهب پاسخ‌گویان رابطه معناداری را نشان می‌دادند.

در فرضیه ششم نیز میان وضعیت تأهل پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آنان شاهد رابطه معناداری نبودیم. دلیل آن در پراکندگی فراوانی افراد متأهل و مجرد است، چنان‌که افراد متأهل ۴۲ نفر و افراد مجرد ۳۵۷ نفر از افراد نمونه تحقیق را تشکیل می‌دادند.

در فرضیه هفتم نیز ما شاهد آن بودیم که رابطه معناداری میان محل سکونت پاسخ‌گویان از نظر سکونت در منزل شخصی، یا غیرشخصی و هویت اجتماعی آنان وجود نداشت. هیچ‌کدام از ابعاد هویت اجتماعی نیز رابطه معناداری با محل سکونت پاسخ‌گویان نداشتند.

در فرضیه هشتم نیز دیدیم که تفاوت معناداری میان میانگین احساس طبقاتی پاسخ‌گویان وجود نداشت، بنابراین، رابطه معناداری نیز میان این متغیر و هویت اجتماعی پاسخ‌گویان را شاهد نبودیم. دلیل آن بازهم پراکندگی در فراوانی نمونه‌های مورد بررسی می‌باشد.

در فرضیه نهم، خود هویت اجتماعی رابطه معناداری را با تحصیلات پدران پاسخ‌گویان نشان نداد؛ اما دو بعد سازنده هویت اجتماعی یعنی هویت ملی و جهانی بیان‌گر وجود رابطه با تحصیلات پدران بودند. در فرضیه دهم نیز دیدیم بین هویت اجتماعی و تحصیلات مادران پاسخ‌گویان رابطه معناداری وجود ندارد. در میان ابعاد سازنده هویت اجتماعی، این تنها هویت ملی در سطح ۹۵ درصد رابطه معناداری را با تحصیلات مادران نشان داده شد.

فرضیه یازدهم که به آزمون وجود رابطه میان مشارکت اجتماعی پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آنان پرداخت، این نتیجه را نشان داد که میان این دو متغیر رابطه معناداری وجود دارد. از میان ابعاد سازنده هویت اجتماعی نیز این تنها هویت ملی بود که با مشارکت اجتماعی پاسخ‌گویان دارای رابطه معنی‌داری بود. در فرضیه دوازدهم دیدیم که رابطه معناداری میان دو متغیر اعتماد پاسخ‌گویان به نهادها و هویت اجتماعی آنان وجود دارد. از میان ابعاد سازنده هویت اجتماعی نیز این هویت‌های ملی و دینی بودند که رابطه معناداری را با اعتماد پاسخ‌گویان به نهادها نشان می‌دادند.

در فرضیه سیزدهم به آزمون رابطه میان اعتماد اجتماعی پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آنان پرداختیم و دیدیم که رابطه معنی‌داری میان دو متغیر وجود دارد. از میان ابعاد سازنده هویت اجتماعی نیز این صرفاً هویت جهانی بود که با اعتماد اجتماعی رابطه معنی‌داری را نشان نمی‌داد.

در فرضیه چهاردهم نیز دیدیم که میان اعتماد به نفس پاسخ‌گویان و هویت اجتماعی آنان رابطه قوی و مثبتی وجود دارد. از میان ابعاد سازنده هویت اجتماعی نیز هر سه هویت قومی، ملی و دینی رابطه معناداری را با اعتماد به نفس پاسخ‌گویان نشان می‌دادند و صرف هویت جهانی دارای رابطه معنی‌داری نبود. در فرضیه پانزدهم ملاحظه کردیم که بین هویت اجتماعی پاسخ‌گویان و رضایت آنان از خود رابطه معناداری وجود دارد. تمام ابعاد سازنده هویت اجتماعی نیز رابطه معناداری را با رضایت پاسخ‌گویان از خود نشان می‌دادند.

در فرضیه شانزدهم، به آزمون رابطه میان هویت اجتماعی محصلان و سبک زندگی مدرن پرداختیم و دیدیم که میان این متغیر رابطه معناداری ابعادی هویت اجتماعی (ملی، دینی و جهانی) وجود دارد. و از میان ابعاد سازنده هویت اجتماعی و هویت قومی است که با سبک زندگی مدرن رابطه معناداری را نشان نمی‌دهد.

در فرضیه هفدهم نیز دیدیم که بین هویت اجتماعی پاسخ‌گویان و سبک زندگی سنتی آنان رابطه معناداری وجود دارد. از میان ابعاد سازنده هویت اجتماعی تمام ابعاد آن با سبک زندگی سنتی رابطه معنی‌داری را نشان می‌داد.

فرضیه هجدهم نیز بیان‌گر این موضوع است که بین مصرف رسانه‌های داخلی و هویت اجتماعی رابطه وجود ندارد. هیچ‌کدام از ابعاد سازنده هویت اجتماعی نیز رابطه معنی‌داری را با مصرف رسانه‌های داخلی نشان ندادند.

در فرضیه نوزدهم نیز دیدیم که بین مصرف رسانه‌های خارجی و هویت اجتماعی پاسخ‌گویان رابطه معنی‌داری وجود ندارد. در میان ابعاد سازنده هویت اجتماعی نیز این تنها هویت جهانی بود که با مصرف رسانه‌های خارجی دارای رابطه معنی‌داری بود.

در جدول رگرسیون چند مرحله نیز دیدیم که متغیرهای احساس رضایت از خود، سبک زندگی سنتی و اعتماد اجتماعی بیش‌ترین ارتباط را با متغیر هویت اجتماعی داشتند، یعنی، با بالا رفتن احساس رضایت از خود، و قوی‌تر بودن گرایش به سبک زندگی سنتی و بالاتر بودن اعتماد اجتماعی، افراد دارای هویت اجتماعی قوی‌تری هستند.

منابع

- اباذری، یوسف و حسن چاوشیان. (۱۳۸۱). "ازطبقه اجتماعی تا سبک زندگی رویکرد های نوین در تحلیل جامعه‌شناختی هویت اجتماعی"، نامه علوم اجتماعی، شماره ۲۰.
- احمدی، حبیب و همکاران. (۱۳۸۹). "بررسی رابطه وسایل ارتباطی نوین با هویت جنسیتی جوانان"، فصل‌نامه علمی - تحقیقی زن و جامعه، سال اول شماره چهارم.
- الطایی، قلی. (۱۳۸۲). هجران هویت قومی در ایران، تهران: نشر شادگان.
- باقری، معصومه و محمد سلیمان نژاد. (۱۳۸۹). "بررسی جامعه‌شناختی هویت اجتماعی جوانان"، دانش‌نامه علوم اجتماعی، دوره اول، شماره ۳.
- برگر، پترول و توماس لوکمان. (۱۳۷۵). ساخت اجتماعی واقعیت، ترجمه فریروز مجیدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ترنز، جانانان. اچ. (۱۳۸۴). پیدایش نظریه جامعه‌شناختی، ترجمه‌ی عبدالعلی لهسایی‌زاده، شیراز: انتشارات نوید شیراز.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۸۴). نظریه های جامعه‌شناسی، تهران: سمت، چاپ یازدهم.
- جنکیتز، ریچارد. (۱۳۸۱). هویت اجتماعی، ترجمه توج یاراحمدی، تهران: نشر شیرازه.
- رحمت‌آبادی، الهام و حبیب آقابخش. (۱۳۸۵). "سبک زندگی و هویت اجتماعی جوانان"، فصل‌نامه علمی تحقیقی رفاه اجتماعی، سال پنجم، شماره ۲۰، صص: ۲۵۴-۲۳۵.
- زهیری، علیرضا. (۱۳۸۴). "چستی هویت ملی"، فصل‌نامه علوم سیاسی، سال هشتم، شماره ۲۹، صص ۵۰-۲۹.
- ستوده هدایت‌الله. (۱۳۷۶). روان‌شناسی اجتماعی، تهران: انتشارات آوا نور.
- شارع پور، محمود و غلامرضا خوشفر. (۱۳۸۱). "رابطه سرمایه فرهنگی با هویت اجتماعی جوانان (مطالعه موردی شهر تهران)". نامه علوم اجتماعی، شماره بیست.
- شویره، کریستیان و فوتن اولیویه. (۱۳۸۵). واژگان بردیو. ترجمه: مرتضی کتبی، تهران، نی.
- فی، برایان. (۱۳۸۳). پارادایم‌شناسی علوم انسانی، مرتضی مردیها، تهران: مرکز تحقیق مطالعات راهبردی.
- کتابی، محمود و دیگران. (۱۳۸۳). "دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی فرهنگی"، مجله تحقیقی پوهنتون اصفهان، جلد هفدهم، شماره ۲، صص ۱۶۹-۱۹۲.
- کلانتری، خلیل. (۱۳۸۵). پردازش و تحلیل داده‌ها در تحقیقات اجتماعی - اقتصادی. تهران: انتشارات شریف.
- گل محمدی، احمد. (۱۳۸۳). جهانی شدن، فرهنگ، هویت، تهران: نشر نی، چاپ دوم.
- گلچین، مسعود. (۱۳۷۸). قشربندی اجتماعی و تبیین جامعه‌شناختی جریان اجتماعی کردن نوجوانان در خانواده، رساله دکترا جامعه‌شناسی، پوهنځی علوم انسانی، پوهنتون تربیت مدرس.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۳). جامعه‌شناسی، ترجمه، منوچهر صبوری، تهران: نی، چاپ سیزدهم.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۲). تجدد و تشخیص: جامعه و هویت شخصی در عصر جدید، ترجمه ناصر موفقیان، تهران: نشرنی
- مرادی، گلمراد. (۱۳۸۵). بررسی عوامل اقتصادی-اجتماعی مرتبط با کیفیت سلامت روانی مهاجران، مطالعه موردی اسلام آباد غرب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، بخش جامعه‌شناسی پوهنتون شیراز.
- منصور نژاد، محمد و مرضیه با بیه. (۱۳۸۴). مجموعه مقالات "هویت ملی و جهانی شدن، تهران: نشر موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- نیازی، محسن و محمد کارکنان. (۱۳۸۶). "تبیین جامعه‌شناختی سرمایه فرهنگی خانواده با هویت اجتماعی جوانان"،

- Amiot, Catherine E., Sablonniere, Roxana dela ,Terry, Deborahj, Joanne R.Smith (2007). "Integration of Social Identities in the Self: Toward a Cognitive-Developmental Model", PSPR, Vol. 11 No. 4, November 364-388.
- Dalton, Maxine, and Chrobot-Mason, Donna (2007), "A Theoretical Exploration of Manager and Employee Social Identity, Cultural Values and Identity Conflict Management". International Journal of Cross Cultural Management , Vol 7(2): 169-183
- Deaux. Kay (2000). Models, meaning and sticuli, in Dora Capozza & Rupert Brown (eds). Social identity processes: Trends in theory and research, London, Sage, 1-14.
- Ellemers, Naomi, Gilder, Dick, and Haslam, Alexander (2004), "Motivating Individuals And Groups At Work: A Social Identity Perspective On Leadership And Group Performance". Academy of Management Review, Vol. 29, No. 3, 459-478.
- Glock, C, & Stark, R. (1965). Religion and society in Tension. Chicago: Rand McNally.
- Hogg, Michael A., Dominic,Abrams, (2004). The Social Identity perspective Intergroup Relations, Self-Conception, and Small Groups, Small Group Research, Vol. 35 No. 3, June 246-276.
- Holmes, Khiela, and Lochman, John (2009), "Ethnic Identity in African American and European American Preadolescents: Relation to Self-Worth, Social Goals, and Aggression". Journal of Early Adolescence, Vol.29 No. 4 pp. 476-496
- Howard, Judith A. (2000). "Social psychology of inentites", Annual Review of Sociology, Vol.26, No. 4, pp.367-393.
- Mehra,Ajay, Kilduff, Martin, Danielej,Brass, (1998). "At The Margins: A Distinctiveness Approach To The Social Identity and Social Networks of Underrepresented Groups", Academy of Management Journal , Vol.41, No.4, pp. 441-452.
- Mummendey, Amelie,Thomas, Klink, (1999). "Strategies to Cope with Negative Social Identity: Predictions by Social identity Theory and Relative Deprivation Theory", Journal of personality and Social Psychology, ,Vol.76,No.2, pp.229-245
- Niens, Ulrike and Cairns, Ed (2003), "Explaining Social Change and Identity Management Strategies". Theory & Psychology. Vol. 13(4): 489-509.
- Tran, Veronique, Garcia-Prieto, Patricia, and Schneider, Susan (2011), "The role of social identity, appraisal, and emotion in determining responses to diversity management". Human Relations, 64(2) 161-176.
- Turner, John C (1999). Some Current Issues In Research on Social Identity and Self-categorization Theory, in Noam Ellemers, Russell Spears, Bertjan Doosje (eds). Social identity: Context commitment, context, London, Blackwell Publishers. Pp. 6-34.
- Turner, Jonathan H (1998). The Structure of Sociological Theory. 6 th Ed, USA, Wadworth: Publishing Company.
- Turner, jonathan H (2003). The Structure of Sociological Theory, USA, Wadsworth· Thomson Learning inc.
- van Zomeren, Martijn,Postmes,Tom, Russell,Spears, (2006). "Toward an Integrative Social Identity Model of Collective Action: A Quantitative Research Synthesis of Three Socio- Psychological Perspectives", Psychological Bulletin, Vol.2, No. 3.

د درسي ټولگي پر مديريتې سبکونو د استادانو د زده کړو کچې، علمي رتبې او تجربې د اغېز څېړنه

موردي مطالعه؛ کابل پوهنتون ۱۳۹۸

پوهنمل محمد ظاهر خپلواک

د روانپوهنې او روزنيزو علومو څانگه، د ښوونې او روزنې پوهنځي، لوگر پوهنتون، لوگر، افغانستان

ایمیل: tahirkhpalwak@gmail.com

لنډيز

د درسي ټولگي پر مديريتې سبک د استادانو د زده کړو کچې، علمي رتبې او تجربې اغېز، څېړنه په کابل پوهنتون کې شوې، اصلي موخه يې د استادانو غالب مديريتې سبک پېژندل او پر مديريتې سبک د زده کړو کچې، علمي رتبې او تجربې اغېز څېړل دي. څېړنه د مېتود له نظره رابطه يي، د موخې له نظره کاربردي، اطلاعاتو له اړخه کمي او د ځای له نظره ساحوي ده. دڅېړنې گډونوال، د کابل پوهنتون استادان دي، چې شمېر يې ۹۰۷ تنه (۷۱۷ نارينه او ۱۹۰ ښځينه) دي، چې ۲۷۰ ته نمونه ټاکل شوې. اطلاعات د پوښتنپانې پرمت راتول او د (SPSS) پرمت تحليل شوي. پایلو وښودو چې د استادانو غالب مديريتې سبک (مداخله گر سبک) دی. دوکتورا استادان تر ډېره تعاملي سبک ته؛ خو ماسټر او لېسانس استادان مداخله گر سبک ته تمایل لري. پوهنياران او پوهندويان ډېری تعاملي سبک لري؛ خو پوهنملان، پوهنوالان او پوهاندان بيا مداخله گر سبک ته تمایل لري. د استادانو د تجربې او درسي ټولگي مديريتې سبک ترمنځ معنارونکې اړیکې شتون نه درلود.

کلیدي اصطلاحات: درسي ټولگي؛ مديريتې سبک؛ استادانو زده کړو کچه؛ استادانو علمي رتبه؛ او استادانو د خدمت

موده

Investigating the Effect of Professors' Education Degree, Scientific Rank, and Experience on Classroom Management Styles; Case Study: Kabul University 2020

Sr Teaching Asstt. Tahir Khpalwak

Department of Psychology and Educational Sciences, Faculty of Psychology, Kabul University, Kabul, Afghanistan

Email: tahirkhpalwak@gmail.com

Abstract

The title of this study is "The Effect of Professors' Education Degree, Academic Rank, and Experience on Classroom Management Styles at Kabul University". The study used a correlational, quantitative, and applied research design. The data were collected through a questionnaire from 270 professors (717 men and 190 women) out of 907 at Kabul University. The data were analyzed using SPSS24 software. The findings revealed that the most common classroom management style among the professors was interventionist. The professors with PhD degrees were more likely to adopt an interactionist style, while those with Master and Bachelor degrees were more inclined to use an interventionist style. The academic rank also influenced the classroom management style, with teaching assistants and assistant professors (higher rank) favoring an interactionist style, and assistant professors (lower rank), associate professors, and professors preferring an interventionist style. The experience of the professors did not show a significant relationship with their classroom management style.

KeyWords: Classroom, Management Style; Education Degree; Academic Rank; Experience

سرريزه

استادي او درس ورکول له سختو او پېچلو چارو څخه گټل کېږي؛ ځکه په تدریس کې پر تخصصي پوهې او معلوماتو سربېره، هر استاد باید د تدریس له هنر او تجربې څخه هم برخمن وي. د استادۍ لپاره مختلف مهارتونه مهم دي، یو له هغو مهارتونو څخه د د درسي ټولگي د مدیریت مهارت دی (افشارنیا او همکاران، ۱۳۹۷). په تدریس کې د استادانو تخصص هله بڼه اغېز لرلای شي، چې په درسي ټولگي کې مناسب مدیریتي سبکونه وکاروي. د بڼه ښوونکي او استاد له ځانگړنو څخه یوه دا ده، چې په تعاملي ډول ټولگي مدیریت کړي. د درسي ټولگي سالم مدیریت هغه بهیر دی، چې له زده کوونکیو سره په ټولو برخو (فیزیکی، هیجاني، معنوي، عقلي او چاپیریالي) کې مرسته کوي او د هغوی د ودې او پرمختگ لپاره فرصت برابروي (ناکامورا، ۲۰۰۰). کولای شو، د زده کړې لپاره د لازمو شرایطو برابرول د درسي ټولگي مدیریت تعریف کړو؛ نو دا پایله ترلاسه کولای شو، چې د درسي ټولگي مدیریتي سبکونه او مهارتونه په تدریس کې د هر اړخیز بریالیتوب بنسټ دی (افشارنیا او همکاران، ۱۳۹۷، ۷۵ مخ). په درسي ټولگي کې د استاد مدیریتي سبک له هغو عواملو څخه دی، چې د محصلانو په انگېز او زده کړه ییز پرمختگ کې مهم رول لرلای شي (سیف، ۱۳۸۸). د اغېزناک تدریس او زده کړې لپاره، په درسي ټولگي کې د استاد مدیریتي سبک مهم والي ته په پام سره او دا چې په یاده برخه کې څېړنې نه دي ترسره شوي؛ نو د د درسي ټولگي پر مدیریتي سبکونو د استادانو د زده کړو کچې، علمي رتبې او تجربې اغېز معلومولو په موخه دا څېړنه په کابل پوهنتون کې شوې ده.

د مسئلې بیان

څېړنې ښيي چې په درسي ټولگي کې د کړنو مدیریت د ښوونکیو پر وړاندې یوه له تر ټولو لویو ستونزو څخه ده. د څېړنو پر بنسټ د ښوونکیو په کاري چاپیریال کې تر ټولو ډېر سترېس لرونکی عامل، د زده کوونکیو انضباطي ستونزې دي (مصر ابادي، ۱۳۹۴، ۱۹۰ مخ). په برېتانيا، نیوزیلنډ، استرالیا او امریکا کې شویو څېړنو کې د ټولو ښوونکیو له ۱ پر ۳ برخې سره مرکې شوې، هغوی تدریس یو سترېس لرونکی فعالیت بللی (پیترسون او سوډن، ۱۹۹۸). د درسي ټولگي مدیریت د ښوونکي د هغو کړنو څخه دی، چې تر ټولو ډېر وخت نیسي. کله چې د ټولگي ډېر وخت په انضباطي ستونزو تېرېږي، په عملي ډول د تدریس او زده کړې لپاره لږ وخت پاتې کېږي (افشارنیا او همکاران، ۱۳۹۷، ۷۳ مخ). د درسي ټولگي د عناصرو له منځه، د استاد او مدیریتي سبک رول، د ښوونیزو موخو په ترلاسه کولو او د نننۍ نړۍ سره متناسب زده کوونکیو روزلو کې ډېر مهم او بنسټیز رول لري. ښوونکي په درسي ټولگيو کې باید د زده کوونکیو د شخصیتي ځانگړنو متناسب مدیریتي سبکونه او تدریس مېتودونه په داسې ډول

وتاکي چې زده کوونکي په درسي ټولگي کې دا فرصت پیدا کړي، چې د عمل له لارې مختلف مهارتونه زده کړي (خلباني او همکاران، ۱۳۸۹).

د درسي ټولگي ناسم مدیریتی سبک د ټولو زده کوونکيو په زده کړه کې د گډوډۍ (اختلال) سبب کېږي. زده کوونکي د زده کړې ډېری وخت له دې امله له لاسه ورکوي، چې ښوونکي له (۵۰) سلنې ډېر وخت د زده کوونکيو د کړنو په مدیریت او د ټولگي په کنټرول تېروي (آدیمو، ۲۰۱۲). په همدې دلیل، د لانگ، فرياو وین استین په خبره، د «ټولگي مدیریت» د زده کړې په موخه د تر ټولو ښه چاپیریال رامنځته کول، د ښوونکيو په ټولو مسئولیتونو کې لومړیتوب لري (مارتین او شوهو، ۲۰۰۳). پوهانو د درسي ټولگي مدیریتی سبکونه ډلبندي کړي دي. د هغوی له ډلې ولفگانگ او گلېکمن په خپل کتاب «د ټولگي د انضباطي مسایلو حل» کې د ټولگي مدیریتی سبکونه په درې برخو وېشلي دي: مداخله گر سبک، نامداخله گر سبک او تعاملی سبک. په دې سبکونو کې هرڅومره چې له مداخله گر سبک څخه د غیر مداخله گر سبک خوا ته نیردې کېږو، د کنټرول کچه لږېږي او په مقابل کې د زده کوونکيو مسؤلیت او گډون په ټولگي کې زیاتېږي (عالی او یزدی، ۱۳۸۵، ۱۰۸ مخ).

په افغانستان کې د استادانو د درسي ټولگي مدیریتی سبکونو برخه کې څېړنه نه ده شوې. معلومه نه ده چې د پوهنتون، په تېره د کابل پوهنتون استادان کوم مدیریتی سبک کاروي. بلخوا، د استادانو دموگرافیکي ځانگړنې د درسي ټولگي پر مدیریتی سبک څه اغېز لري. نو د همدې مسئلې روښانولو او حل لارو وړاندې کولو لپاره یاده شوې څېړنه، د کابل پوهنتون استادانو غالب مدیریتی سبک پېژندلو او د درسي ټولگي پر مدیریتی سبکونو د استادانو د زده کړو کچې. علمي رتبې او خدمت مودې (تجربې) اغېز څېړلو په موخه په کابل پوهنتون کې ترسره شوې.

د څېړنې اهمیت او اړتیا

د هر نظام کیفیت د هغه د ښوونیز او زده کړه ییز نظام کیفیت سره تړاو لري او د هر ښوونیز او تحصیلي نظام کیفیت د هغوی د ښوونکيو او استادانو د کار په کیفیت پورې تړلی دی (شمس، ۱۳۹۶، ۸ مخ). بې له شکه چې د ښوونې - روزنې او تدریس موخو ترلاسه کولو لپاره، د شرایطو برابرښت اړین دی. د دې شرایطو له ډلې پر درسي ټولگي حاکم نظم - انضباط او مدیریت ته اشاره کولای شو؛ ځکه هغه ټولگي چې د زده کړې لومړنی گام (نظم او انضباط، په فعالیتونو کې د زده کوونکيو فعال گډون او فعاله توجه) پکې تأمین نه شي، په یقین سره چې مطلوبې پایلې او موخې نه ترلاسه کېږي (محمودي او همکاران، ۱۳۹۶، ۲۳ مخ). د درسي ټولگي مدیریت، د ښوونیز مدیریت لومړۍ سطح ده، چې د لوړو سطحو پایه او بنسټ گڼل کېږي، او د تدریس په بهیر، د زده کوونکيو د شخصیت په جوړښت، د

هغوی د ذهني، عاطفي، ښوونيز او روزنيز بهير او ښوونيز نظام په کيفي لوړاوي کې بنسټيز رول لري (غياث ونديان او همکاران، ۱۳۹۶، ۱۴ مخ).

څېړنې ښيي چې په درسي ټولگي کې د استادانو د رهبرۍ او مديريت سبکونه د زده کوونکيو په برياليتوب، زده کړه ييز پرمختگ، درسي بوختيا او انگېزې ايجادولو کې بنسټيز رول لوبوي (کاظمي او همکاران، ۱۳۹۴، ۳۲ مخ). او په زده کوونکيو کې د انگېزې رامنځته کولو په موخه د درسي ټولگي مديريتي سبک خورا مهم عنصر دی (جويس، ۱۳۷۶، ۷۷ مخ). هغه څېړنه چې د وانگ، هرټل او والبرگ په وسيله په (۱۳۹۳) کال کې ترسره شوې، پايلې يې ښيي چې د درسي ټولگي مديريتي سبک هغه عامل دی چې پر زده کړه تر ټولو ډېر اغېز لري. که استاد په اغېزناک ډول د درسي ټولگي مديريت وړتيا ونه لري، لري نه ده چې نور مهارتونه به يې يې اغېزې شي.

دا څېړنه ځکه مهمه ده چې لومړی تر اوسه د هېواد په دننه کې په دې برخه کې هېڅ څېړنه نه ده ترسره شوې، په داسې حال کې چې د استاد د تدريس او زده کوونکيو د زده کړو کيفيت لپاره د درسي ټولگي مديريتي سبک تر ټولو مهم عنصر دی. بل دا چې د دې څېړنې په ترسره کېدو سره به مسئله روښانه شي چې د کابل پوهنتون استادانو د درسي ټولگي غالب مديريتي سبک کوم دی او د استادانو ځانگړنې د درسي ټولگي مديريتي سبک سره څه ډول اړيکه لري؟ د دې متغيرونو د اړيکو په اړه د علمي څېړنو نه شتون، دا ايجابوي چې ياده څېړنه ترسره شي. همدا راز، ياده څېړنه د ټول پوهنتون او استادانو لپاره خورا ارزښت لري او د څېړنې له پايلو څخه هم استادان او هم پوهنتون گټه اخلي.

څېړنموخي

اصلي موخه: د کابل پوهنتون استادانو د درسي ټولگي غالب مديريتي سبک پېژندل او د درسي ټولگي پر مديريتي سبک د استادانو د زده کړو کچې، علمي رتبې او تجربې اغېز څېړل.

د څېړنې فرعي موخې

۱. د دوکتورا، ماسټر او لېسانس استادانو د درسي ټولگي مديريتي سبک ترمنځ توپير معلومول؛
۲. د علمي رتبې له مخې د استادانو د درسي ټولگي مديريتي سبک ترمنځ توپير معلومول؛
۳. د استادانو د خدمت مودې (تجربې) او درسي ټولگي مديريتي سبکونو ترمنځ اړيکه معلومول.

د څېړنې پوښتنې

اصلي پوښتنه: د استادانو د درسي ټولگي غالب مديريتي سبک کوم دی او د درسي ټولگي پر مديريتي سبک د استادانو د زده کړو کچه، علمي رتبه او تجربه څه اغېز لري؟

فرعي پوښتنې

۱. ايا د دوکتورا، ماسټر او لېسانس استادانو د درسي ټولگي مديريتې سبک ترمنځ توپير شته؟
۲. ايا د علمي رتبې له مخې د استادانو د درسي ټولگي مديريتې سبک ترمنځ توپير شته؟
۳. ايا د استادانو د خدمت مودې او درسي ټولگي مديريتې سبکونو ترمنځ معنارونکې اړيکه شتون لري؟

د درسي ټولگي مديريت معنی او مفهوم

درسي ټولگي هغه ځای دی چې هره ورځ گڼ شمېر زده کوونکي پکې په ساعتونو یو د بل ترڅنگ کښېني، یو له بل سره تعامل ولري او یو له بله مختلف موضوعات زده کړي.

د ټولگي مديريت، د یوې مناسبې فضا رامنځته کول دي، چې زده کوونکي پکې په ډېره ارامۍ او نظم زده کړه وکړي. یا د درسي ټولگي مديريت له گڼ شمېر پلانونو او اقداماتو څخه عبارت دی، چې ښوونکي یې په درسي ټولگي کې د زده کړې د اسانتیا او چټکتیا له پاره ترسره کوي (مرتضوي زاده، ۱۳۹۲؛ د رثوفي، ۱۳۸۰ له قوله). د درسي ټولگي مديريت، د اغېزناکې زده کړې لپاره یوه اړتیا او مقدمه ده (مرتضوي زاده، ۱۳۹۲، ۲۳۵ مخ).

یو شمېر ښوونکي مديريت او انضباط یو ډول بولي؛ خو اړینه ده چې ووايو مديريت او انضباط یو له بل سره توپير لري. انضباط د زده کوونکيو سکوت او ارامي او د ښوونکي خبرو ته غوږ نیول نه دي. ځکه چې د ټولگي فضا باید متنوع، دوستانه او له مینې ډکه وي، په داسې ډول چې هر زده کوونکی د ارامۍ احساس وکړي او له ټولگي سره تړاو ولري. انضباط د ښوونکي هغو کړنو ته ویل کېږي، چې د زده کوونکيو د اخلاکونو کړنو مانع گرځي. هغه کړنې چې د ټولگي فعالیت له خنډ او گواښ سره مخ کوي. د درسي ټولگي مديريت د درسي ټولگي د انضباط په نسبت پراخ مفهوم لري؛ ځکه چې ترسره شويو مطالعاتو ته په کتو، د درسي ټولگي د مديريت څخه منظور، د داسې شرایطو او موقعیتونو ایجادول دي، چې ښوونکي یې د نظم او ارامۍ د رامنځته کولو، زده کوونکيو د توجه جلبول، د درسي فعالیتونو د تنظیمولو او د زده کړې په بهیر کې د زده کوونکيو د گډون له پاره، مطلوبو او پام وړ موخو ته د رسېدلو له پاره برابروي (مرتضوي زاده، ۱۳۹۲، ۲۳۶ مخ).

ولفگانگ wolfgang او گلیکمن Glicman (۱۹۸۶) د درسي ټولگي مديريت جامع او دقیق تعريف وړاندې کړی؛ د هغوی په خبره (د درسي ټولگي مديريت، یعنې د ټولگي ټول فعالیتونه «ټولنيز تعاملات، زده کوونکيو کړنې او زده کړه» د سرپرستۍ لپاره د ښوونکي ټول کوشښونه دي) (ظریفی او فرجي، ۱۳۹۳، ۴۱ مخ). ولفگانگ او گلیکمن، د ټولگي مديريت لپاره څلور اړخونه په پام کې نیولي

دي، چې عبارت دي له: رواني چاپيريال «د زده کوونکیو تعاملات»، تعليم «تدریس منظموالی»، اړیکې «فیډبک سیستم» او د ټولګي جوړښت «قوانین او ستونزې».

د درسي ټولګي مدیریت سبکونه

ولفګانګ، د درسي ټولګي د مدیریت درې سبکونه وړاندې کړي، چې عبارت دي له: مداخله ګر سبک، تعاملې سبک او غیر مداخله ګر سبک. په دغو سبکونو کې هر څومره چې د مداخله کولو څخه د نه مداخلې خوا ته لار شو، د کنټرول کچه لږ او په مقابل کې په درسي ټولګي کې د زده کوونکیو ګډون او مسئولیت زیاتېږي (امین یزدی او عالی، ۱۳۸۷). لاندې هر سبک په لنډ ډول تشریح شوی دی.

مداخله ګر سبک

مداخله ګر سبک، د غیر مداخله ګر سبک پر وړاندې ځای لري. د دغه سبک له مخې، بهرنی چاپیریال، ودې ته شکل ورکوي یا وده رامنځته کوي. عملي مکتب «رفتار ګرایی» د دغه سبک تئوریک بنسټ دی. د سکینر او پاولوف نظریه له لومړنیو نظریو څخه ده، چې په ارواپوهنه کې منځته راغلې. کلاسیک شرطی کېدل، فعال شرطی کېدل، تنبیه، تقویت، محرک او ... د دې مکتب کلیدي اصطلاح ګانې دي. رفتار پلوه ښوونکی د زده کوونکیو د بدو کړنو علت، د بهرنی چاپیریال اغېز بولي او د دې باور پر بنسټ کوښښ کوي چې د زده کوونکي کړنې د تغیر او ښه والي خوا ته هدايت او کنټرول کړي. د مداخله ګر سبک پر بنسټ د ټولګي مدیریت له مشهورو نظریو څخه یوه د لي کانټر د «جرات ورکولو انضباط» نظریه ده. د ده په عقیده یو جرات ورکوونکی استاد، هغه استاد دی چې خپلې غوښتنې په څرګند او روښانه ډول بیانوي او د هغوی د ترسره کولو او یا نه ترسره کولو له پایلو خبر وي او په تېروتنو سترګې نه پټوي. د هر انضباطي سیستم اغېزناک توب، د ښوونکي او زده کوونکي په مؤدبانه او مرستندویه اړیکو ساتلو پورې تړلی.

مداخله ګر ښوونکی هڅه کوي چې د زده کوونکیو د فعالیتونو او کړنو په کنټرول او څارنې سره او یا هم د ټولګي په انضباط او قوانینو د تأکید له لارې ښوونیزې موخې ترلاسه کړي (عالی او یزدی، ۱۳۸۵، ۱۱۴-۱۱۵ مخونه؛ د بیلي، ۲۰۰۰ له قوله). مداخله ګر ښوونکی د انضباطي قوانینو په تعینولو او اجرا سره، د زده کوونکیو د نامطلوبو کړنو د کمولو او درسي ټولګي تصمیم نیونو کې د زده کوونکیو د نه ګډون لپاره د ټولګي د اداره کولو او زده کوونکیو پر کړنو د څارنې مسئولیت پر خپله غاړه اخلي. په دې ډول فضا کې زده کوونکي هېڅ واک او مسئولیت نه احساسوي او په دې اند دي، چې یوازې ښوونکی کولای شي د هغوی کړنې کنټرول، نظارت او اصلاح کړي (رضایت او ګلي، ۱۳۹۵، ۵۷ مخ).

تعاملي سبک

تعاملي سبک د مداخله گر او غیر مداخله گر سبکونو تر منځ منځنی حد دی. دا سبک د ټولنيزې ارواپوهنې مکتب پر بنسټ پر هغو کړنو ټينگار کوي، چې فرد يې د چاپيريال د بدلون لپاره ترسره کوي او هم چاپيريالي عواملو ته پام کوي، چې پر فرد اغېز کوي. د تعامل پلوه سبک نظري اصول، الفرد آدل او درېکړز پراخ کړي او ويليام گلسر د دې سبک نظري چوکاټ منځته راوړی دی. د آلبرټ (۱۹۸۹) د (مشارکتي انضباط نظريه) او گودرکول (۱۹۹۰) قضاوتي انضباط دواړه د تعاملي تفکر پر بنسټ د ټولگي مدیریت مودلونه دي (عالي او يزدي، ۱۳۸۵، ۱۱۶ مخ؛ د مارتين او بالدوين، ۱۹۹۶ له قوله). گلستېر ټينگار کوي چې زده کوونکي په ښوونځي کې د زده کړې مسئول دي او ښوونکی بايد له هغوی سره مرسته وکړي، څو ښې کړنې ترسره کړي. د گلستېر په نظريه کې د مناسبو يا نامناسبو کړنو په اړه د ټولگي قوانين د ټولگي په مشارکتي غونډه کې ټاکل کېږي. په دې ډول ټولگي کې، کنټرول او انضباط د ښوونکي او زده کوونکيو تر منځ د يو متقابل بهير په ډول منځته راځي او زده کوونکي د ټولگي په پلانونو او نظم کې ونډه لري. ښوونکی زده کوونکيو ته فرصت ورکوي، چې پر خپلو کړنو څارنه او په اړه يې قضاوت وکړي. په دې ډول ټولگي کې ارزونه هم د يوې دوه طرفه مذاکرې په جريان کې ترسره کېږي (عالي او يزدي، ۱۳۸۵، ۱۱۵ مخ؛ د گسټر، ۱۹۶۹ په قول). تعاملي سبک کې، نه د مداخله گر سبک په ډول، معلم - محور دی او نه د غیر مداخله گر سبک په ډول شاگرد - محور؛ بلکې مرسته محور دی، چې مرسته او همکاري پکې بنسټيز اصل دی (عالي او يزدي، ۱۳۸۵، ۱۱۵ مخ). دغه سبک ته په کتو سره، تعاملي ښوونکی هغه څوک دی، چې د ټولگي مسايل له زده کوونکيو سره د مذاکرې او منطقي استدلال له لارې حلوي (عالي او امين يزدي، ۱۳۸۷).

نامداخله گر سبک

په غیر مداخله گر سبک کې د انسان پلويانو د باور پر بنسټ ويل کېږي، چې ماشوم د ريښتيني نړۍ د پېژندلو لپاره داخلي انگېزه لري او بهرني تحريک ته اړتيا نه لري؛ ځکه چې وده تر غريزې لاندې منځته راځي. د کارل راجرز په انسان پلوي سبک کې په «غير مشروط مثبت پام» او منلو ټينگار شوی دی. د مور يا ښوونکي لخوا د ماشوم منل او مينه مثبت او غير مشروط دي، يعنې د ماشوم په ښه يا بده کړنه پورې نه دي مشروط. راجرز دغه پام د هر اړخيزې ودې او ځان غوړېدنې لپاره لازم او اړين گڼي؛ يعنې انسان پلوه ښوونکی، زده کوونکيو ته نه وايي چې څه سم او څه ناسم دي، يا د مسئلې د حل لپاره بايد څه ترسره شي؛ ځکه ښوونکی باور لري چې زده کوونکي پخپله د زده کړې او خپلو کړنو د کنټرول وړتيا لري. يو غیر مداخله گر ښوونکی باور لري، چې زده کوونکيو ته بايد فرصت او وخت ورکړل شي،

چې خپله انتخاب وکړي او خپلې زده‌کړې مدیریت کړي، البته دا د مطلقې ازادۍ په معنا نه ده، بلکې زده‌کوونکیو ته اجازه ورکوي چې د مطالعې موادو په ټاکنه، د مطالعې او تدریس مېتود په تعیینولو او ټولګي نظم ساتلو کې ګډون ولري (عالي او یزدي، ۱۳۸۵). په لنډ ډول، په غیر مداخله‌ګر سبک کې ښوونکی په دې باور دی، چې مسؤلیتونه باید زده‌کوونکیو ته ور وسپارل شي، ترڅو هغوی په ټولګي کې د ازاد تعامل لپاره ډېر فرصت ولري او د خپلو علایقو څخه پیروي وکړي (رضایت او ګلي، ۱۳۹۵، ۵۷ مخ).

د څېړنې مخینه

شنېدي (۱۳۷۶) او فرخ نژاد (۱۳۸۰) دواړو څېړونکو «د مدیرانو له نظره د درسي ټولګي پر مدیریت اغېزناک عوامل» څېړلي دي، چې موخه یې د درسي ټولګي د څلورگونو عواملو (۱. درسي پلان لرل او عملي کول، ۲. تدریس مېتودونه او تګلارې، ۳. رهبري، ترغیب او انگېزې او ۴. د زده‌کوونکیو پر کړنو دوامداره څارنه او ارزونه) د اغېز کچه معلومول دي. همدارنګه، د «جنسیت، تدریس سابقې، زده‌کړو څانګه او زده‌کړو کچه» متغیرونو ته په پام سره د مدیرانو نظریاتو توپیر مطالعه کړی دی. د څېړنې پایلې ښيي چې د ذکر شویو متغیرونو پر بنسټ د مدیرانو نظریاتو تر منځ څلورگونو عواملو ته په پام سره معنارونکی توپیر ونه لیدل شو؛ خو ښځینه مدیرانو له نارینه مدیرانو ډېر د «رهبري، ترغیب، انگېزې او زده‌کوونکیو پر کړنو دوامداره څارنه او ارزونه» د ټولګي مدیریت د ښه والي په زیاتوالي کې اغېزناک بللي دي (عالي او یزدي، ۱۳۸۵، ۱۲۰ مخ).

په هغه څېړنه کې چې د «د محصلانو له نظره د بهرچند طبي علومو پوهنتون د استادانو د درسي ټولګي مدیریتي وضعیت څېړل» تر سرلیک لاندې، کاظمی، سیما؛ محمدي، یحیی او رئیسون، محمد رضا په کال (۱۳۹۴) کې په اېران هېواد کې ترسره کړې، لاندې پایلې یې ترلاسه کړې دي:

پایلې ښيي چې ډېری استادان په ترتیب سره له تعاملي سبک، مداخله‌ګر سبک او غیر مداخله‌ګر سبک څخه ګټه اخیسته. د درسي ټولګي مدیریت د مداخله‌ګر سبک، تعاملي سبک او غیرمداخله‌ګر سبک ترمنځ له جنسیت سره او د درسي ټولګي مدیریت تعاملي سبک او غیر مداخله‌ګر سبک ترمنځ له تحصیلي څانګې سره معنا لرونکی توپیر شتون درلود؛ خو د درسي ټولګي مداخله‌ګر سبک له تحصیلي څانګې سره معنارونکی توپیر مشاهده نه شو (کاظمي او همکاران، ۱۳۹۴، ۳۱ مخ). د مهر، کریم زاده او ناظم، څېړنه چې د «د خوی ښار د ښوونکیو او مدیرانو د درسي ټولګي پر مدیریت د اغېزناکو عواملو پېژندنه» تر سرلیک لاندې یې په کال ۱۳۹۴ کې ترسره کړې، دا پایله یې ترلاسه کړې چې د ښوونکیو د کار سابقه د درسي ټولګي مدیریت پر سبکونو معنا لرونکی اغېز لري؛ خو دوی

وموندله چې د نارينه او ښځينه ښوونكيو د ټولگي مديريت په سبک کې توپير نشته (مهر او همکاران، ۱۳۹۴، ۱۸۰ مخ).

ظريفي او فرجي هم په کال ۱۳۹۳ کې د «د شرقي آذربايجان په ابتدايه او متوسطه دورو کې د بدني روزنې ښوونكيو د درسي ټولگي مديريت پرتلنه» ترسرليک لاندې څېړنه ترسره کړې. موندنې يې ښيي، چې په ابتدايه او متوسطه دورو کې ښوونکي په ترتيب د مداخله گر، تعاملي او غير مداخله گر سبکونو خوا ته تمايل لري. له بلې خوا، د جنسيت پر بنسټ د بدني روزنې ښوونكيو د درسي ټولگي مديريت سبک پرتلنه ښيي چې په مختلفو تحصيلي دورو کې د نارينه او ښځينه ښوونكيو د مديريت سبک تر منځ معنا لرونکی توپير نه شته. همداراز، د څوارلس پاس، لېسانس او ماسټر ښوونكيو مديريتي سبکونه توپير لري. څوارلس پاس ښوونکي تر ډېره تعاملي او مداخله گر سبکونه کاروي او ماسټر ښوونکي ډېری تعاملي او غير مداخله گر سبکونو خوا ته تمايل لري (ظريفي او رضا، ۱۳۹۳؛ ۴۰، ۴۶ مخونه). عالي او يزدي (۱۳۸۵) «د ټولگي پر مديريتي سبک د معلم ځانگړنو اغېز» تر سرليک لاندې څېړنه کې چې په مشهد ښار کې يې ترسره کړې، لاندې پايلې ترلاسه کړې:

د زده کړو کچې پر بنسټ د ښوونكيو د درسي ټولگي مديريتي سبک ترمنځ معنا لرونکی توپير نه و؛ يعنې دلېسانس په کچه زده کړو لرونکي ښوونکي تر ډېره د ټولگي د تعاملي سبک خوا ته تمايل لري، په داسې حال کې چې دوولسم پاس ښوونکي له مداخله گر سبک سره علاقه لرله. همداراز، د تحصيلي رشتې پر بنسټ د درسي ټولگي مديريت سبک توپير معنا لرونکی دی؛ يعنې هغو ښوونكيو چې له ټولنيزو علومو سره مرتبط څانگو کې يې زده کړې کړې، له تعاملي سبک او هغوی چې په غير ټولنيزو علومو څانگو کې يې زده کړې کړې، مداخله گر سبک خوا ته تمايل لري؛ خو د درسي ټولگي مديريتي سبک او ښوونكيو جنسيت ترمنځ معنا لرونکي اړيکه ونه ليدل شوه (عالي او يزدي، ۱۳۹۴، ۱۰۳ مخ).

لنگرودي او سلېماني (۱۳۹۲)، (د دموگرافيکي ځانگړنو له مخې د درسي ټولگي مديريت په اړه د ښوونكيو د باورونو او لرليدونو پرتلنه) تر سرليک لاندې څېړنه په ايران - يزد ښار کې ترسره کړې. پايلې ښيي چې د جنسيت له مخې د استادانو درسي ټولگي مديريتي سبک توپير نه لري. خو د زده کړو څانگې له مخې د استادانو د درسي ټولگي مديريتي سبک توپير معنا لرونکی دی. په بل عبارت، هغو ښوونكيو چې د ښوونې او روزنې اړوند څانگو کې يې زده کړې کړې دي، ډېری تعاملي سبک ته تمايل لري او هغه ښوونکي چې د ښوونې او روزنې نااړوند څانگو کې يې زده کړې کړې دي، ډېری د درسي ټولگي مداخله گر سبک لري. همداراز، د زده کړو کچې له مخې هم د ښوونكيو د درسي ټولگي

مدیریتي سبک توپیر معنا لرونکی دی؛ په دې معنا چې لېسانس ښوونکي د دوولس پاس او څوارلسم پاس ښوونکیو په نسبت تعاملي سبک ته ډېر تمایل لري (لنگرودي او سلېماني، ۱۳۹۲، ۱۱۵ مخ).

سید عباس، په خپله څېړنه کې وښوده، څومره چې د ښوونکي د تدریس سابقه، سن او زده‌کړو کچه لوړه وي، دا ډول ښوونکی پر ټولګي لږ کنټرول اعمالوي او زده‌کوونکیو ته په کړنو کې ډېره ازادې ورکوي؛ یعنې له غیر مداخله‌گر سبک ګټه اخلي (مهر او همکاران، ۱۳۹۴، ۱۸۰ مخ).

علي (۲۰۰۷) په خپله څېړنه کې ومونده، چې د زده‌کړو کچې پر بنسټ د ښوونکیو د درسي ټولګي مدیریت سبک ترمنځ معنا لرونکی توپیر شته؛ یعنې هغه ښوونکي چې د لېسانس په کچه زده‌کړې لري، تر ډېره د درسي ټولګي مدیریت له تعاملي سبک سره تمایل او علاقه لري، په داسې حال کې چې د ډیپلم سند لرونکي ښوونکي مداخله‌گر سبک خوا ته تمایل لري. مارتین، بالدوین (۱۹۹۵) په خپله څېړنه کې وموندله چې د ښوونکیو د جنسیت او درسي ټولګي مدیریتي سبکونو ترمنځ معنا لرونکی توپیر نه‌شته (د امین یزدي او عالي، ۲۰۰۸ له قوله). جعفري او همکارانو یې په کال ۱۳۹۶ کې په اېران کې (د علمي هیئت غړو د درسي ټولګي مدیریت لرلید او درسي ټولګي مدیریتي وړتیا اړیکې د جوړښت نمونه) تر سرلیک لاندې څېړنه کړې، پایلې ښيي چې د استادانو د ټولګي مدیریت او علمي رتبې ترمنځ مثبتې او معنارونکې اړیکه شته (جعفري او همکاران، ۱۳۹۶، ۱۶ مخ).

د درسي ټولګي مدیریتي سبکونو موضوع له هېواده بهر په پراخ ډول څېړل شوې ده، لېکن په دې برخه کې داخلي څېړنې په نشت حساب دي. په هېواد کې د ننه، د یادې موضوع په اړه د څېړنو موندلو په موخه ګڼ ځایونه و لټول شول لکه: کابل پوهنتون کې د ارواپوهنې او روزنیزو علومو پوهنځي، د ارواپوهنې او روزنیزو علومو پوهنځي د ماسټرۍ پروګرام د څو کلونو لیکل شوي تېزسونه او د یاد پوهنځي د استادانو علمي ترفعاتو اثرونه او مقالې؛ کابل ښوونې او روزنې پوهنتون ماسټري پروګرامونو تېزسونه او د همدې پوهنتون د روزنیزو او مسلکي علومو پوهنځي او ارواپوهنې پوهنځي د استادانو مقالې او علمي اثرونه او د ګڼو پوهنتونونو علمي مجلو کې د یادې موضوع او اړوند متغیرونو په اړه څه پیدا نه شول. یعنې په دې برخه کې هېڅ ډول څېړنه، نه‌ده شوې. البته کولای شو استدلال وکړو چې په څېړنه کې دا بې توجهي د ټولګي مدیریتي سبک نظري بحثونو او سرچینو کمښت له امله ده. له بل پلوه ډېری موجوده سرچینو د ټولګي مدیریت موضوع په اختصاصي ډول نه ده راوړې؛ ځینو سرچینو د ټولګي مدیریت له تدریس مېتود سره په یوه معنا بللی او ځینې نورو د ښوونیز مدیریت برخه ګڼلې ده. دا د دې سبب شوي چې د ټولګي مدیریت موضوع ته په څېړنو کې ډېر پام نه دی شوی.

د څېړنې کړنلاره

دا څېړنه د ماهيت او مېتود له نظره يوه توصيفي- تحليلي (رابطه يي)، د موخې له نظره عملي، د ځای له نظره يوه ساحوي «ميداني» او د اطلاعاتو راټولو مېتود له نظره يوه کمي څېړنه ده. ياده څېړنه په کابل پوهنتون کې په ۱۳۹۸ کال کې ترسره شوې. د څېړنې احصائوي ټولنه د کابل پوهنتون ټول استادان دي؛ چې شمېر يې (۹۰۷) تنه دی، له دې ډلې «۷۱۷» تنه نارينه او «۱۹۰» تنه يې ښځينه دي. په دې څېړنه کې د نمونې حجم ټاکلو لپاره د کوکران فورمول څخه گټه واخيستل شوه. له ټولټال «۹۰۷» تنه استادانو څخه چې د کابل پوهنتون په ټولو «۲۱» پوهنځيو کې دنده ترسره کوي، «۲۷۰» تنه د نمونې په توگه وټاکل شول، د اطمینان کچه «۹۵» سلنه ده او د خطا کچه «۵» سلنه ده. د اطلاعاتو د راټولولو لپاره د ولفگانگ او گلبکمن (۲۰۰۸) له پوښتنپاڼې کار اخيستل شوې ده. ياده پوښتنپاڼه پينځه ویش (۲۵) ټولې پوښتنې او درې مؤلفې لري، چې عبارت دي له: مداخله گر سبک Interventionist Style، تعاملي سبک Inter actionist Style او غيرمداخله گر سبک Non-Interventionist Style. پوښتنپاڼه مخکې له دې چې ووبشل شي د کارپوه استادانو په وسيله اصلاح شوه او د هغوی نظريات پکې مراعات شول. وروسته په ازماينې ډول په ۴۰ تنو گډون کوونکو ووبشل شوه او محتوايي صحت يې وسنجول شو. کروناخ الفابي (۰،۷۸) معلومه شوه. را ټول شوي اطلاعات، د SPSS24 او EXCEL پروگرامونو په وسيله تجزيه او تحليل شول.

الف) د اطلاعاتو توصيفي شننه Descriptive Statistics

په دې ځای کې د SPSS پروگرام څخه په گټې اخيستې اطلاعات په جدولونو او شکلونو کې طبقه بندي شوي دي. لومړی د گډونوالو دموگرافيکې ځانگړنې او وروسته د څېړنې پوښتنې تجزيه او تحليل شوې. پايلې يې په شکلونو کې بنودل شوې او لازم تشرېحات هم ورکړل شوي دي.

د گډونوالو جنسيت

لومړی جدول: په څېړنه کې د گډونوالو جنسيت

	ښځينه	نارينه	ټولټال
شمېره	۵۸	۲۱۰	۲۶۸
سلنه	۲۱.۶۴%	۷۸.۳۶%	۱۰۰.۰%

پورتنی لومړی جدول ښيي، چې په څېړنه کې ټول (۲۶۸) کسانو گډون کړی دی، چې (۲۱۰) تنه (۷۸.۶%) يې نارينه او (۵۸) تنه (۲۱.۶۴%) يې ښځينه دي. لاسته راغلې پايلې ښيي چې په ياده څېړنه کې اکثريت نارينه استادان او اقليت ښځينه استادانو گډون کړی دی.

په څېړنه کې د گډونوالو د زده کړو کچه

دویم جدول: په څېړنه کې د گډونوالو د زده کړو کچه

سلنه	شمېر	سلنه	شمېر	سلنه	شمېر
ټولټال		نارینه		ښځینه	
۱۹.۴%	۵۲	۱۴.۹%	۱۲	۴.۵%	۴۰
۶۶.۴%	۱۷۸	۵۱.۵%	۴۰	۱۴.۹%	۱۳۸
۱۴.۲%	۳۸	۱۱.۹%	۶	۲.۲%	۳۲
۱۰۰.۰%	۲۶۸	۷۸.۴%	۵۸	۲۱.۶%	۲۱۰

دویم جدول ښيي، چې په څېړنه کې ۵۲ تنه (۱۹.۴٪) لېسانس استادانو گډون کړی دی، چې ۴۰ تنه (۱۴.۹٪) یې نارینه او ۱۲ تنه (۴.۵٪) یې ښځینه دي. ۱۷۸ تنه (۶۶.۴٪) ماسټر استادانو گډون کړی دی، چې ۱۳۸ تنه (۵۱.۵٪) یې نارینه او ۴۰ تنه (۱۴.۹٪) ښځینه دي. ۳۸ تنه (۱۴.۲٪) دکتور استادانو گډون کړی دی، چې ۳۲ تنه (۱۱.۹٪) یې نارینه او ۶ تنه (۲.۲٪) یې ښځینه دي. ټولټال ۱۶۸ استادانو گډون کړی دی، چې ۲۱۰ تنه (۷۸.۴٪) یې نارینه او ۵۸ تنه (۲۱.۶٪) یې ښځینه دي. شکل ښيي چې په څېړنه کې له نیمایي زیات (۶۶.۴٪) گډون کوونکي استادان، ماسټران دي.

په څېړنه کې د گډونوالو تحصیلي رشته

درېم جدول: په څېړنه کې د گډونوالو تحصیلي رشته

سلنه	شمېر	سلنه	شمېر	سلنه	شمېر
ټولټال		نارینه		ښځینه	
۵۱.۹%	۱۳۹	۳۹.۹%	۳۲	۱۱.۹%	۱۰۷
۴۸.۱%	۱۲۹	۳۸.۴%	۲۶	۹.۷%	۱۰۳
۱۰۰.۰%	۲۶۸	۷۸.۴%	۵۸	۲۱.۶%	۲۱۰

په درېم جدول کې ښکاري، چې په څېړنه کې (۱۳۹) تنو (۵۱.۹٪) د ټولنیزو علومو څانگو استادانو گډون کړی، چې ۱۰۷ تنه (۳۹.۹٪) یې نارینه او ۳۲ تنه (۱۱.۹٪) یې ښځینه دي. (۱۲۹) تنو (۴۸.۱٪) د طبیعي علومو څانگو استادانو گډون کړی دی، چې ۱۰۳ تنه (۳۸.۴٪) یې نارینه او ۲۶ تنه (۹.۷٪) یې ښځینه دي. ارقام ښيي چې په څېړنه کې له نیمایي ډېرو، د ټولنیزو علومو اړوند څانگو استادانو گډون کړی دی.

په څېړنه کې د گډونوالو (استادانو) علمي رتبې

څلورم جدول: په څېړنه کې د گډونوالو علمي رتبې

سلنه ټولټال	شمبر	سلنه	شمبر	سلنه نارینه	شمبر
۵.۶%	۱۵	۰.۷%	۲	۴.۹%	۱۳
۴۲.۹%	۱۱۵	۸.۶%	۲۳	۳۴.۳%	۹۲
۲۵.۰%	۶۷	۵.۶%	۱۵	۱۹.۴%	۵۲
۱۶.۸%	۴۵	۵.۶%	۱۵	۱۱.۲%	۳۰
۴.۵%	۱۲	۱.۱%	۳	۳.۴%	۹
۵.۲%	۱۴	۰.۰%	۰	۵.۲%	۱۴
۱۰۰.۰%	۲۶۸	۲۱.۶%	۵۸	۷۸.۴%	۲۱۰

څلورم جدول ښيي، چې په څېړنه کې ۱۵ تنه (۵.۶%) پوهنپالو استادانو گډون کړی، چې ۱۳ تنه (۴.۹%) يې نارينه او ۲ تنه (۰.۷%) يې ښځينه دي. ۱۱۵ تنه (۴۲.۹%) پوهنپالو استادانو گډون کړی، چې ۹۲ تنه (۳۴.۳%) يې نارينه او ۲۳ تنه (۸.۶%) يې ښځينه دي. ۶۷ تنه (۲۵.۰%) پوهنپالو استادانو گډون کړی، چې ۵۲ تنه (۱۹.۴%) يې نارينه او ۱۵ تنه (۵.۶%) يې ښځينه دي. ۴۵ تنه (۱۶.۸%) پوهنپالو استادانو گډون کړی، چې ۳۰ تنه (۱۱.۲%) يې نارينه او ۱۵ تنه (۵.۶%) يې ښځينه دي. ۱۲ تنه (۴.۵%) پوهنپالو استادانو گډون کړی، چې ۹ تنه (۳.۴%) يې نارينه او ۳ تنه (۱.۱%) يې ښځينه دي او ۱۳ تنه (۵.۲%) پوهنپالو استادانو گډون کړی، چې ۱۴ ټول نارينه دي. ارقام ښيي چې په څېړنه کې اکثریت گډون کوونکي پوهنپالان دي.

ب) د اطلاعاتو استنباطي شننه Inferential Descriptive

د څېړنې په استنباطي شننه کې د استادانو د درسي ټولگي غالب مدیریتي سبک معلومولو لپاره له مکررو اندازو تحلیل واریانس (Repeated Measures Define Factor) تېسټ څخه گټه اخیستل شوې. همداراز، د استادانو د زده کړو کچې او علمي رتبې (چې ترتیبي متغیرونه دي) او درسي ټولگي مدیریتي سبکونو (مداخله گر سبک، تعاملی سبک او غیر مداخله گر سبک) ترمنځ د Mean توپیر مو د یوې لارې واریانس تحلیل (One - Way ANOVA) تېسټ په واسطه معلوم کړی دی. د استادانو د تجربې (چې کمی یا سکېل متغیرونه دي) او درسي ټولگي مدیریتي سبکونو (مداخله گر سبک، تعاملی سبک او غیر مداخله گر سبک) ترمنځ اړیکه مو د پیرسن اړیکې ضریب (Pearson Correlation) تېسټ په واسطه معلومه کړې ده. په لاندې جدولونو کې په ترتیب سره د استادانو زده کړو کچې، علمي رتبې او تجربې، او درسي ټولگي مدیریتي سبکونو ترمنځ اړیکه تحلیل شوې ده.

د څېړنې اصلي پوښتنه: د کابل پوهنتون استادانو د درسي ټولگي غالب مديريتې سبک کوم دی او د استادانو ځانگړنې د درسي ټولگي مديريتې سبکونو سره څه اړيکه لري؟

د استادانو د درسي ټولگي غالب مديريتې سبک معلومولو لپاره له مکررو اندازو تحليل واريانس (Repeated Measures Define Factor) ټېسټ گټه اخيستل شوې ده، پایلې يې په (۵) شمېره جدول کې ښودل شوې دي. د استادانو ځانگړنو او درسي ټولگي مديريتې سبکونو ترمنځ اړيکې معلومولو لپاره له مختلفو ټېسټونو څخه گټه اخيستل شوې ده، چې پایلې يې وروسته جدولونو کې په تفصيل تشریح شوې دي.

پنځم جدول: د کابل پوهنتون استادانو غالب مديريتې سبک

	مداخله گر سبک	مشارکتی سبک	غیرمداخله گر سبک
اوسط	۲۶.۰۴۲۵	۲۳.۱۵۰۹	۲۵.۸۱۲۹
معياري انحراف	۳.۳۹۷۶۹	۳.۳۳۶۰۶	۳.۷۱۸۰۳

په پورتنی جدول کې څرگندېږي چې د مداخله گر سبک اوسط ۲۶.۰۴ له ۳.۳۹ معياري انحراف سره، د مشارکتی سبک اوسط ۲۳.۱۵ له ۳.۳۳ معياري انحراف سره او د غیرمداخله گر سبک اوسط ۲۵.۸۵ له ۳.۷۱ معياري اوسط سره ترلاسه شوی دی. څرنگه چې د مداخله گر سبک اوسط تر ټولو لوړ دی؛ نو ډېری استادان مداخله گر مديريتې سبک لري.

د څېړنې فرعي پوښتنې

لومړۍ پوښتنه: ایا د زده کړو کچې له مخې د استادانو د درسي ټولگي مديريتې سبکونه معنارونکی توپیر لري؟

استادان د زده کړو کچې له مخې په درې ډلو وېشل شوي دي: لېسانس استادان، ماسټر استادان او د دوکتورا «PhD» استادان. د استادانو د زده کړو کچې او درسي ټولگي مديريتې سبکونو ترمنځ د اوسط (Mean) پرتلنې او توپیر لپاره د یو طرفه انووا (One - Way ANOVA) ټېسټ څخه گټه اخيستل شو پایلې يې په لاندې جدولونو کې ښودل شوې:

شپږم جدول: د زده کړو کچه له مخې د استادانو د مدیریتي سبکونو توپیر

د ټولگي مدیریت سبکونه (C.R Managemnt Styles)	د زده کړو کچه (Education Degree)	اوسط (Mean)	معیاري انحراف (Std. Diviation)
	لېسانس	۲۶.۱۹	۲.۲۷
مداخله گر سبک	ماستر	۲۵.۸۴	۲.۷۸
	دکتور	۲۵.۴۴	۲.۰۴
	لېسانس	۲۳.۲۳	۳.۴۷
تعاملي سبک	ماستر	۲۳.۳۴	۳.۲۹
	دکتور	۲۲.۱۸	۳.۰۰
	لېسانس	۲۵.۴۶	۳.۴۲
غیرمداخله گر سبک	ماستر	۲۶.۱۷	۳.۷۱
	دکتور	۲۴.۲۶	۳.۵۳

شپږم جدول ښيي، چې په مداخله گر مدیریتي سبک کې د لېسانس استادانو اوسط (۲۶.۱۹) چې معیاري انحراف یې (۲.۲۷) دی. په ماستر استادانو کې اوسط (۲۵.۸۴) چې معیاري انحراف یې (۲.۷۸) دی او په ډاکتر استادانو کې اوسط (۲۵.۴۴) دی چې معیاري انحراف یې (۲.۰۴) دی. په تعاملي مدیریتي سبک کې د لېسانس استادانو اوسط (۲۳.۲۳) چې معیاري انحراف یې (۳.۴۷) دی. په ماستر استادانو کې اوسط (۲۳.۳۴) چې معیاري انحراف یې (۳.۲۹) دی او په دکتور استادانو کې اوسط (۲۲.۱۸) دی چې معیاري انحراف یې (۳.۰۰) دی. په غیر مداخله گر مدیریتي سبک کې د لېسانس استادانو اوسط (۲۵.۴۶) چې معیاري انحراف یې (۳.۴۲) دی. په ماستر استادانو کې اوسط (۲۶.۱۷) چې معیاري انحراف یې (۳.۷۱) دی او په ډاکتر استادانو کې اوسط (۲۴.۲۶) دی چې معیاري انحراف یې (۳.۵۳) دی.

اووم جدول: د زده کړو کچې له مخې د استادانو د ټولګي مدیریت توپیر

د ټولګي مدیریت (Class Room Manemnt)	د زده کړو کچه (Education Degree)	اوسط (Mean)	معیاري انحراف (Std. Diviation)
ټولګي مدیریت	لېسانس	۷۴.۸۸	۷.۳۴
	ماستر	۷۵.۳۶	۷.۹۲
	دکتور	۷۱.۸۹	۶.۶۷

له اووم جدول څخه څرګندېږي، چې د دوکتورا PhD استادانو د ټولګي مدیریت نمره اوسط له لېسانس او ماسټر استادانو د ټولګي مدیریت نمره اوسط څخه لږ دی، چې د تعاملي سبک خوا ته تمایل لري. په بل عبارت، دکتور استادان تر ډېره تعاملي سبک خواته او ماسټر او لېسانس استادان مداخله گر سبک خواته تمایل لري.

اتم شمېره جدول: د استادانو زده کړو کچې پر بنسټ د درسي ټولګي مدیریتي سبکونو د اوسط پرتله

متغییر	د مربعاتو ټولګه (Sum of Squares)	د مربعاتو اوسط (Mean Square)	ازادې درجه (df)	د F کچه (F)	د معنا کچه (Sig)
مداخله گر سبک	د ډلو ترمنځ	۱۲.۲۵۷	۲		۰.۴۰۵
	د ډلو دننه	۱۷۹۳.۰۶۷	۲۶۵	۰.۹۰۶	NS
	ټولټال	۱۸۰۵.۳۲۵	۲۶۷		
تعاملي سبک	د ډلو ترمنځ	۴۲.۷۵	۲	۱.۹۷	۰.۱۴۱
	د ډلو دننه	۲۸۷۵.۳۴	۲۶۵		NS
	ټولټال	۲۹۱۸.۱۰	۲۶۷		
غیرمداخله گر سبک	د ډلو ترمنځ	۱۲۰.۲۹	۲	۴.۵۵	۰.۰۱۱
	د ډلو دننه	۳۵۰۱.۸۹	۲۶۵		S
	ټولټال	۳۶۲۲.۱۹	۲۶۷		

د اتم جدول پر بنسټ کولای شو ووايو، چې د درسي ټولګي د مداخله گر مدیریتي سبک د ټولو مربعاتو مجموعه ۱۸۰۵.۳۲۵ په لاس راغلي ده. د ډولو ترمنځ يې د مربعاتو اوسط (۱۲.۲۵۷) او د ډلو دننه يې د مربعاتو اوسط (۱۷۹۳.۰۶۷) په لاس راغلی دی، چې دا کچې د ازادې درجې د (۲) او (۲۶۵) او F کچه کې (۰.۴۰۵) معنا کچه کې معنا لرونکی په لاس نه دی راغلی. د ډلو ترمنځ توپیر معلومولو لپاره له (LSD) تعقیبي تېسټ څخه گټه اخیستل شوې ده. د درسي ټولګي د تعاملي مدیریتي

سبک د ټولو مربعاتو مجموعه (۲۹۱۸،۱۰) په لاس راغلې ده. د ډولو ترمنځ يې د مربعاتو اوسط (۴۲،۷۵) او د ډلو دننه يې د مربعاتو اوسط (۱۷۹۳،۰۶) په لاس راغلی دی، چې دا کچې د ازادۍ درجې د (۲ او ۲۶۵) او F کچه کې د (۰،۱۴۱) معنا کچه کې معنا لرونکي په لاس نه دی راغلی. د ډلو ترمنځ توپير معلومولو لپاره له (LSD) تعقيبي تېسټ څخه گټه اخيستل شوې ده. د درسي ټولگي د غيرمداخله گر مديريتې سبک د ټولو مربعاتو مجموعه (۳۶۲۲،۱۹) په لاس راغلې ده. د ډلو ترمنځ يې د مربعاتو اوسط (۱۲۰،۲۹) او د ډلو دننه يې د مربعاتو اوسط (۳۵۰۱،۸۹) په لاس راغلی دی، چې دا کچې د ازادۍ درجې د (۲ او ۲۶۵) او F کچه کې د (۰،۰۱۱) معنا کچه کې معنا لرونکي په لاس راغلی دی. د ډلو ترمنځ توپير معلومولو لپاره له (LSD) تعقيبي تېسټ څخه گټه اخيستل شوې؛ پايلې يې په (۱۵) شمېره جدول کې بنودل شوې دي.

نهم شمېره جدول: د استادانو زده کړو کچې پر بنسټ د درسي ټولگي مديريتې سبکونو د اوسط پرتله

متغير	د مربعاتو ټولگه (Sum of Squares)	د مربعاتو اوسط (Mean Square)	ازادۍ درجه (df)	د اېف کچه (F)	د معنا کچه (Sig)
ټولگي	۳۷۷،۸۶۱	۱۸۸،۹۳۰	۲		
مديريت	۱۵۵۳،۱۵۱	۵۸،۶۰۴	۲۶۵	۳،۲۲۴	۰،۰۴۱
ټولټال	۱۵۹۰۸،۰۱۱		۲۶۷		

د نهم جدول څخه څرگندېږي، چې د ټولگي مديريت د ټولټال مربعاتو مجموعه ۱۵۹۰۸،۰۱۱ په لاس راغلې ده، چې د ډلو ترمنځ يې د مربعاتو اوسط ۱۸۸،۹۳۰ او د ډلو دننه يې د مربعاتو اوسط ۵۸،۶۰۴ په لاس راغلی دی. يادې کچې د ۲ او ۲۶۵ ازادۍ درجې او په لاس راغلې (F) کچه کې، ۰،۰۴۱ معنالرونکي په لاس راغلی دی. د ډلو ترمنځ توپير معلومولو لپاره له (LSD) تعقيبي تېسټ څخه گټه اخيستل شوې؛ پايلې يې په وروسته جدولو کې راغلې.

دويمه پوښتنه: ايا د استادانو د علمي رتبو او درسي ټولگي مديريتې سبکونو ترمنځ معنا لرونکي توپير شته؟

په دې څېړنه کې شامل استادان شپږ علمي رتبې لري، چې عبارت دي له: پوهيالی، پوهنيار، پوهنمل، پوهندوی، پوهنوال او پوهاند. د استادانو د علمي رتبو او درسي ټولگي مديريتې سبکونو ترمنځ د اوسط (Mean) پرتلنې او توپير معلومولو لپاره د يو طرفه انووا (One - Way ANOVA) تېسټ څخه گټه اخيستل شوې ده. لاندي جدولو کې د (One - Way ANOVA) تېسټ پايلې بنودل شوې دي.

لسم جدول: د یو طرفه انووا تحلیل تېسټ پایلې

معياري انحراف (Std. Diviation)	اوسط (Mean)	د زده کړو کچه (Education Degree)	درسي ټولگي مدیریت سبکونه (C.R Managemnt Styles)
۲.۵۳	۲۵.۴۶	پوهیالی	مداخله گر سبک
۲.۶۳	۲۵.۷۲	پوهنیار	
۲.۲۶	۲۶.۳۵	پوهنمل	
۲.۸۰	۲۵.۲۰	پوهندوی	
۳.۳۴	۲۶.۵۸	پوهنوال	
۲.۲۰	۲۶.۴۲	پوهاند	
۳.۶۴	۲۲.۱۳	پوهیالی	تعاملي سبک
۳.۲۲	۲۳.۰۰	پوهنیار	
۳.۳۰	۲۳.۴۱	پوهنمل	
۳.۵۱	۲۳.۴۰	پوهندوی	
۳.۳۲	۲۳.۱۶	پوهنوال	
۳.۲۹	۲۳.۵۷	پوهاند	
۳.۲۳	۲۵.۲۰	پوهیالی	
۳.۵۳	۲۵.۹۴	پوهنیار	
۳.۷۰	۲۵.۹۸	پوهنمل	
۴.۰۳	۲۵.۲۲	پوهندوی	
۴.۹۸	۲۶.۴۱	پوهنوال	غیرمداخله گر سبک
۲.۹۳	۲۵.۰۰	پوهاند	

یولسم جدول: د یو طرفه انووا تحلیل تېسټ پایلې

معياري انحراف (Std. Diviation)	اوسط (Mean)	د زده کړو کچه (Education Degree)	د درسي ټولگي مدیریت (Class Room Managemnt)
۷.۸۳	۷۲.۸۰	پوهیالی	ټولگي مدیریت
۷.۵۹	۷۴.۶۶	پوهنیار	
۷.۳۱	۷۵.۷۶	پوهنمل	
۸.۵۴	۷۳.۷۲	پوهندوی	
۹.۰۱	۷۶.۱۶	پوهنوال	
۷.۰۱	۷۵.۰۰	پوهاند	

له يولسم جدول څخه څرگندېږي، چې د پوهيالي استادانو د ټولگي مديريت نمو اوسط ۷۲.۸۰ دی او معياري انحراف يې ۷.۸۳ دی. د پوهنيار استادانو اوسط ۷۴.۶۶ دی او معياري انحراف يې ۷.۵۹ دی. د پوهنمل استادانو اوسط ۷۵.۷۶ دی او معياري انحراف يې ۷.۳۱ دی. د پوهندوی استادانو اوسط ۷۳.۸۲ دی او معياري انحراف يې ۸.۵۴ دی. د پوهنوال استادانو اوسط ۷۶.۱۶ دی او معياري انحراف يې ۹.۰۱ دی او د پوهاند استادانو اوسط ۷۵.۰۰ دی، چې معياري انحراف يې ۷.۰۱ دی. معنا دا چې د پوهيالي، پوهنيار او پوهندوی استادانو د ټولگي مديريت نمو له پوهنمل، پوهنوال او پوهاند استادانو د درسي ټولگي نمو اوسط څخه لږ دی او د تعاملي سبک خوا ته تمايل لري. په بل عبارت، پوهيالي، پوهنيار او پوهندوی استادان ډېری تعاملي سبک لري او پوهنمل، پوهنوال او پوهاند استادان ډېری مداخله سبک لري.

دولسم جدول: د استادانو علمي رتبو پر بنسټ د درسي ټولگي مديريتي سبکونو د اوسط پرتله

متغير	د مربعاتو ټولگه (Sum of Squares)	د مربعاتو اوسط (Mean Square)	ازادۍ درجه (df)	د اېف کچه (F)	د معنا کچه (Sig)
مداخله گر سبک	ډلو	۱۲.۵۴	۲	۱۰.۳۰۹	۰.۱۷۸
	ترمنځ				NS
	د ډلو دننه	۱۷۵۳.۷۷	۶.۶۹۴	۲۶۲	1.540
تعاملي سبک	ټولټال	۱۸۰۵.۳۲	۲۶۷		
	ډلو	۲۸.۱۷	۲	۵.۶۳۵	۰.۰۷۶۸
	ترمنځ				NS
غیرمداخله گر سبک	د ډلو دننه	۲۸۸۹.۹۲	۱۱.۰۳۰	۲۶۵	۰.۰۵۱۱
	ټولټال	۲۹۱۸.۱۰	۲۶۷		
	ډلو	۳۸.۴۲	۲	۷.۶۸۵	۰.۰۷۲۹
سبک	د ډلو دننه	۳۵۸۳.۷۶	۱۳.۶۷۸	۲۶۵	۰.۰۵۶۲
	ټولټال	۳۶۲۲.۱۹	۲۶۷		
	ترمنځ				NS

د دولسم جدول پر بنسټ، د درسي ټولگي د مداخله گر مديريتي سبک د ټولو مربعاتو مجموعه (۱۸۰۵.۳۲۵) په لاس راغلي ده. د ډلو ترمنځ يې د مربعاتو اوسط (۱۲.۵۴۷) او د ډلو دننه يې د مربعاتو

اوسط (۶، ۶۹۴) په لاس راغلی دی، چې دا کچې د ازادۍ درجې د (۲ او ۲۶۵) او F کچه کې یې د معنا کچه (۰، ۱۷۸) معنا لرونکې په لاس نه ده راغلې. د درسي ټولګي د تعاملې مدیریتي سبک د ټولو مربعاتو مجموعه (۲۹۱۸، ۱۰۱) په لاس راغلې ده. د ډلو ترمنځ یې د مربعاتو اوسط (۲۸، ۱۷۴) او د ډلو دننه یې د مربعاتو اوسط (۲۸۸۹، ۹۲۷) په لاس راغلی دی، چې دا کچې د ازادۍ درجې د (۲ او ۲۶۵) او F کچه کې یې د معنا کچه (۰، ۷۶۸) معنا لرونکې په لاس نه ده راغلې. د درسي ټولګي د غیرمداخله گر مدیریتي سبک د ټولو مربعاتو مجموعه (۳۶۲۲، ۱۹۰) په لاس راغلې ده. د ډلو ترمنځ یې د مربعاتو اوسط (۳۸، ۴۲۴) او د ډلو دننه یې د مربعاتو اوسط (۳۵۸۳، ۷۶۶) په لاس راغلی دی، چې دا کچې د ازادۍ درجې د (۲ او ۲۶۵) او F کچه کې یې د معنا کچه (۰، ۷۲۹) معنا لرونکې په لاس نه ده راغلې. د ډلو ترمنځ توپیر معلومولو لپاره له (LSD) تعقیبي تېسټ څخه گټه اخیستل شوې ده؛ پایلې یې په (23) شمېره جدول کې ښودل شوې دي.

دیارلسم جدول: د استادانو علمي رتبو له مخې د ټولګي مدیریت اوسط پرتلنه

متغیر	د مربعاتو ټولګه (Sum of Squares)	د مربعاتو اوسط (Mean Square)	ازادۍ درجه (df)	د اېف کچه (F)	د معنا کچه (Sig)
د ټولګي	۱۸۹،۷۴	۳۷،۹۴	۲		۰،۶۷۵
مدیریت	۱۵۷۱۸،۲۶	۵۹،۹۹	۲۶۲	۰،۶۳۳	NS
ټولټال	۱۵۹۰۸،۰۱۱		۲۶۷		

د دیارلسم جدول پر بنسټ، کولای شو، ووايو چې د ټولګي مدیریت د ټولو مربعاتو مجموعه (۱۵۹۰۸، ۰۱۱) په لاس راغلې ده. د ډلو ترمنځ یې د مربعاتو اوسط (۳۷، ۹۴۹) او د ډلو دننه یې د مربعاتو اوسط (۵۹، ۹۹۳) په لاس راغلی دی. دا کچه د آزادۍ درجې د (۲ او ۲۶۵) او F کچه کې د معنا په ۰، ۶۷۵ کچه کې معنالرونکې نه دی.

درېمه پوښتنه: ایا د استادانو د خدمت مودې (تجربې) او درسي ټولګي مدیریتي سبکونو ترمنځ معنالرونکې اړیکه شته؟

دغه متغیر په څېړنه کې کمي تیت والی درلود، له همدې امله د تېسټ لپاره یې کته گوري گټوره او مناسبه نه وه (په برخو و نه وېشل شو). په پایله کې د استادانو د خدمت وخت او درسي ټولګي مدیریتي سبکونو (مداخله گر سبک، تعاملې سبک او غیرمداخله گر سبک) ترمنځ اړیکې معلومولو لپاره له پییرسون اړیکې مېتود څخه کار واخیستل شو؛ پایلې یې په (۱۵) جدول کې ښودل شوې دي.

څلورلسم جدول: د استادانو د خدمت وخت او درسي ټولگي مديريتې سېکونو ترمنځ اړيکه

متغيرونه	اوسط	معياري انحراف	د پېرسون ضريبونه	د معنا کچه
خدمت وخت	۱۲.۱۱	۱۰.۲۱		
مداخله گر سېک	۲۵.۸۵	۲.۶۰	۰.۰۶۴	۰.۳۰۰
تعاملې سېک	۲۳.۱۶	۳.۳۰	۰.۰۲۶	۰.۶۷۳
غير مداخله گر	۲۵.۷۶	۳.۶۸	-۰.۰۵۷	۰.۳۵۲

د څلورلسم جدول د پایلو پر بنسټ، کولای شو ووايو چې د خدمت مودې اوسط (۱۲.۱۱) د (۱۰.۲۱) معياري انحراف سره او د مداخله گر سېک اوسط (۲۵.۸۵) د (۲.۶۰) معياري انحراف سره په لاس راغلی، چې د دغه دوو متغيرونو ترمنځ اړيکې ضريب (۰.۰۶۴) دی او د معنا کچه يې (۰.۳۰۰) ده، چې معنارونکې نه ده. همدا راز، د خدمت وخت اوسط (۱۲.۱۱) د (۱۰.۲۱) معياري انحراف سره او د تعاملې سېک اوسط (۲۳.۱۶) د (۳.۳۰) معياري انحراف سره په لاس راغلی، چې د اړيکې ضريب يې (۰.۰۲۶) او د معنا کچه يې (۰.۶۷۳) ده، چې معنارونکې نه ده. بلاخره، خدمت مودې اوسط (۱۲.۱۱) د (۱۰.۲۱) معياري انحراف سره او د غيرمداخله گر سېک اوسط (۲۵.۷۶) د (۳.۶۸) معياري انحراف سره په لاس راغلی، چې د اړيکې ضريب يې (-۰.۰۵۷) او د معنا کچه يې (۰.۳۵۲) ده. په پایله کې ويلاى شو چې د استادانو د خدمت مودې او درسي ټولگي مديريتې سېکونو ترمنځ معنارونکې اړيکه نشته.

د څېړنې موندنې

د څېړنې پایلې ښيي چې د کابل پوهنتون استادانو د درسي ټولگي غالب مديريتې سېک، مداخله گر سېک دی. د دکتور استادانو د ټولگي مديريت نمرو اوسط له لېسانس او ماسټر استادانو د ټولگي مديريت نمرو اوسط څخه لږ دی، چې د تعاملې سېک خواته تمايل لري. يعنې دکتور استادان تر ډېره تعاملې سېک خواته او ماسټر او لېسانس استادان مداخله گر سېک خواته تمايل لري. د پوهيالي، پوهنيار او پوهندوی استادانو د ټولگي مديريت نمرو اوسط له پوهنمل، پوهنوال او پوهاند استادانو د درسي ټولگي نمرو اوسط څخه لږ دی او د تعاملې سېک خواته تمايل لري. په دې معنی چې پوهيالي، پوهنيار او پوهندوی استادان ډېری تعاملې سېک لري او پوهنمل، پوهنوال او پوهاند استادان ډېری مداخله سېک لري. د استادانو د خدمت وخت او درسي ټولگي مديريتې سېکونو ترمنځ معنارونکې اړيکه شتون نه لري.

مناقشه

د څېړنې موندنې ښيي چې د کابل پوهنتون استادانو د درسي ټولگي غالب مديريتې سېک، مداخله گر سېک دی، يعنې ډېری استادان له مداخله مديريتې سېک څخه کار اخلي. د څېړنې دا موندنه د عالي او يزدي څېړنې له موندنې سره ورته ده. هغوی په کال ۱۳۸۷ کې په ايران هېواد، مشهد ښار کې «د

تولگي پر مديريتي سبک د معلم ځانگړنو اغېز» تر سرليک لاندې څېړنه ترسره کړې ده، پايلې يې ښيي، چې اکثریت ښوونکي مداخله سبک خوا ته تمایل لري. په دې معنا چې د ښوونکيو غالب مديريتي سبک، مداخله گډ سبک دی (عالي او يزدي، ۱۳۸۷، ۱۲۳ مخ). خو د څېړنې ياده موندنه، د کاظمی، سيما؛ محمدي، يحيی او رئيسون، محمد رضا د څېړنې له موندنې سره توپير لري. هغوی په کال (۱۳۹۴) کې په اېران هېواد کې (د محصلانو له نظره د بيرجند طبي علومو پوهنتون استادانو د تولگي مديريتي وضعيت څېړنه» تر سرليک لاندې څېړنه کړې؛ پايلې يې ښيي، چې ډېری استادانو له تعاملي سبک څخه گټه اخيسته (کاظمي او همکاران، ۱۳۹۴، ۳۱ مخ).

د لومړۍ پوښتنې په اړه د څېړنې پايلې ښيي، چې دکتور استادان تر ډېره تعاملي سبک خوا ته او ماستر او لېسانس استادان مداخله گر سبک خوا ته تمایل لري. د څېړنې دا موندنه، د عالي او يزدي د څېړنې سره ورته والي لري. هغوی په کال ۱۳۸۷ کې په اېران هېواد، مشهد ښار کې «د تولگي پر مديريتي سبک د ښوونکي ځانگړنو اغېز» تر سرليک لاندې څېړنه ترسره کړې ده؛ پايلې يې ښيي د زده کړو کچې پر بنسټ د ښوونکيو د درسي تولگي مديريتي سبک ترمنځ معنارونکی توپير شتون درلود؛ يعنې دلېسانس ښوونکي تر ډېره د تولگي د تعاملي سبک خوا ته تمایل لري، په داسې حال کې چې دوولس پاس زده کړو لرونکي ښوونکي مداخله گر سبک خواته تمایل لري (عالي او يزدي، ۱۳۸۷، ۱۲۴ مخ). په دې معنا چې د دواړو څېړنو موندنې ښيي، چې د لوړو زده کړو لرونکي استادان د تعاملي سبک خوا ته تمایل لري. همداراز، د څېړنې موندنه، د ظريفي او فرجي د څېړنې د موندنې سره ورته ده. هغوی په کال ۱۳۹۳ کې په آذربايجان کې «د شرقي آذربايجان په ابتدايه او متوسطه دورو کې د بدني روزنې ښوونکيو د درسي تولگي مديريت پرتله» تر سرليک لاندې څېړنه ترسره کړې ده؛ پايلې يې ښيي، چې د څوارلس پاس، لېسانس او ماستر ښوونکيو مديريتي سبکونه توپير لري. د څوارلس پاس زده کړو لرونکي ښوونکي تر ډېره تعاملي او مداخله گر سبکونه کاروي او ماستري زده کړو لرونکي ښوونکي ډېری تعاملي او غير مداخله گر سبکونه خوا ته تمایل لري (ظريفي او رضا، ۱۳۹۳، ۴۰، ۴۶ مخونه). لنگرودي او سلېماني (۱۳۹۲) په خپله څېړنه کې وښوده، چې د زده کړو کچې له مخې هم د ښوونکيو د درسي تولگي مديريتي سبک توپير معنا لرونکی دی؛ په دې معنا چې لېسانس ښوونکي د دوولس پاس او څوارلس پاس ښوونکيو په نسبت تعاملي سبک ته ډېر تمایل لري (لنگرودي او سلېماني، ۱۳۹۲، ۱۱۵ مخ). خو د څېړنې موندنه، د سيد عباس (۱۳۷۴) د څېړنې له موندنې سره توپير لري. هغه په خپله څېړنه کې ومونده، هر څومره چې د ښوونکي د زده کړو کچه لوړه وي، په همغه کچه پر تولگي لږ

کنترول اعمالوي او زده‌کونکي په کړنو کې ازاد پرېږدي؛ يعنې له غير مداخله گر سبک څخه گټه اخلي (مهر او همکاران، ۱۳۹۴، ۱۸۰ مخ).

د دويمې پوښتنې په اړه د څېړنې پايلې ښيي، چې پوهيالي، پوهنيار او پوهندوی استادان ډېری تعاملي سبک لري او پوهنمل، پوهنوال او پوهاند استادان ډېری مداخله سبک لري. دا موندنه، د جعفري او همکارانو (۱۳۹۶) د څېړنې له موندلو سره ورته ده. هغوی په کال ۱۳۹۶ کې په ايران کې (د علمي هيئت غړو د درسي ټولگي مدیریت لرليد او درسي ټولگي مدیریتي وړتيا اړیکې د جوړښت نمونه) تر سرليک لاندې څېړنه ترسره کړې، پايلې يې ښيي، چې د استادانو د ټولگي مدیریت او علمي رتبې ترمنځ مثبتې او معنالرونکې اړیکې شتون لري (جعفري او همکاران، ۱۳۹۶، ۱۶ مخ).

د درېيمې پوښتنې په اړه د څېړنې پايلې ښيي، چې د استادانو د خدمت وخت او درسي ټولگي مدیریتي سبک ترمنځ معنالرونکې اړیکې نه‌شته. د څېړنې دا موندنه د عالي او يزدي څېړنې له موندنې سره ورته ده. هغوی په کال ۱۳۸۷ کې په ايران هېواد، مشهد ښار کې «د ټولگي پر مدیریتي سبک د ښوونکي ځانگړنو اغېز» تر سرليک لاندې څېړنه ترسره کړې ده. پايلې يې ښيي، چې د درسي ټولگي مدیریت سبک او ښوونکيو د خدمت وخت ترمنځ معنا لرونکې اړیکې شتون نه‌لري (عالي او يزدي، ۱۳۸۷، ۱۰۳ مخ). خو د څېړنې دا موندنه، د سيد عباس (۱۳۷۴) د څېړنې له موندنې سره توپير لري. هغه په خپله څېړنه کې ومونده، هر څومره چې د ښوونکي د کار سابقه لوړه وي، په همغه کچه پر ټولگي لږ کنترول اعمالوي او زده‌کونکيو ته په کړنو کې ډېره ازادي ورکوي؛ په دې معنا چې له غير مداخله گر سبک څخه گټه اخلي او زده‌کونکي ازاد پرېږدي (مهر او همکاران، ۱۳۹۴، ۱۸۰ مخ).

همداراز، د څېړنې موندنه، د مهر، کریم زاده او ناظم څېړنې له موندنې سره توپير لري. هغوی په کال ۱۳۹۴ کې «د خوی ښار مديرانو او ښوونکيو د درسي ټولگي پر مدیریت د اغېزناکو عواملو پېژندنه» تر سرليک لاندې څېړنه ترسره کړې؛ پايلې يې ښيي، چې د ښوونکيو د کار سابقه د درسي ټولگي پر مدیریتي سبکونو معنا لرونکې اغېز لري (مهر او همکاران، ۱۳۹۴، ۱۸۰ مخ). او د څېړنې موندنه، د مارتین او شوهو (۲۰۰۳) د څېړنې له موندنې سره توپير لري. هغوی «د ښوونکي پر مدیریتي سبکونو د خدمت سابقې او سن اغېز» څېړلی دی. د پايلو تحليل ښودلې چې سابقه لرونکي ښوونکي د کم سابقه لرونکو ښوونکيو په نسبت د ټولگي مدیریت برخه کې ډېر کنترول اعمالوي.

پايله اخيستنه

دغه څېړنه چې (د استادانو ځانگړنو او درسي ټولگي مدیریتي سبکونو ترمنځ اړیکه څېړل) تر سرليک لاندې په کابل پوهنتون کې ترسره شوې، د استادانو ځانگړنو له ډلې څخه د هغوی دموگرافيکي ځانگړنې په پام کې نيول شوې دي، چې عبارت دي له: جنس، زده‌کړو کچه، علمي رتبه او زده‌کړو

ځانگه. د درسي ټولگي مديريتې سبکونو په اړه د ولفگانگ او گلبکمن له نظره، د درسي ټولگي مديريتې سبکونه راوړل شوي دي، چې عبارت دي له: مداخله گر سبک، غير مداخله گر سبک او عملي سبک.

په مداخله گر سبک کې ښوونکی د زده کوونکيو پر فعاليتونو او کړنو کنټرول لري. په دغه سبک کې ټول تصميمونه ښوونکی نيسي. زده کوونکي د زده کړې په بهير کې هېڅ واک او مسؤليت نه احساسوي او په دې اند دي، چې يوازې ښوونکی کولای شي د هغوی کړنې کنټرول، څار «نظارت» او اصلاح کړي. ياد سبک په بشپړ ډول معلم محور دی. په عملي سبک کې، ښوونکی فعاليتونه نه معلم محور دي او نه هم شاگرد محور، بلکې مرسته محور دي. په بل عبارت، د عملي سبک پر بنسټ، په درسي ټولگي کې د کار اصلي محور او بنسټيز اصل د ښوونکي او زده کوونکي ترمنځ مرسته او گډون دی. په غير مداخله گر سبک کې، ښوونکی زده کوونکيو ته مسؤوليتونه ورسپاري او هغوی آزاد پرېږدي. البته دا د مطلقې آزادۍ په معنا نه ده، بلکې زده کوونکيو ته اجازه ورکوي چې د مطالعې موادو په ټاکنه، د مطالعې او تدریس مېتود په تعيينولو او ټولگي نظم ساتلو کې گډون ولري.

د څېړنې موندنو وښوده، چې د کابل پوهنتون استادانو غالب مديريتې سبک، مداخله گر سبک دی. په دويم قدم کې له غير مداخله گر مديريتې سبک څخه او په درېيم قدم کې له عملي مديريتې سبک څخه کار اخلي. د استادانو زده کړو کچې پر بنسټ د درسي ټولگي مديريتې سبکونو توپير برخه کې پايلو وښوده، چې دکتور استادان تر ډېره عملي مديريتې سبک خوا ته او ماسټر او لېسانس استادان تر ډېره مداخله گر مديريتې سبک لور ته تمايل لري. د علمي رتبې له مخې د استادانو د درسي ټولگي مديريتې سبکونو توپير درلود. په دې معنا چې پوهيالي، پوهنيار او پوهندوی استادان ډېری عملي سبک لري او پوهنمل، پوهنوال او پوهاند استادان ډېری مداخله گر سبک خوا ته تمايل لري. په ټوله کې د دې څېړنې د اهميت وړ پايلې دا دي، چې په کابل پوهنتون کې اوس تر ډېره په درسي ټولگيو کې د استادانو لخوا مداخله گر (استاد محور) مديريتې سبک حاکم دی. دوکتورا استادان عملي او ماسټري او لېسانس استادان په ترتيب مداخله گر سبک لري. د علمي رتبې له نظره، پوهيالي، پوهنيار او پوهندوی استادان ډېری له عملي سبک څخه گټه اخلي؛ خو د پوهنمل، پوهنوال او پوهاند استادان بيا مداخله گر سبک ته تمايل لري. د خدمت مودې (تجربې) او درسي ټولگي مديريتې سبک ترمنځ معنارونکې اړيکه شتون نه درلود.

سرچينې

- افشارنيا، معصومه؛ عباسی، رضا او دسترنج، مرتضی. (۱۳۹۷). بررسی مدیریت کلاس درس و روش کلاس داری معلمان در مدارس ومراکز آموزشی. دو ماهنامه علمی تخصصی تحقیق در هنر و علوم انسانی، سال سوم، شماره ۲، جلد دو. بخشایش، علیرضا. (۱۳۹۲). رابطه سبک های مدیریت کلاس با ویژگی های شخصیتی معلمان مدارس ابتدایی یزد. فصل نامه علمی - تحقیقی رهیافتی در مدیریت آموزشی، سال چهارم، شماره دوم، صص ۱۸۵ - ۱۹۸.
- جعفری، اسماعیل؛ خراسانی، اباصلت او عبدی، حمید. (۱۳۹۶). الگوی ساختاری رابطه ی شایستگی و خودکارآمدی مدیریتی درس و نگرش مدیریت کلاس درس در اعضای هیأت علمی. مجله ی توسعه ی آموزش در علوم پزشکی. دوره ۱۰، شماره ۲۶، صص ۱۰-۲۳.
- جویس، بروس وویل، مارشا. (۱۳۷۶). الگوهای جدید تدریس. ترجمه، بهرنگی، محمد رضا. تهران: نشر تابان.
- رضایت، غلامحسین او گلی، حسن. (۱۳۹۵). رابطه بین خود کارآمدی با سبک مدیریت کلاس اعضای هیئت علمی دانشگاه ها و مؤسسات آموزش عالی (مطالعه موردی؛ یکی از مراکز آموزش عالی نیروهای مسلح. فصل نامه روانشناسی نظامی، دوره ۷، شماره ۲۵، صص ۵۱-۶۶.
- سید عباس، میرمحمد. (۱۳۷۴). معلمان و روش های کنترل کلاس. مجله علوم تربیتی دانشگاه تهران، شماره ۱۵، صص ۱۲. سیف، علی اکبر. (۱۳۸۸). روانشناسی پرورشی (روانشناسی یادگیری و آموزش). تهران: انتشارات آگه.
- شمس، غلامرضا. (۱۳۹۶). مبانی و اصول مدیریت آموزشی. تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین (سمت).
- ظریفی، مجتبی او فرجی، رضا. (۱۳۹۳). مقایسه شیوه مدیریت و کلاس داری معلمان تربیت بدنی در مقاطع تحصیلی ابتدایی، راهنمایی و متوسطه استان آذربایجان شرقی. مجله علوم کاربردی ورزش و تندرستی. شماره ۱، صص ۴۰-۴۸.
- عالی، آمنه او امین یزدی، امیر. (۱۳۸۷). تاثیر ویژگی های معلم بر سبک مدیریت کلاس. فصل نامه تعلیم و تربیت. شماره ۳۹، صص ۱۰۳-۱۳۵.
- غیاثوندیان، شهزاد؛ ورعی، شکوه؛ یادگاری، محمد علی؛ رحیمی، اکبر پور او جانلو، علی آقا. (۱۳۹۶). مدیریت کلاس درس برای آموزش محصلان بی انگیزه. مجله مرکز مطالعات و توسعه آموزش علوم پزشکی یزد. دوره دوازدهم، شماره ۱ و ۳، صص ۱۳-۲۶.
- کاظمی، سیما؛ محمدی، یحیی او رئیسون، محمد رضا. (۱۳۹۴). بررسی وضعیت مدیریت کلاس اساتید دانشگاه علوم پزشکی بیرجند از دیدگاه محصلان. تحقیق در آموزش علوم پزشکی، شماره ۷.
- لنگرودی، کاظم علوی او سلیمانی، زهرا. (۱۳۹۲). مقایسه باورها و نگرش ها معلمان پیرامون مدیریت کلاس با توجه به ویژگی های دموگرافیک. فصل نامه علمی - تحقیقی رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، شماره ۲، تابستان ۹۲، صص ۱۱۵-۱۳۶.
- محمودی، محمد تقی؛ خادمی، بهناز او الله گانی، فریبا. (۱۳۹۶). بررسی و شناسایی شیوه های مؤثر ایجاد مدیریت و انضباط کلاس. مطالعات آینده پژوهی و سیاستگذاری. دوره ۳، شماره ۳، صص ۱۷-۲۸.
- مرتضوی زاده، حشمت الله. (۱۳۹۲). راهنمایی تدریس. تهران: انتشارات عابد.
- مصرابادی، جواد. (۱۳۹۴). نقش سبک های تدریس معلمان بر میزان بی انضباطی های دانش آموزان: تحلیل مبتنی بر شخص. فصل نامه علمی - تحقیقی رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، سال ششم، شماره دوم، صص ۱۸۹-۲۰۵.

مهر، محمد وفایی؛ کریم زاده، صمد او ناظم، فتاح. (۱۳۹۴). شناسایی عوامل مؤثر بر مدیریت کلاس معلمان و مدیران شهرستان خوی. فصل نامه علمی - تحقیقی تحقیقات مدیریت آموزشی، سال هفتم، شماره اول، صص ۱۶۹-۱۸۴. ولفگانگ، چارلز اچ. (۱۳۹۳). حل مسایل بی انضباطی و مدیریت صنف (روش ها و الگوها برای معلمان). مترجمان، اسدیپور، ساسان او واسو کلایی، سید رضایی. تهران: انتشارات مدرسه.

- Adeyemo, S. A. (2012). The relationship between effective classroom management and students' academic achievement. *European Journal of Educational Studies*, 4(3), 367-381.
- Ali A. [Impact of teacher characteristics on classroom management style. *Quarterly Education*] (Education); 2007. [Persian]
- Fontana D. [Classroom control: understanding and quiding classroom behaviour]. Translated by Hamzeh S, Mohammadi M. Tehran: Roshd; 2003. [Persian]
- Haghani F, Chavoshi E, Valiani A, Yarmohammadian M. Teaching Styles of Teachers in Basic Sciences Classes in Medical School of Isfahan University of Medical Sciences. *Iranian Journal of Medical Education*. 2011; 10 (5), pp934-949. [Persian]
- Martin, N. K. & Yin, Z. Belief Regarding Classroom Management Styles: Different Between Urban and Rural Secondary Level Teachers. *Journal of Research in Rural Education*, 15 (2) PP 1-5).
- Martin, N. K., & Y, Z. (1999). Belief Regarding Classroom Management, Middle School. *Journal* 28, (4), PP 3-9.
- Martin, N. K., Shoho, A. & Yin, Z. (2003). Attitude & Beliefs Regarding Classroom Management Styles: The impact of Teacher preparation vs. Experience. *Research in the school*. 10(2), 29-34
- Nakamura, Raymond M. (2000). *Healthy Classroom Management*. Wadsworth /Thomson Learning. Canada.
- Pithers, R. T., & Soden, R. (1998). Scottish and Australian teacher stress and strain: A comparative study. *British Journal of Educational Psychology*, 68, pp269-279.

په افغانستان کې د تجارتي فعاليتونو پر پراختيا د بیمې اغيزي

پوهندوی میرویس احمدزی

د تشبثاتو د ادارې او منجمنټ ډیپارټمنټ، اقتصاد پوهنځی، کابل پوهنتون، کابل، افغانستان

ایمیل: mirwais.ahmadzai@yahoo.com

لنډیز

د اړوند ادارو یا شرکتونو ترمنځ د ستونزو او مالي خطراتو د وېش، د وخت او زمان، کیفیت او کمیت له پلوه د مالی سرچینو د تأمین او یقیني کونې، د مالي بازارونو او فعالیتونو همغږونې او د سوداگریزو فعالیتونو ښه والی، پرمختګ او ورته نورو اهمیتونو په درلودو سره د بیمې صنعت د یوه هېواد په اقتصاد کې ډیر مهم بلل کیږي. پر یادو شویو موخوسرېره بیمه د اقتصادي فعالیتونو پرمختیا او د پانګوالو په جلب او جذب کې مهم رول لری. د دغې څېړنې پایله: چې له کیفی میتوده پکې استفاده شوې ده؛ بیمه د سوداگریزو فعالیتونو په وده او پرمختیا کې مهمه بولي.

کلیدی اصطلاحات: خدمات؛ بیمه؛ پرمختیا؛ سوداګري

Effects of Insurance on Development of Business Activities in Afghanistan

Asstt. Prof. Mirwais Ahmadzai

Department of management and business administration, Faculty of economics, Kabul university, Kabul, Afghanistan

Email: mirwais.ahmadzai@yahoo.com

Abstract

Insurance is a crucial and effective way of sharing problems and risks among related sectors, businesses and other organizations. It also helps to secure financial resources in terms of time, quality and quantity. Insurance plays a key role in facilitating financial markets, enhancing and developing business activities. In addition to these roles, insurance also contributes to the growth and improvement of economic activities, attracting capital and potential investors. This study, which used a qualitative technique, concludes that insurance is vital for the advancement and development of business and economic activities.

Keywords: Services; Insurance; Development; Business

سرريزه

انسانان په فردي او ټولنيز ژوند کې له ډول ډول ستونزو سره مخ دي. ځان، مال، معنوي حيثيت، شرف، دوستي، مينه او داسې نورې مادې او معنوي شتمنۍ يې له ستونزو په امان نه دي. ستونزې د انسان له خلقت سره رامنځته شوي او له ټولنيز او انساني پرمختگ سره هممهاله زياتې شوې دي، ورځ په ورځ نوې ستونزې هم رامنځته کېږي.

انسان د ژوندي پاتېدا لپاره، تل له ستونزو څخه د ځان د خونديتابه هڅې کوي، همدا ډول هڅه کوي له مخامخ ستونزو څخه د امکان تر حده ځان، مال او هېواد و ساتي. د احتمالي پېښو او ستونزو رامنځته کېدو مخنيوی له پاره عالمان، څېړونکي او پوهان د مناسبو حل لارو په لټه وو. د صنعت په پرمختگ سره ستونزې زياتېدې چې پايله کې د عالمانو له لورې تر ټولو ښه لار بيمه غوره شوه چې ذکر شويو ستونزو ته ښه حل لاره ده.

د بيمې اصلي موخه مالي خونديتوب دی. د بيمې ورکړه او بيمه کول ددې په معنی دي «مخکې له دې چې د پېښې واقع شي، احتمالي پېښو ته چمتووالی او هم مو يادو ستونزو لپاره لازمي لارې چارې سنجولې وي». د راتلونکو احتمالي او ناڅاپي پېښو په صورت کې خلک خپلې شته، شتمني، ژوند او ملکيت په ځينې کارونو کې نه بندوي چې سر او مال يې په خطر کې نه شي اما د بيمې په صورت کې د يادو خطرونو څخه د امکان تر حد په امان کې وي او خپل تصاميم په اسانۍ سره نيولی شي.

څېړنستونزه

د بيمې خدماتو ستونزې چې له امله يې سوداگريز فعاليتونه له ستونزو سره مخ دي، د بيمې مختلف ډولونه دي چې د سوداگريزو فعاليتونو په وده کې مهم ځای لری لکه د روغتيا بيمه، سپما بيمه، اعتبار بيمه، اسهامو بيمه، ورکړې بيمه او داسې نور.

زمونږ هېواد کې په بيمې باندې د اعتبار کموالی او د بيمې اړوند مناسبو فعاليتونو نشتوالی د بيمې نه پلي کېدو مهم لاملونه دي. د بيمې پرمختگ او ودې په پار اول او مهم کار په هېواد کې د بيمې په شرکتونو باندې د اعتبار او اعتماد فضا رامنځته کول دي. د بيمې د نه پلي کېدو مهمه ستونزه په هېواد کې د بيمې متخصصينو کموالی هم دی. يادو ستونزو ته په کتو سره مې لازمه وگڼله څو ياده موضوع و څېړم.

د څېړنې اهميت

د بيمې خدماتو اصلي اهميت مالي خونديتوب دی چې ياد شوی خونديتوب په خپل نوبت سره ډول ډول ټولنيز، اقتصادي او نورې فايدي رامنځته کوي. له کومه چې نړيوالو سوداگريزو چارو پرمختيا

کړې، د ژوند سطح لوړه شوې، اقتصادي معاملات ښه شوي همدا ډول د بيمې خدماتو هم پرمختګ کړی دی.

څېړنموخي

۱. افغانستان کې د سوداګريزو فعاليتونو په پرمختګ کې د بيمې د رول د کچې معلومونه.
۲. د بيمې خدماتو له څرنگوالي څخه د سوداګرو رضایت معلومول.
۳. سوداګريزو فعاليتونو کې د بيمې د عملي کېدو اندازه معلومول.
۴. د اقتصادي څرخونو په ګرځندیتوب کې د بيمې پلي کېدو اندازه معلومول.

څېړندود

د دغه علمي مقالې په ليکلو کې له نويو او معتبرو سرچينو څخه کار اخيستل شوی دی. په دغه ليکنه کې يو پراخه علمي تحليل (Content Analysis) ترسره شوي او په وروستي برخه کې يې د افغانستان لپاره او د شرايطو او د هېواد د اقتصادي حالت مطابق سپارښتنې هم شوي دي.

د څېړنې مخينه

په نړۍ والو سايتونو کې د سوداګريزو فعاليتونو په پراختيا کې د بيمې رول تر عنوان لاندې د افغانستان اړوند هيڅ معلومات نه وو. د څېړونکو له لورې هيڅ ډول اساسی څېړنې په دې اړوند نه دي شوي البته له هېواده بهر د بيمې اړوند مختلفې څېړنې تر سره شويدي.

له يادې جملې څخه لاندې څېړنو ته اشاره کوو:

حيدری پور « پر اقتصادي وده د مالي بازار د پراختيا د اغېز ارزونه » تر عنوان لاندې په ۱۳۴۵-۱۳۸۶ کلونو کې څېړنه په ايران کې تر سره کړيده چې په هغې کې د مالي پراختيا له دوه شاخصونو کوچنی اقتصاد او لوی ماډلونو څخه استفاده شوې ده چې مالي شاخص يې په لنډ مهال کې په اقتصادي ودې باندې منفي اثر لري (حيدری پور، ۱۳۴۵-۱۳۸۶، ص ۱۱۳).

د اقتصادي ودې او بيمې بازار کې فعاليت تر عنوان لاندې مقاله چې له نړيوال تحليل او تجزيی څخه يې کار اخيستی، نوموړې مقاله کې د بيمې بازار ودې، عمر له تراکم، اقتصادي ودې او نفوس سره پرتله کړېده. هغه هېوادونه چې متوسط عايد لرونکی دي لکه: د افريقا د صحرا جنوبي برخه کې سپما، د واقعي ګټې نرخ، ټولنيز امنيت، د ونيو بازار د معاملاتو حجم، اندازه او منځنی اړيکو نسبت ته په کتو سره په اقتصادي ودې باندې د بيمې بازار رشد مثبت اغېزه لری، ولې په پرتله يې هغه هېوادونه چې کم عايد لرونکي دي د لاتين امريکا په شمول د عمر بيمې بازار په اقتصادي ودې مثبت اثر ښايي. د نورو

شرایطو په اضافه کولو سره د ژوند د بیمې بازار وده او اقتصادي پرمختګ شاید مبهم و اوسي او همدا ډول د عمر بیمې بازار کې تغيرات د اقتصادي ودې د تغيراتو سبب کېږي (چن، ۲۰۰۵، ص ۶۳).
 دلالي خانې خپله څېړنه (د اقتصاد پر وده د مالي واسطو اغېز) تر عنوان لاندې چې د اشتباه سموالی لپاره کارول او جوهانسن له روش څخه پکې استفاده شويده داسې ليکي چې ایران کې مالی وسایط او اقتصادي وده خپلمنځي منفی اړیکه لری (خانی، ۱۳۸۷، ص ۳۶).

د بیمې مفهوم

په ورځنیو مکالمو کې د بیمې لغت زیات کارېږي، چې ځینې ویونکي یا لیکوال د یاد لفظ لغوي معنی نظر کې لری لکه (د واکسیناسیون کلمه کې چې د ماشومانو د خطرناکو او وژونکو ناروغیو مقابل کې بیمه) مگر په نورو مواردو لکه د بیمې صنعت، بیمې قانون، بیمه او په اقتصادي پراختیا یې کې رول، بیمه او په اسلام کې یې حکم او همداسې نور اصطلاحات لکه بیمه کوونکی، بیمه شوی، بیمه لیک، او حق البیمه اصطلاحی معنی ورکوی. چې د بیمې حقوقي او قراردادی مفهوم ته ویل کېږي (جمالی زاده، ۱۳۸۰، ص ۲۳).

بیمه د بیمه کوونکي او بیمه کېدونکي تر منځ یوازې حقوقي اړیکه نه؛ بلکې د بیمې شتون له حقوقي اړخه هم مهم دی. د بیمې پراخ او مجموعي اهمیت د زیانمنو شویو خلکو له همکارۍ پرته بل څه نشي کېدای. بیمه د دواړو مشترکینو له همکارۍ او لحاظ ساتلو پرته ناممکنه ده ځکه د بیمې ثبات او ټینګښت یوه اجتماعي اړیکه ده چې په فنی لحاظ د بیمې په نامه یادېږي.

د بیمې لغوي معنی

د لیکونکو له لوري د واحد او واضح نظر نشتوالی له کبله د بیمې لفظ په اصل کې دری، فارسی، روسی او یا هندی نه دی. ځینې لیکوال په دې باور دي چې یاده کلمه د ارودو او هندی له «بیمه» څخه اخیستل شويده چې لغوي معنی یې ضمانت ده (معین، ۱۳۷۸، ص ۶۳۳).
 علامه دهخدا وایي چې یاده کلمه هندی ریشه لري ځکه چې بیمه «د م په زیر او یا زور» درلودلو سره له هندی ژبې اخیستل شوي ده چې د ځانګړي ضمانت معنی ورکوي. په دې خاطر چې شخص یا مال په میاشتنۍ بڼه معلوم مقدار روپۍ د بیمې شرکت ته ورکوي او زیان په وخت کې شرکت معین مقدار بیرته پرې کوي (دهخدا، ۱۳۷۲، ص ۴۵۸۸).

ځینې نور لیکوال د روسي «استراخوانی» کلمې ته چې د ویرې او ډار ضد په معنی ده ربط لرونکې ګڼي. ځینې نور لیکوال د ابواسحاق ابراهیم اصطخری «مسالک و ممالک» کتاب ته په کتو سره وایي چې یاده کلمه فارسی او طبرستان او دیلوم کې د یوې منطقي نوم ده. په دې دلیل چې بیمه د خطر څخه

ویره ده یو تعداد لیکوال وایي چې یاده کلمه خالص فارسی او بیم څخه اخیستل شوي چې د ویرې په معنی ده (صالحی، ۱۳۸۱، ص ۶۷).

د بیمې کلمه د بیم په ریښې سره چې د ویرې معنی لري په دې کې ده چې بیمه کیدونکی د زیان له ویرې ځان ساتلو په مورد د بیمې قرار داد کوي. اما فرهنگ ته په کتو سره ویلي شو چې د بیمې لفظ په فارسی ادب او تاریخ کې کوم ځانگړی ځای او تاریخ نه لري. د یو معتبر کتاب (انجمن آرای ناصری) په نامه چې د ناصر الدین شاه او برهان قاطع په زمانه (۱۰۲۴ هـ ش) کې لیکل شوی د بیمې لفظ نه دی لیکل شوی. د بیمې معادل کلمه د انگلیسی Insurance او عربی آلتامین څخه استفاده او رواج وو (جهانشاهی، ۱۳۳۴ او شماره؛ ۴۲).

که د بیمې لفظ د ریښې اختلافاتو له کتو صرف نظر وکړو دې پایلې ته رسیږو چې یادې کلمې معنی او مفهوم یو دی. چې هغه د سازمان او یا ډلې ضمانت او تضمین دی څو د پېښېدونکو زیانونو او مشکلاتو څخه په آمان کې ژوند وکړي. بنا په لږ توپیر سره ویلای شو چې بیمه په ننني عصر کې په زیاتو ژبو کې یوه معنی ورکوي چې په ټوله نړۍ کې د احتمالی تاوانونو د زیان جبرانیدل دي (جمالی زاده، ۱۳۸۰، ص ۴۲).

د بیمې اصطلاحی مفهوم

باید ومنو چې د بیمې لپاره واحد او جامع تعریف نشته، اما د بیمې ساده او مختصر تعریف چې د بیمې مفهوم وړاندې کوي عبارت ده له: بیمه د خطر د انتقال روش ته وایي. د افغانستان د بیمې قانون په اوله شماره دریمه ماده کې چې په ۱۳۸۷ کال کې تصویب شوی بیمه داسې تعریفوی: (بیمه د بیمه کوونکي او بیمه کیدونکي ترمنځ لیکلی تړون ته ویل کېږي چې بیمه کوونکي د بیمې د معین حق په مقابل کې د معینو خطراتو تاوان په ورکړې تعهد کوي). شخص ته بیمه کېدونکي او شرکت ته بیمه کوونکي او هغه مقدار روپی چې بیمه کېدونکي یې بیمه کوونکي ته ورکوي د بیمې حق یا حق البیمه بلل کېږي (آقا عباسی، ۱۳۹۲، ص ۱۱).

بیمه کوونکي

د بیمې قانون په دویمه شمیره دریمه ماده کې بیمه کوونکي داسې تعریفوي: (بیمه کوونکي هغه حکمي اشخاص دي چې د قانون مطابق تاسیس او جواز یې د مالې وزارت څخه تر لاسه کړي وي) په دې اساس بیمه کوونکي باید حقوقی او حکمی شخص وي نه حقیقی او طبعی (عبدالحمید، ۲۰۰۸، ص ۹۱-۹۲).

بیمه کېدونکی

د بیمې قانون په څلورمه شمیره دریمه ماده کې داسې لیکل شوي (بیمه کېدونکی حقیقی یا حکمی شخص دی چې د خپل ځان او مال د نفعې په خاطر د بیمې تړون کوي) ددې تعریف په پامنيوي بیمه کېدونکی د بیمې غوښتونکی، بیمه شوی او بیمې گټې اخیستونکي ته ویل کېږي، چې ځینې وختونه شاید ټول صفتونه ولري (عبدالرازق، ۲۰۰۸، ص ۱۱۷).

الف: د بیمې غوښتونکی: د بیمې له اړخونو څخه یو دی چې د بیمې تړون امضاء کوونکی، د بیمې حق ادا کوونکی او بیمې اړوند د تړون نورې مادې پر غاړه اخلي. یا هغه شخص دی چې د بیمې وړاندیز ترتیب او امضاء کوي او وروسته یې د بیمې شرکت ته تسلیموي.

ب: بیمه کوونکی: عبارت له هغه شخص څخه دی چې د بیمه شوي/بیمه کېدونکی د ځان یا مال خطر د قرارداد په بڼه پر غاړه اخلي.

ج: گټه اخیستونکي: هغه شخص ته ویل کېږي چې تر بیمې وروسته د پېښیدونکي خطر تاوان د بیمه کوونکي څخه تر لاسه کوي.

ځینې وختونه شاید درې واړه صفات په یو نفر کې موجود شي لکه: د کور مالک خپل کور د اور په مقابل کې بیمه کوي. په دې حالت کې د کور څښتن بیمه غوښتونکی ده ځکه چې د بیمې تړون یې جوړ او امضاء کړی. همدارنگه د بیمې اړوند ټول موارد یې په خپله غاړه اخیستي نو عهده دار شو او همدارنگه که د اور خطر منځته راځي د بیمې شرکت له لوري د بیمې څخه گټه اخیستونکی هم ده. مگر په ټولو وختونو کې یاد صفات او مسؤولیتونه په یو شخص کې نشي موجودیدای.

د بیمې حق یا حق البیمه

د بیمې حق هغه اندازه پیسو ته ویل کېږي چې بیمې په مقابل کې د بیمه شوی له لوري پرې کېږي. یا په بل ډول د بیمې حق عبارت له هغه پیسو څخه دی چې د بیمه شوی شخص یا ادارې له لوري په یو ځل یا قسطي بڼه د احتمالي پېښیدونکو خطراتو مقابل کې د بیمې شرکت ته ورکول کېږي. د افغانستان بیمې قانون په پنځمه شمیره او دریمه ماده کې د بیمې حق داسې تعریف کړی: د بیمې حق هغه مبلغ دی چې بیمه کوونکی د بیمې تړون په مقابل کې بیمه کوونکی ته ورکوي (بابایی، ۱۳۹۰، ص ۹۸).

د تاوان ورکړه

د تاوان ورکړه چې په عربي کې د مبلغ التامین په نامه یادېږي، عبارت د هغه مال څخه ده چې بیمه کوونکی یې د پېښیدونکي تاوان وروسته بیمه شوی ته ورکوي (السنهوري، ۱۳۸۹، ص ۱۱۴۸).

افغانستان کې د بيمې رامنځته کيدل

په افغانستان کې د بيمې صنعت بايد له هغه وخت راهيسې مد نظر ونيول شي له کومه چې ياده موضوع په قوانينو، مقرراتو او لوايحو کې درج شويده. په دې اساس ويلی شو د افغانستان د بيمې قوانينو په نظر کې نيولو سره ووايو چې بيمه په افغانستان کې له تېرو شپيتو کالو راهيسې کارول کېږي چې په اول ځل په ۱۳۳۴ هـ ش کال د افغانستان د تجارت قانون په ديارلس فصلونو کې چې د نهو څپرکيو او شپږوايا مادو لرونکې وو ځانگړی شوی وو.

د بيمې قانون په قانون گذار کې د ۸۶۶ مادې څخه شروع تر ۹۴۲ مادې پورې ده، چې د مالونو بيمه، اور، ترانسپورت، ژوند، حادثې، کرنه او غلا په کې شامل وو. په دې سربېره ويلای شو چې ددې قانون په تصويب سره په اول ځل په افغانستان کې بيمه منځته راغله، چې له دې وړاندې د افغانستان په قانونو کې د بيمې لفظ هم نه تر سترگو کېږي. دويم مهم گام چې د بيمې اړوند اخیستل شوی افغانستان کې په اول ځل د بيمې شرکت رامنځته کيدل دي چې د افغان ملی بيمې په نامه باندې په ۱۳۴۲ هـ ش کال کې د انگلستان د گاردين بيمې شرکت په شراکت سره منځته راغی، چې ۵۱ سلنه سهم د افغان ملی بيمې شرکت وو او باقی ۴۹ سلنه د گاردين شرکت پورې تړلې وه، چې د شوروی اتحاد يرغل سره سم گاردين شرکت خپل سهم افغان ملی بيمې شرکت ته تسليم کړ.

ياد شرکت يو دولتي شرکت دی چې له تاسيس څخه تر نن پورې يې هېڅ ډول عملي اقدام نه دی کړی. صرف نوم يې شته يوازې يو کار چې ياد شرکت د خپل ژوند په دوران کې کړی هغه د بيمې قوانينو بدلون ده هغه هم د ټولني ضرورياتو د پراختيا او ستونزو مخنيوي په پار نه؛ بلکې د مختلفو دولتونو فرمايشونه پوره کولو په اساس او بس.

په افغانستان کې نننۍ بيمه

څرنگه چې په تېرو صفحو کې اشاره وشوه چې بيمې ترتيب او تنظيم د بيمې فعاليتونو رياست کار دی چې ماليې وزارت پورې تړاو لری فعاليت کوی. د ماليې وزارت سايت له مخې ليکلی شو چې ياد رياست لاندې فعاليتونه سرته رسوي: د بيمې شرکتونو ته فعاليت جوازونه ورکول، کمیشن کاران، استازی او نورو برخو فعاليتو څخه نظارت او ارزيايي کول دی. ياد رياست د دوه آمريتونو درلودل، اوو عمومي مديريتونه، ديارلس د مديريت بستونه او يو سکرترتيت. چې د ۱۳۹۱ کال کاري راپور يې په دې ډول

۱. ڊيمي رياست د کارمندانو ظرفيت لوږول

۱. د هندوستان بيمې مؤسسې کې زده کړې کول.
۲. ڊيمي يوه برخه کې د ماليزيا په عمومي پوهنتون کې زده کړې
۳. د احصايي او تفتيش برخه کې په پاکستان کې زده کړې
۴. د مالي خطرونو اړوند پاکستان هېواد کې زده کړې

۲. پاليسي، طرحې او مقرري

۱. د شرکتونو د فعاليتونو په برخه کې او همدارنگه د غير قانوني کړنو اړوند جریمو رامنځته کول.
۲. د کورني او بهرنيو شرکتونو ثبت برخه کې تغيرات رامنځته کيدل

۳. د لاندنيو مقررو تغير او تدوين

۱. د روغتيايي بيمې مقرره
۲. د سوځيدني مقرره
۳. د نقلیه وسايطو مقرره
۴. د دريم گرو اشخاصو د بيمې مقرره

۴. ڊيمي شرکتونو نظارت او تفتيش

د نظارتي ټيم جوړول چې په ربعوار او کلني ډول د بيمې شرکتونو نظارت او ارزيايي کوي.

۴. د څلورو شرکتونو ثبت چې د بيمې غوښتونکي و:

۱. د تفتيش (KPMG) شرکت
  ۲. د رفاقت بابر تفتيش شرکت
  ۳. د هارت مارک تفتيش شرکت
  ۴. د ايرنست ای اند يانگ تفتيش شرکت
- د پاکستان وگړو له لوري د جوزف لوبو بيمې خدماتی شرکت ته جواز ورکول.

د ايران اسلامي جمهوريت سره بيمې همکاريو تفاهم ليک امضاء کول.

د بيمې شرکتونو د نظارت او موثرو فعاليتونو په پار د ديتابس د مرحلو طی کول.

۴. عامه پوهاوی

په مرکز کابل، جلال اباد، مزار شريف او هرات ولايتونو کې تر ۱۵۰ پورې د عامه پوهاوی جلسې کول تر څو بيمه په هېواد کې عامه او خلک په بيمه باندې باور پيدا کړي.

په تعليمي او سوداگريزو مرکزونو کې د بيمې صنعت پراختيا اړوند د ۹۰۰۰ بروشورونو نشرول.

۱. په ولايتونو کې د بيمه شويو مارکيتونو سمه سروې کول.

۲. د مناسب تکامل په پار باندې د بيمې فعاليتونو لارښود طرح کول.

د رياست ادارې تشکيلاتو ته په کتو سره ياد رياست لايحو، مقرر او فعاليتونو مقدار نسبتا ښه دی اما د هېواد په سطح باندې ياد فعاليتونه په نشت شمار دي. اما دې ته په کتو چې په هېواد کې بيمه نوې شروع شويده، ياد فعاليتونه د يادونې وړ دي. دا چې هېواد کې بيمه په تمامه معنی پلي کول يوازې ددې رياست دنده نه ده، بناءً د هېواد له ټولو استادانو، سياستمدارانو او نورو لوړپوړو چار واکو او وطنوالو څخه هيله کوو څو په دې مورد کې ځان و نښموي او خپل مسؤوليت ترسره کړي.

د بيمې گټې

دا چې وړاندې ذکر وشو انسانان له پيدايښت تر اوسه هره لحظه ډول ډول ستونزو سره مخ دي چې يادې ستونزې او خطرونه د انسانانو ژوند او مال ته مضر دي. عجيبه داده څومره چې د انسان ژوند نويو امکاناتو او تسهيلاتو څخه برخمن کېږي په هماغه اندازه له نويو خطرونو سره هم مخ کېږي. بهتره ده مخکې له دې چې انسان ته پيدا کېدونکي خطرونه زيان ورسوي د بيمې په واسطه ياد خطرونه دفعه او يا هم راکم شوي اوسي. په دې اساس بيمه ټولنې ته د هر ډول ستونزو او خطرونو د مخنيوي وسيله ده، ټولنې او افرادو ته آمن، آرامي او سوکاله ژوند برابرول په غاړه لري.

د بيمې فردی گټې

د ټولنې خلکو ته بيمه لاندې فردي گټې برابروي

أ. سوداگريزو فعاليتونو ته مالی امنيت تأمينول

بيمه د ناڅاپي پېښيدونکو خطراتو او ستونزو پر وړاندې د تضمين يو اصل دی چې د سوداگريزو فعاليتونو د پراختيا لپاره مهم او حياتي ارزښت لري. د بيمې پر اساس سوداگر او مؤسسات د مالی پېښيدونکو خطراتو او بی عدالتی څخه په امان کېږي چې په دې سره سوداگر د امن او اطمینان احساس کوي او خپل فعاليتونه د امکان تر حده زياتوي (کریمی، ۲۰۱۰، ص ۱۲).

بيمه کيدونکي يا بيمه شوی شخص د بيمې په کم حق ادا کولو سره زياتو پټو او ښکار خطراتو باندې بر لاسی کېږي او پر ځای ددې چې خپله سرمايه کنگل يا بېکاره پرېږدي په پوره ډاډ سره خپله پانگه و پانگوي، چې ياد فعاليتونه د فردي او ټولنيزې اقتصادي پرمختيا سبب کېږي.

ب. د سوداگريزو فعاليتونو او هيلو لوړوالی

طبيعي خبره ده چې ناڅاپی خطرونه او ستونزو مخنيوي د بيمې په غاړه دی، چې دې سره په سوداگريزو فعاليتونو کې ښه والی، توانايي او پرمختگ مينځ ته راځي، چې برعکس د بيمې په نشتوالی کې سوداگر

له زیاتو ستونزو سره مخ کېږي. که خلک د بیمې له گټو څخه خبر شي په ډېر راحت او خلاصې سینې سره د بیمې فعالیتونه منی چې ورسره د دوي فعالیتونه پراخ او دوام وکړي.

کوم هېواد کې چې بیمه رواج وي او خلک یې له بیمې سره اشنا وي هغه اشخاص چې کمه پانگه لري له کومې ویرې پرته د خوښې وړ برخه کې پانگونه کوي. همدارنگه که چېرته د یو کاروبار یو برخوال مړ شي او یاد شرکت بیمه نه وي اود مړی وارثین د کاروبار څخه خپله برخه وغواړي نو نور پانگوال به ونه شي کولی خو د یاد شخص لپاره مناسبې پیسې برابرې او وارثینو ته یې تسلیم کړي اما که یاد شرکت او شخص بیمه وي د مړی وارثین په اسانۍ سره کولای شي چې د هغوی برخه ادا کړي. د بیمې له شرکت څخه د تدفین او یا هم شراکت فسخي له لوري پیسې ترلاسه او خپل فعالیت مخته وړی چې د کاروبار فعالیت به له کومې وقفې پرته ادامه وکړي (جمالی زاده، ۱۳۷۸، ص ۱۶۶).

د عمر، ناروغتیا، وزگارتیا او ټولنیزو مسؤولیتونو بیمه انسان هیلې او امید قوی کوي او خپل ژوند په ارامه او ښه ډول سره مخته وړی.

ت. د نسبي مزیت وپش کې مرسته

د بیمې بله گټه داده چې رامنځته کیدونکو عواملو تر منځ مصارف په ډېره ښه بڼه توزیع کېږي. په دې معنی چې هر بیمه کوونکی د پېښ شوي خطر په اندازه د بیمې حق ترلاسه کوي. د مثال په ډول تولید کوونکی، ویشونکی، مصرف کوونکی، د ترانسپورت مؤسسې، مالک او نور... د پېښیدونکي خطر په اندازه د بیمې حق تادیه کړي د خطر پېښیدو څخه وروسته هر یو خپل رسېدلي زیان په اندازه د بیمې شرکت څخه تاوان اخلی. د بیمې په نشته کې تولیدوونکي او نور ټولو ته ټول رسېدلی زیان یوازې د دوي په واسطه جبران کېږي چې زیات ستونزمن حالت ده (نک، ۱۳۷۸، ص ۳۶۵-۳۷۰).

ث. د اعتبار رامنځته کیدل او زیاتوالی

د هر حقیقي او حقوقي شخص مالی اعتبار د یاد شخص له شتمنی سره مستقیمه اړیکه لری او یاد اعتبار تر هغه وخته وي چې دارایی وي او خپلو قرضو او ژمنو ته ځواب وویلي شي، د شتمنی له منځه تللو سره یاد اعتبار له منځه ځي. په ننني تجارت کې شاید ډېر کم یا هیڅ پېښ نه شي چې یوه معامله دې کامل په نغده تر سره شي هر سوداگر یا کاروبار د مالی اعتبار په پار نورو ادارو سره تجارتي اړیکو جوړیدو ته ضرورت لري. د ننني عصر د تجارتونو یو ښه والی دادی چې په تجارت کې تر ډېره له اعتبار او اعتماد څخه استفاده کېږي او د اعتبار په رامنځته کولو کې بیمه یو له مهمو وسایلو څخه شمیرل کېږي (صالحی، ۱۳۸۱، ص ۸۴).

همدارنگه په سوداگريزو مالونو باندې بیمه چې د حمل او نقل په جریان کې واقع کېدل د مشتریانو لپاره د اعتبار یوه ارزښت لرونکې منبع و ګرځېده.

ج. د پانګې تشکیل او سپما را جلوبول

د بیمې بله ګټه سپما کول او سرمایي رامنځته کیدل دي، ځکه چې بیمه د سپما یو ساده او عملي ډول دی چې د سرمایي په تشکیل او ترتیب کې مهم رول لوبوی. د بیمې اړوند مؤسسات د سپما په راجلبونه او د خلکو د نغدې شتمنیو د ساتنې ښه سرچینه ده. د بیمې حق چې د بیمې مؤسساتو ته ورکول کېږي په تدریجي بڼه د لویو پانګو باعث کېږي او د مشتریانو د ګټو ضامن او د هېواد په ګټه ده (مازندرانی، ۱۳۹۲، ص ۶۲).

د بیمې ټولنيزې ګټې

د ټولني آرامۍ او هېواد اقتصادي هوساینې اړوند چې کومې ګټې له ځان سره لري د بیمې ټولنيزې ګټو په نامه یادېږي. چې په لاندې ډول ځینې یادونه کوو:

أ. د پانګونې پراختیا

واضح خبره ده چې پانګه د یو هېواد په اقتصادي وده کې مهم رول لري، خو د پانګې جوړښت د پانګونې لپاره اړین دی. بیمه د سپما او پانګونې مناسبه او بهترینه لار ده. بیمې شرکتونه مالي وجه د بیمې حق په نامه د بیمې له مشتریانو څخه تر لاسه کوي او د سرمایه ورڅخه جوړېږي. د یادې موضوع اهمیت خصوصاً د ژوند بیمه کې چې اوږدمهاله بیمه ده او مشتریان باید په ټول عمر کې یو شان د بیمې حق ادا او بهتره ژوند وکړي سرمایه گذاري نوره هم زیاته او ښه کوي (جهانشاهی، ۱۳۳۴، ص ۴۲). د شتمنیو او مدني مسؤولیت اړوند تاوان بیمه د بیمې شرکت له لوري د بیمې حق تر لاسه کولو او قرارداد کولو په وخت کې معلومې مودې لپاره د احتمالي تاوانونو ورکړې مسؤولیت په غاړه لري. معمولاً د بیمې حق له ادا کولو سره جوخت تاوان ممکن واقع نه شي نو د بیمې حق تادیبي او تاوان رامنځته کېدو ترمنځ شاید ډېر وخت ولګېږي.

په دې اساس چې د بیمې قرارداد او خطر رامنځته کېدو پورې ډېره موده وي د بیمې شرکت مناسب وخت لري څو یاده موده کې په یادو پیسو باندې مختلف کارونه لکه د مالي اسنادو، سهمونو خریداری، تولیدي مؤسساتو منځته راوړلو او نورو برخو کې سرمایه گذاري وکړي او کافی اندازه سرمایه یا پیسې د بیمې حق په توګه را ټولې کړي. په دې ترتیب بیمې مشتریانو په کمو پیسو باندې بیمې شرکت کولی شي د اقتصادي پرمختګ په مورد کې زیات لوي کارونه وکړي. چې شرکت او هېواد دواړو د اقتصادي پرمختګ لپاره مناسب ګټل کېږي (عبدالحمید، ۲۰۰۸، ص ۹۲).

د پورته ذکر شويو مواردو په نظر کې نيولو سره داسې هيوادونه لکه افغانستان چې زياتې سرمايي او بيارغونې ته ضرورت لري. بيمې برخه کې باور او اعتماد رامنځته کول اړين دي خو د هېواد مختلفو برخو او مختلفو سکتورونو کې پانگونې وشي.

ب. د ملی شتمنيو سوخت کې کموالی (خطرونو کموالی)

بيمې شرکتونه او مشتريان دواړه د رامنځته کيدونکو خطرونو جبران په غاړه لري، په دې اساس خو تکراري او لوي مالی زيانونه بيا بيا رامنځته نه شي خو پایله کې يې د بيمې شرکتونه، ټولنه او مجموع کې ملی اقتصاد ته زيان ونه رسيري. د بيمې شرکتونه بايد هڅه وکړي خو د مشتريانو اعتماد راجلب او د بې ځايه تاوانونو مخه ونیول شي ترڅو د خطرونو کنترول او کموالی په برخه کې دقيق او فنی کنترول وکړي چې ذکر شوي ټول لوری د بې ځايه او زیات تاوان څخه وژغورل شي (سليمی، ۱۳۹۲، ص ۶۵).

بيمه له درې لارو خطرونه کمولای شي

۱. د خطر اړوند مناسب نرخ ټاکل: هر څومره چې د خطرونو مخنيوي لپاره زیات تدابیر نیول شوی وي په هماغه اندازه خطرونه کم واقع کېږي په دې صورت کې باید بيمې شرکتونه بیمه کوونکو څخه کمې پیسې واخلي.
۲. د ساتنې (حفاظت) توصیه کول: د بيمې متخصصین او مسؤلين بیمه کوونکو ته واقع کيدونکو خطرونو کموالی په پار لازمی حفاظتي سپارښتنې کوي خو بیمه کوونکي په موجوده مواردو کې له احتیاط څخه کار واخلي. چې یادې سپارښتنې د خطرونو په کموالی کې ډېرې اغېزمنې واقع کېږي لکه صحی بیمې په وخت داکتران بیمه کوونکي په کامل ډول معاینه کوي او له معایناتو وروسته د هرې برخې داکتران ورته لازمی لارښوونې کوي چې د مرض په کنترول کې ډېر موثر واقع کېږي.
۳. د خطراتو کموالی ته بیمه کيدونکي هڅول خو رامنځته کيدونکي خطرونه کم شی: بیمه کوونکي چې د بيمې شرکت اړوند کومې پیسې ورکوی چې اصل کې دوی ته کومه گټه نه رسوي بناءً د بيمې متخصصین له مختلفو لارو څخه په استفادې سره توصیه کوي خو راتلونکي خطرونه د امکان تر حد کم شي چې په نتیجه کې بیمه کيدونکي د بيمې کم حق ادا کوي.

ت. کاري فرصتونه رامنځته کول

د بيمې په عادی کېدو سره په ټولنه کې کاري فرصتونه زياتیږي ځکه بيمې هر شرکت لاندې اشخاصو ته ضرورت لري لکه: استازی، دلال، سروی کوونکی او نور عادی کارمندان. چې په پایله کې د هېواد

په سطح کارۍ فرصتونه زياتيري په تير بيا داسې يو هېواد لکه افغانستان چې د بيکارۍ لوړه کچه لري که د بيمې شرکت فعاليت شروع کړي ترڅو د امکان تر حد خلکو ته کار پيدا شي (الزرقا، ۱۴۰۴، ص. ۱۰۳).

مناقشه

په دې برخه کې د خپلې څېړنې پايلې د پخوانيو څېړنو له پايلو سره پرتله کوو. حيدري پور د (بررسی تأثير توسعه بازار مالی بر رشد اقتصادی) څېړنه کې چې له (۱۳۴۵-۱۳۸۶) کلونو منځ کې ترسره شويده او د مالی پراختيا له دوه شاخصونو څخه يې په کې استفاده کړې وه، ويل چې په لنډ مهال کې مالی شاخصونه په اقتصادي ودې منفي تاثير لري (حيدري پور، ۱۳۴۵-۱۳۸۶، ص. ۱۱۳).

د پخوانيو عالمانو په وسيله تر سره شويو څېړنو ښودلې چې ددې او نورو څېړنو ترمنځ کوم خاص توپير نشته او همدارنگه ياده څېړنه د مناقشې وړ نه ده. څرنگه چې د (فعاليت در بازار بيمه و رشد اقتصادی) تر عنوان لاندې څېړنې هېوادونه يو او بل پرتله کړي دي. په ياده مقاله کې د بيمې بازار پراختيا او اقتصادي ودې، تراکم او نفوذ اړيکه څېړل شوې ده. چې متوسط عايد لرونکي هېوادونه لکه د افريقايي ساحو جنوبي برخې، سپما، ټولنيز امنيت، د ونډو معاملاتو اندازه او ثابت اثرات د بيمې بازار وده او اقتصادي وده مثبتې اړيکه په ډاگه کوي. بل خوا په لاتين امريکا او نورو ټيټ عايد لرونکو هېوادونو کې د عمر بيمه په اقتصادي رشد منفي اثر په گوته کوي. په پايله کې ويلي شو چې د بيمې بازار ودې او اقتصادي ودې تر منځ اړيکه مبهم شکل لري (چن، ۲۰۰۵، ص ۶۳).

دلالي خانې په خپله څېړنه (تاثير واسطه های مالی بر رشد اقتصاد) کې د مالی مرسته کوونکو رول د ايران په اقتصادي رشد باندې بحث کړی چې په ايران کې يې د مالی مرسته کوونکو او اقتصادي ودې ترمنځ اړيکه منفي ښودلې (خانی، ۱۳۸۷، ص. ۳۶).

پخوانيو عالمانو په واسطه تر سره شوي څېړنو ښودلې چې ددې او نورو څېړنو ترمنځ هيڅ توپير نشته او همدارنگه ياده څېړنه د مناقشې وړ نه ده.

پايلې

د دغه څېړنې پر بنسټ نتيجه تر لاسه شوه چې د بيمې خدمات د سوداگريزو پلانونو په تطبيق کې موثر واقع کېږي او د بيمې خدمات د سوداگريزو فعاليتونو په سرعت کې هم مرسته کوي، د بيمې خدماتو په

مالی امنیت کې ښه والی راوستلای او همدا ډول د بیمې خدمات د سوداگریزو فعالیتونو په پراختیا کې پاموړ رول لری.

وړاندیزونه

۱. د سوداگریزو فعالیتونو ودې په پار د بیمې خدماتو ته پراختیا ورکول.
۲. دولت باید خلکو ته د کار زمینه برابره کړي خو د خلکو د عاید په لوړېدو سره خلک د بیمې خدماتو ته تشویق شی.
۳. په تدریجی ډول د بیمې حق ازاد رقابت ته اړول خو سالم رقابت منځته راشي.
۴. د بیمې صنعت او د بیمې اړوند علمي څېړنو تر سره کول خود بیمې شرکتونه ښه خدمات وړاندې کړي.
۵. د بیمې خدماتو عام کولو او منلو په پار عامه پوهاوی ترسره کول.
۶. د کم عاید لرونکو خلکو ملاتړ په پار د بیمې مختلف ډولونه رامنځته کول.
۷. د پیچلیو او ناعملی قوانینو اصلاح او یا لغو.

سرچينې

- ارشدی، علی یار (۱۳۸۱). شرح قانون مدنی ایران، چاپ اول. تهران: انتشارات سایه روشن.
- آسوده، محمد. (۱۳۸۳). روش های ارتقاء فرهنگ بیمه در جامعه. فصل‌نامه صنعت بیمه، دوره ۱، شماره ۷۳، تهران: مرکز تحقیق علوم انسانی و مطالعات فرهنگ.
- آصفی، حسیب هلا. (۱۳۹۴). چالش‌ها و فرصت‌های موجود در توسعه تشبثات کوچک و متوسط در شهر کابل (تیزس ماستری). کابل: کتاب‌خانه پوهنځی اقتصاد.
- آل شیخ، محمد. (۱۳۸۳). اصول اساسی حاکم بر عقد بیمه از منظر حقوقی. ماهنامه کانون، دوره ۲، شماره ۵۱، کرمان: پوهنتون باهنر.
- انالویی، فرهاد، کرمی، آزدر. (۱۳۸۹). مدیریت استراتژیک در صنایع کوچک و متوسط چاپ دوم. (تهران: انتشارات امیر.
- بابایی، ایرج. (۱۳۹۱). حقوق بیمه، چاپ یازدهم. تهران: انتشارات سمت.
- رهانیان، عبدالحسین. (۱۳۸۶). بررسی مبانی بیمه در اسلام. قم: انتشارات زمزم هدایت.
- کریمی، آیت. (۱۳۸۹). پرسش و پاسخ جامع بیمه، چاپ اول. تهران: انتشارات مرکز تحقیق بیمه.
- فشار، حسن. (۱۳۸۹). بیمه شخص ثالث و حقوق شهروندان در حوادث رانندگی، چاپ اول. تهران: انتشارات اندیشه عصر.
- مولوی، محمود. (۱۳۶۵). بررسی فقهی بیمه، چاپ سوم. مشهد: انتشارات دانشکده الهیات.
- ناصری، حمید. (۱۳۸۲). مسؤلیت بیمه‌گذار و بیمه‌گر در بیمه‌های اموال. فصل‌نامه حقوقی گواه، دوره ۶، شماره ۸، قم: پوهنتون قم.
- نقیبی، سید ابوالقاسم. (۱۳۷۱). عقد بیمه از دیدگاه حقوق و تعهدات. فصل‌نامه رهنمون، دوره ۵، شماره ۲. تهران: مدرسه عالی شهید مطهری.

مشروعیت حکومت در فقه و قانون

پوهندوی دکتور محمدالله بهادر

دپارتمنت علوم سیاسی و روابط بین الملل، پوهنځی حقوق و علوم سیاسی، پوهنتون پروان، پروان، افغانستان

ایمیل: M.tawhedi@gmail.com

چکیده

مشروعیت حکومت عبارت از این که حاکمان از راه قانونی به قدرت برسند و اعمال و فعالیت‌های آن‌ها مطابق قانون انجام گیرد. قلمرو مشروعیت مفهوم وسیع بوده که شامل مشروعیت سیاسی، حقوقی و شرعی در نظام حقوقی وجود دارد. حکومت‌داری که فراتر از قانون و شرع باشد، فاقد مشروعیت می‌باشد. حکومت، وزارت‌خانه‌ها و نهادهای دولتی از طریق تطبیق قوانین، ارایه خدمات عمومی، تأمین حقوق اساسی و سیاسی مردم، اعطای امتیازات مادی و معنوی برای تمام ماموران دولتی و حمایت از آزادی‌ها در جامعه، کسب مشروعیت و اقتدار می‌کند. هدف مقاله تبیین و توضیح مفهوم، انواع و مبانی مشروعیت حکومت در فقه و قانون است. مقاله حاضر از نوع تحقیق توصیفی بوده و در تهیه و ترتیب آن از منابع مختلف مانند: کتاب‌ها، مقالات، استفاده شده است. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که حکومت‌ها باید از مرحله تأسیس تا اعمال قدرت یا صلاحیت در سطوح مختلف از مشروعیت برخوردار باشد. حکومت‌ها از دیدگاه اسلام با تطبیق احکام شریعت و قانون حکومت مشروع می‌باشند و در غیر آن مشروعیت شرعی و حقوقی حکومت اسلامی زیر سؤال خواهد رفت.

اصطلاحات کلیدی: مشروعیت؛ حاکمیت؛ قوانین اساسی؛ بیعت؛ امیران؛ حقوق؛ وقایع سیاسی

Legitimacy of government in jurisprudence and law

Asstt. Prof. Mohammadullah Bahadur (PHD)

Department of Political science and international relations, Faculty of Law and Political Science, Parwan University, Parwan, Afghanistan

Email: M.tawhedi@gmail.com

Abstract

The legitimacy of the government means that the rulers obtain power through lawful methods and act according to the law in their affairs. The concept of legitimacy covers various aspects of political, legal and religious validity in the legal system. A government that does not follow the law and sharia is not legitimate. The government, ministries and government institutions earn legitimacy and authority by enforcing laws, delivering public services, protecting basic and political rights of the people, granting material and spiritual benefits to all government officials and promoting freedoms in the society. The aim of this article is to describe the notion, types and foundations of the legitimacy of government in jurisprudence and law. This article is a descriptive research and uses different sources such as books and articles for its preparation and organization. The results of this article indicate that governments should have different levels of legitimacy from the establishment stage to the exercise of power or authority. From the Islamic perspective, governments are legitimate by applying the rules of Sharia and the law of government, and otherwise, the legal and Shariah legitimacy of the Islamic government will be challenged.

Keywords: legitimacy; Sovereignty; Constitutional laws; Allegiance; Emirs; Rights; Political Events

مقدمه

مشروعیت حکومت در پهلوی دیگر مفاهیم مانند خلافت، امارت و امامت، از اصول پذیرفته شده در دین است. حاکمیت و مشروعیت حکومت‌ها را کسی نفی و انکار کرده نمی‌تواند. آیات متعددی بر تطبیق شریعت که ثابت‌کننده مشروعیت نظام حکومت‌داری است تأکید کرده‌اند. از آن جمله: {وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ} [المائدة: ۴۴]. ترجمه: (کسی که به موجب آنچه الله نازل کرده، عمل نکند از جمله کافران‌اند). {وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} [المائدة: ۴۵]. (کسی که به موجب آنچه الله نازل کرده، عمل نکند از جمله ستمگاران‌اند). {وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} [المائدة: ۴۷]. (کسی که به موجب آنچه الله نازل کرده، عمل نکند از جمله فاسقان‌اند). هر کسی که طبق این سه آیت به موجب آنچه الله نازل کرده، فیصله نکند و شریعت را به حیث قانون خود نداند، به شدیدترین الفاظ سرزنش شده است.

بیان مسأله

مشروعیت حکومت در شریعت اسلامی و نظام‌های حقوقی معاصر یک امر واضح و روشن است. طوری که مشروعیت نظام سیاسی در قوانین و مقررات تذکر یافته است. مشروعیت و قانونیت نیز به شخص حکمی و به نهادهای تطبیق‌کننده، صلاحیت اعطا نموده تا حکومت‌ها در تأمین مصلحت و ارایه خدمات و در انجام وظایف از اقتدار لازم برخوردار باشند. دولت‌ها از داشتن صلاحیت‌ها، وظایف و مسئولیت‌ها کسب مشروعیت می‌کنند. از طرف دیگر اعمال و فعالیت‌های حکومت‌ها جهت جلوگیری از خلای قدرت در یک کشور حتماً مشروع است. اگر نظام اسلامی موجود در سرزمین‌های اسلامی غیر قانونی تلقی شود و پذیرفته نشود؛ پس جامعه و افراد به سوی هرج و مرج و به بحران می‌رود؛ لهذا علت‌های منطقی و عقلی وجود دارد که حکومت از دیدگاه اسلام باید از مشروعیت حقوقی و سیاسی برخوردار باشد. اگر حکومت طبق اسلام و هدف‌اش تحکیم شریعت نباشد. دلایل عقلی و منطقی مشروعیت حکومت را تأیید نمی‌کند؛ زیرا عنصر اساسی مشروعیت حکومت اسلامی شریعت است.

سؤالات تحقیق

۱. مشروعیت حکومت از کجا ناشی می‌شود و منابع و مصادر آن کدام‌اند؟
۲. حکومت‌ها چه دلیلی برای حاکمیت و حکمرانی دارند؟
۳. چرا حکومت‌های غربی، مشروعیت نظام اسلامی خالص (نظام امارت اسلامی) و دیگر حکومت‌هایی را که در دست جنبش‌های اسلامی‌اند قبول ندارند؟

۴. آیا نظام اسلامی از داخل به چالش کشیده می شود ؟
۵. عدم بر پایی و اقامت نظام اسلامی به سود کی است ؟
۶. چه کسانی از نبود حاکمیت اسلامی در جهان اسلام سود می برند؟
- هدف از تحقیق، این که اثبات مشروعیت به معنای قانون مندی است.

مقاله هذا در صدد توضیح قواعد و قانون مشروعیت حکومت اسلامی بوده و اصول و اساسات را برای حکومت داری در اسلام بیان نماید. بحث مشروعیت حکومت ها در زمان کنونی از دیدگاه اسلام و شریعت حایز اهمیت می باشد.

مفهوم اصل مشروعیت

معرفت حکومت ها نیاز به شناخت مفهوم مشروعیت دارد. مشروعیت اصلی از اصول کلی مرتبط به نظام سیاسی در نظام های حقوقی بوده است. مشروعیت حکومت اولین مرحله ای از مراحل حکومت داری است.

تعریف مشروعیت: مفهوم مشروعیت از اساسی ترین مفاهیم علوم سیاسی و بنیادی ترین مسایل حکومت است. واژه مشروعیت از شرع گرفته شده و شرع از نظر لغوی به معنی راه و روش است (ایزدی، ۱۳۸۵، ص ۱۵). معادل واژه مشروعیت (Legitimacy) است و معنای آن درستی، بر حق بودن، حقانیت، قانونی بودن است. مفهوم اصطلاحی واژه حقانیت نزدیک ترین و مناسب ترین لغت برای معنای خاص مشروعیت است؛ زیرا این واژه هم زمان به دو موضوع متقابل اشاره دارد یکی ایجاد حق حکومت برای حاکمان و دیگری شناسایی و پذیرش این حق از سوی حکومت شوندگان (حاتمی، ۱۳۸۴، صص ۲۸-۲۹).

تعبیر مختلف از مفهوم مشروعیت صورت گرفته است. مانند حاکمیت قانون، اطاعت از قانون، قانون مندی، استقلالیت و تمامیت ارضی و سیاست مستقل داشتن که از لازمه مشروعیت است. برخی از قوانین اساسی کشورها، به عوض مشروعیت حاکمیت قانون را استعمال کرده اند. مانند ماده چهارم قانون اساسی مصر که می گوید: "حاکمیت قانون اساسی حکومت داری در دولت است" (الدستور المصری، ماده: ۴). واژه حاکمیت قانون نسبت به کلمه مشروعیت در مجال سیاسی بیش تر استعمال می شود.

انواع مشروعیت

مشروعیت در همه نظام ها یک بحث اساسی است. مانند مشروعیت قانونی، مشروعیت شرعی و مشروعیت سیاسی این مطالب برای مشروعیت تنوع می بخشد.

۱. مشروعیت از لحاظ سیاسی

۱. **وقایع سیاسی:** تاریخ سیاسی کشورها مملو از وقایعات است که حکومت ابتداء به شکل غیر مشروع احراز شده و این حوادث مشروعیت حکومت‌ها را ثابت می‌کند. با مطالعه تاریخ سیاسی می‌بینیم حکومت‌ها اکثراً به اثر توافق و رضایت و با اجازه مردم نیامده است. بلکه بسیاری از رهبران که ادعای دموکراسی و مردم‌سالاری را می‌کنند از طریق انقلاب، شورش، کودتا، استقلال و جنگ به قدرت رسیدند و پیروز شدند. از آن جمله انقلاب انگلستان که سال ۱۶۸۸ صورت گرفت. مردم انگلستان می‌گفتند: "که انقلابی را انجام دادیم که تا آخر دنیا کافی است و به اثر آن پارلمانی به وجود آمد که بی‌نظیر است و برای پارلمان‌های دنیا الگو است".

هم‌چنان انقلاب کبیر فرانسه در سال ۱۹۷۸ رخ داد که تغییرات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی فرانسه از آن اساس و تشکیل یافته است و الهام‌بخش دیگر استقلال‌های دنیا شد. دموکراسی و آزادی برای مردم شان میسر شد. انقلاب روسیه در سال ۱۹۱۷ توسط بلشویک‌ها انجام گرفت، دیگر واقعه‌های تاریخی جهان به مشروعیت قدرت دلالت دارند. هرگاه انقلابیون در انقلاب و در کودتا کامیاب شوند، قدرت شان مشروع است که از هر طریقی که به قدرت برسند. وقتی که این گونه قدرت‌ها مشروع باشند و به مشروعیت آن‌ها اعتراف گردد. پس اقتدار گروه‌هایی و جنبش‌های که به امر دین و شریعت جهاد کنند و اهل فساد را از کشور برانند مشروع و قانونی می‌باشد. مشروعیت با گرفتن قدرت و تسلط بر حکومت به شکل فوری ثابت می‌گردد؛ زیرا کشورها در قوانین اساسی و قوانین عادی، انقلاب‌ها و کودتاها را پیش‌بینی نمی‌کنند. و از طرف دیگر حاکمان بر حال نمی‌خواهند قدرت خود را از دست دهد. حاکمان نظام هیچ‌گاه راضی نمی‌شوند که قدرت را به‌طور مسالمت آمیز به دیگران تسلیم نمایند.

حمایت گروه‌های ذی‌نفوذ از نظام بخشنده مشروعیت است. قانوناً، احزاب و گروه‌هایی که قدرت و اقتدار را بگیرند و سه قوه مجریه، مقننه و قضائیه را در اختیار داشته باشند، مشروعیت دارند. مردم به خاطر منافع و یا ضرر شان آن‌ها را قبول می‌نمایند. اظهار حمایت، رضایت و قبول شان تنها از طریق انتخابات و دیگر طریقه‌ها منحصر نمی‌باشد. بلکه مردم از طریق وسایل پیشرفته با حکومت خود مشروعیت می‌دهند.

۲. **مشروعیت حکومت‌ها:** یکی از مسایل مهم در حکومت‌داری معاصر مشروعیت سیاسی و قانونیت آن می‌باشد. سیاستی که امروز در دنیا حتی در کشورهای اسلامی معمول و حاکم است، از لحاظ شرعی مشکل دارند؛ زیرا موضوعاتی که این سیاست‌گران بازی می‌کنند نادرست و مخالف شریعت است. چنانچه امام مآوردی می‌گوید: "سیاست در حقیقت به علم دین ارتباط دارد و روش مؤثر برای استدلال

از چشم دیدها بر غایب است. استدلال از مسایل متفق علیه بالای قضایای مختلف فیه است. نحوه استخراج نظریات و طریقه پیشین به عواقب امور است. یاد گرفتن مهارت و رویه مناظره با کارمندان و نویسندگان و وزراء است" (الماوردی، ۱۴۳۷، ص ۳۱). از لحاظ شریعت مقصد از سیاست اجرا و عملی نمودن دین توسط حکومت است. قرآن کریم و احادیث نبوی به همه چیز تأکید و رهنمایی کرده است. آیا به سیاست در قرآن و در احادیث نبوی اشاره شده است؟

الف: واژه سیاست در قرآن کریم صراحتاً ذکر نگردیده. طوری که رسول الله به تعیین خلیفه معین اشاره نکرده است. واژه سیاست به صورت مشتق وصف و یا فعل، نه در آیات قرآن عصر مکی و نه در عصر مدنی نیامده است (قرضاوی، ۱۴۲۸، ص ۲۸).

ب: لفظ سیاست در سنت موجود است. حدیث متفق علیه از ابوهریره (رض) روایت شده که در برگیرنده مفهوم سیاست است. ابوهریره از رسول خدا (ص) روایت نموده است که فرموده اند «پیامبران امور سیاسی بنی اسرائیل را اداره می کردند، هرگاه پیامبری وفات می نمود پیامبری دیگری جانشین او می شد؛ اما پس از من پیامبری نمی آید و (برای اداره امور مردم برای من) جانشینان بسیاری خواهند بود. خدمت ایشان عرض کردند به چه چیزی ما را فرمان می دهید و توصیه می نمایید؟ فرمودند: یکی پس از دیگری (آنان را از طریق مشورت و انتخاب برگزینید) و با آنها بیعت کنید و به بیعت خود وفادار باشید و حقی را که خداوند به ایشان داده مراعات نمایید، به راستی خداوند درباره آن چه به ایشان سپرده مورد بازخواست قرارشان می دهد) (البخاری، ۳۴۵۵) و مسلم در کتاب الاماره (۱۸۴۲) سیاست به این معنا نمی باشد که از راه غیرقانونی و غیرشرعی منافع خود را تأمین کند.

مؤمنان سیاست و حکومت قانونی و اسلامی داشته باشند و در مقابل جهان از احتیاط کار گرفته شود. زمام داران در قبال مردم امانت دار باشند. سیاست کردن طبق خواهشات و خواسته های انسانی غیرمشروع است. در متون فقهی کلمه سیاست بسیار اندک است و آن هم در مواردی که تعزیری باشد و یا حاکم صلاح دیده و از سیاست کار بگیرد (البیاتی، ۲۰۱۳، ص ۲۵). بیان کردن شرایط خلیفه، امیر و امام توسط فقهاء در کتب فقه اسلامی به مثابه دلالت به مشروعیت نظام سیاسی است. برخی از علما و امامان از عهده داری منصب حکومتی خودداری نموده اند تا که مانع عبادت نشود، از وظیفه داری ابا و ورزیدند مانند امام اعظم (رح)؛ اما عدم پذیرش امام منصب قضاوت را به عدم مشروعیت اجرای وظایف دلالت نمی کند.

ج: مذهب امام ابوحنیفه و سیاست: علمای مذهب حنفی در رابطه با موضوع حد زنا و تبعید مرد زنا کار غیر متأهل به مدت یک سال از محل سکونت خود که در آن جرم روی داده بیش از هر مبحثی

دیگر واژه سیاست را به کار برده اند و آن تبعید یک‌ساله را به نوع سیاست یا تعزیر تفسیر کرده‌اند که اگر حاکم یا قاضی در جهت تنبیه و بازداشتن دیگران مصلحت را در آن ببینند و نگران پیامدهای تبعید درباره خانواده و زندگی او نباشد، چنان اقدامی از باب سیاست شرعی توجیه شده و قرار گرفته بر قواعد شریعت است.

علمای مذهب حنفی بدین مناسبت به بررسی موضوع سیاست پرداخته‌اند و علامه ابن عابدین از علمای حنفی در کتاب مشهور رد المحتار عل الدر المختار به تمام کمال در باره آن سخن گفته است؛ او در آن کتاب از قهستانی نقل می‌کند که سیاست به موضوع مجازات زناکار محدود نمی‌شود؛ بلکه در ارتباط با هرگونه جرم دیگری رواست و همان‌گونه که در کتاب الکافی آمده نظر نهایی درباره آن از اختیارات قاضی است. ابن عابدین در ادامه می‌گوید این تعریف، تعریف سیاست عمومی است که تمامی احکام شرعی را که خداوند برای بندگانش قرار داده، در بر می‌گیرد (قرضاوی، ۲۰۰۷، ص ۳۹). امام شافعی (رح) می‌گوید: هر سیاست که مطابق شریعت نباشد از مشروعیت برخوردار نمی‌باشد (الجوزی، ۷۵۱، ص ۱۹).

۳. مشروعیت از لحاظ حقوقی: این در واقع همان حاکمیت دولت است که توسط قانون و مردم کسب حاکمیت، اقتدار و امتیازات کند. هر دولت دارای دو نوع حاکمیت است: یکی داخلی که تمام سرزمین، قلمرو فضایی و زمینی و دریایی در اختیار کامل حکومت قرار داشته باشد. دیگری حاکمیت خارجی است که سیاست کشور مستقل و تأثیرپذیر نباشد، فراهم شدن عناصر سه‌گانه: جمعیت، قلمرو و قدرت سیاسی حاکم، برای کسب مشروعیت هر حکومت شرط است.

مشروعیت، تمام صلاحیت و نهادی هیئت دولتی، وظایف و اعمال اداری و سیاسی حکومت را که طبق قانون باشد شامل می‌باشد. فرامین، تصامیم و اعمال نهادهای دولتی زمانی الزام‌آور و واجب‌الاطاعه است که طبق قانون و مشروع باشند. احکام و تصامیمی که مخالف قانون اند که از مشروعیت برخوردار نمی‌باشند. بنابراین افراد به آن عمل کنند و یا در مورد آن مخالفت کنند حق به جانب اند. در ارتباط به این موضوع حقوق دان مصری دکتور انور رسلان می‌گوید: نظریه غالب این است که اداره و حاکمان، حقوق را به شکل وسیع و احکام آن را مستند قانونی کرده و از طرف دیگر این که مستندسازی مخالف قانون نباشد (انور رسلان، ۲۰۰۹، ص ۱۷۶).

مشروعیت حقوقی ایجاب می‌کند، نهادهای دولتی باید تابع قانون باشند. قانون‌گذاران به خاطر رسیدگی به احوال و مصالح و تأمین منافع شهروندان قوانین را وضع کنند. هرگاه قوانین عادی و مقرردها به تعدیل نیاز پیدا کنند، فوراً به تعدیل آن‌ها اقدام شود؛ زیرا قوانین وضعی هر وقتی از اوقات امکان تغییر و

تبدیل را دارند، اگر مواد قوانین موضوعه از جانب کشورهای مطابق احکام شریعت نباشند، این گونه قوانین از دیدگاه شرعی نه تنها مشروعیت ندارند؛ بلکه به اعمال حکومتی مشروعیت بخشیده نمی تواند و لازم الاجرا نمی باشند. منطقاً، داشتن مشروعیت حمایت مردم را جلب کرده و اقتدارش بیش تر می شود. هابز می گوید مردم چرا اطاعت می کنند؟ آن ها به خاطر منافع خود چنین می کنند و از نظر وی ترس از جانشین ها موجب اطاعت می شود. مردم ممکن است بر خود اعمال قدرت دیگران را بپذیرند؛ زیرا مشاهده می کنند که این امر از جهات دیگر به سود آن ها است - یعنی باز می گردیم با معادله سود و زیان؛ اگر منفعت، زیان و ترس قطع و متوقف شود همان میراثی تعهد نسبت به اطاعت باید متوقف شود (مایکل راش، مترجم، صبور، ۱۳۷۷، ص ۵۷).

۳. مشروعیت حکومت داری از نظر اسلام

نظام حکومت داری ریشه تاریخی در اسلام دارد. الله متعال اسباب حکومت اسلامی را برای امت اسلامی مهیا و اصول و مبانی آن را بیان کرده است. رسول الله جهت اقامت حکومت اسلامی و پیش برد امور دنیوی با یاران خود مشاوره می کرد تا دولت اسلامی ایجاد گردد. کشورهای اسلامی و مسلمانان باید نظام و حکومت داری شان را براساس و طبق اصول دین و اساسات اسلام که رسول الله آن را به آن ها رهنمایی کرده است، تأسیس و ایجاد نمایند.

اگر هر امت و هر قوم نظام سیاسی و حکومت داری و زندگی شان را طبق دستورات اسلام عیار کنند، به حرج و مرج و بی نظامی مواجه نمی شوند. استقامت امور مردم و نهادها و مؤثریت کارها و موفقیت نظام ها در رعایت نظام اسلامی است که قواعد آن توسط قانون گذاران واضح و حکومت آن را اجرا و عملی می کنند. از جانب دیگر در طی مراحل قانون گذاری مصالح علیای دولت و منافع عمومی ملت رعایت گردد. زمانی منافع و مصالح تأمین می شود که قوه مقننه منافع خصوصی و خیالی خویش را کنار گذاشته و به دنبال رفاه و توسعه جامعه باشد. در این صورت رعیت و شهروندان از نظام و از مراجع قانون گذاری و از نهادهای حکومتی اطاعت نموده و بیش تر فرمان بردار می باشند (محمد فواد النادی، ۱۹۸۰، ص ۷۲).

موضوع مشروعیت حکومت یکی از اصول حکومت داری در اسلام است. نبی کریم (ص) با یاران خویش در آن روزها دولت اسلامی را تأسیس نمود و برای امت اسلام وحدت دینی و عقیدتی ایجاد نمود و برای جزیره العرب وحدت سیاسی و در مدینه منوره حکومت مرکزی را به وجود آورد و به قلمروهای اسلام حاکمان را فرستاد، از آن جمله یمن و دیگر سرزمین ها و صحابه دولت جدیدی تأسیس نکرد؛ بلکه همان نظام اسلامی را به دیگر سرزمین ها وسعت داد (السنهوری، ۱۴۲۲، ص ۹۵).

در اوایل عصر اسلام بر لسان خلفاء راشدین کلمه امارت، امراء، الوزارت و الوزراء جاری می‌گردید. مذاکره و بحث‌ها در میان مهاجرین و انصار و کبار صحابه، ارتباط به خلیفه رسول الله (ص) وجود داشت تا که بیعت را با ابوبکر رضی الله عنه منعقد کردند. پس بیعت با اولین خلیفه المؤمنین در نظام سیاسی و حکومت‌داری اسلام صورت گرفت.

هرگاه بیعت اصحاب که با ابوبکر صدیق (رض) انجام و تمام شد، مسلمانان از چگونگی انعقاد بیعت آگاهی حاصل کردند. استقامت و تداوم در بیعت حکم شرعی و امر حتمی است. بیعت مسلمانان با ابوبکر معلوم کرد که آن بیعت شرعی، سیاسی و ملکی بوده و تمام وضعیت سیاسی حکومت معاصر و عناصر تشکیل دهنده دولت را دارا بود. بلکه آن مانند حکومت‌های امروز که قایم و ایجاد می‌گردد، با نظرداشت قوت و شمشیر تأمین می‌گردد، دارای امنیت و مشروعیت بودند (سعید بن علی بن ثابت، ۲۰۰۳، ص ۱۳۴). آن دولت اسلامی مسلمانان که توسط بیعت ایجاد شده بود، خلافت اسلامی را در سرزمین عرب تأسیس کرد. مفهوم بیعت و تأسیس حکومت اسلامی یک امر معلوم برای همه مسلمانان بود. زمانی که آن‌ها در سقیفه در مورد کسی که امور سیاسی و کارهای عمومی آن‌ها را به‌عهده بگیرد، مشوره و گفتگو می‌کردند. هنگامی که انصار برای مهاجرین گفتند: (منا امیر و منکم امیر) از ما امیری و از شما نیز امیری باشد. ولی حضرت ابوبکر صدیق در جواب آن‌ها فرمود: (منا الامراء و منکم الوزراء) از مهاجرین امراء و از انصار وزراء می‌باشد (تاریخ طبری ج، ۳، ص ۱۹۸). دلایل و اسباب بسیاری وجود دارد که حکومت، خلافت و امارت ابوبکر از مشروعیت دینی، سیاسی برخوردار بود. حضرت ابوبکر صدیق به‌عنوان خلیفه رسول الله در دولت اسلامی معرفی شدند. مردم عامه فهمیدند که خلافت و امارت مقام دینی است که امیرالمؤمنین از رسول الله صل الله علیه و سلم نیابت می‌کند. هم‌چنان درک شد که حکومت اسلامی برای مسلمانان یک مرجعیت و مرکزیت دینی دارد.

مشروعیت حکومت‌ها در نظام سیاسی اسلام دارای چند خصایص است که باید آن‌ها را ذکر کرد:

۱. حاکمیت جز حاکمیت الهی وجود ندارد. الله متعال خالق بندگان است پس حکومت کردن به‌نام الله حق الهی بوده باید خداوند بر مخلوقش حکمرانی نماید. بنابراین هر حاکم که به‌نام غیر الله حاکمیت خود را اعمال نماید از حقوق الله تجاوز و تعدی کرده است. {إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ ...} [یوسف: ۴۰]. ترجمه: حاکمی بجز حاکمیت الله وجود ندارد.
۲. مرجعیت مشروعیت در اسلام الله متعال می‌باشد. قرآن و سنت مصدر اساسی برای مشروعیت است. دو منبع اساسی دیگر اجماع و قیاس از جمله منابع است.

۳. مشروعیت در شرع عمومی بوده و قابل تطبیق در هر زمان و مکان است. تمام عرصه‌های زندگی را شامل و تنظیم می‌کند. پس مشروعیت اسلامی کامل و فراگیر است.
۴. مشروعیت‌دهنده از نهاد مشروع باید قدیم و سابق باشد؛ لهذا شریعت اسلامی از حکومت‌هایی که اسلامی یا غیر اسلامی است، سابق‌تر است. بنابراین حکومت اسلامی مطابق مشروعیت و مبنای اسلامی تأسیس و ایجاد گردد.
۵. مشروعیت حکومت اسلامی دایمی و با ثبات است. توسعه سیاسی و اقتصادی حکومت، مشروعیت را تداوم می‌بخشد. عمل کردن حکومت به قواعد کلی و اصدار احکام قطعی نیز مشروعیت را ثابت و دایمی می‌سازد.

علاوه بر این، تلاش در اجرای قوانین و اجرای اعمال منظم باعث پیشرفت مسایل انکشافی و توسعه‌ی (محمد فواد النادی، ۱۹۸۰، ص ۲۷) و موضوعات مربوط را تحقق می‌بخشد. از خصایص متذکره واضح می‌شود که حکومت اسلامی به تمام معنی، یک حکومت قانونی و مشروع است. پیامد مشروعیت نظام و حکومت از دیدگاه شریعت چند ضمانت را تأمین می‌کند:

۱. وضع قانون اساسی یا دستوری که حقوق افراد و وجایب آن‌ها را در چوکات اسلام تضمین کند؛
۲. حاکمان از اعمال خود در دنیا و در نزد مردم و در آخرت در نزد الله متعال، مسئول می‌باشند؛
۳. ولایت و محاکم مظالم برای دادخواهی افراد بر علیه حکام ظالم، ایجاد گردد.

دامنه و قلمرو مشروعیت حکومت در فقه اسلامی

حکومت اسلامی تحت هر نام و عنوان باشد، در سرزمین اسلامی و در جامعه اسلامی حکومت می‌کند، در قلمرو اصل مشروعیت اسلامی قرار می‌گیرد. حاکمان صلاحیت ندارند که حکومت را به هر طرف بخواهند سوق بدهند و یا از چوکات اسلام بیرون کنند.

شریعت اسلام از احکام قطعی و حاکمه (آمره) برخوردار است و از آن قواعدی در امور کمک می‌خواهد که از ثبات مطلق برخوردار باشد و مشروعیتی که از جانب شریعت است، اراده هیئت حاکمه یا اراده بشر به شکل کلی، در وضع آن دخیل نمی‌باشد؛ زیرا احکام مشروعیت متذکره در چوکات اجتهاد داخل نبوده و نه اجتهاد را مجال مداخله است. احکام عقیدتی و عبادتی از جمله‌ای نوع اول هستند که ثابت اند که با تغییر زمان و مکان تغییر نمی‌کند. هم‌چنان برای بشر ایجاد قواعد که تغییردهنده حکم شرعی باشد، یا از تطبیق آن اعراض کنند، اجازه داده نشده است. نوع دوم: قواعد ظنی اند که در مسایلی تطبیق می‌شود که در باره آن‌ها نص صریح و قطعی وجود ندارد و یا نص آن ظنی الدلات می‌باشد. این نوع از قواعد شرعی، عبارتند از اصول کلیه‌ای که فقهاء امت اسلامی و مجتهدین استنباط

آن‌ها را به‌عهده دارند. فقها مقصد شارع را توسط این‌گونه قواعد تشخیص می‌دهند. در نتیجه قواعد و احکام که مناسب و ملایم ظروف موجوده باشد، از اصول شریعت استنباط می‌گردد.

این نوع قواعد، شریعت را به مقابله و به رسیدگی تمام تازه‌ها و جدیدها که در جوامع اسلامی پیش می‌آید، قادر می‌سازد تا که شریعت حوادث هر زمان و مکان را بررسی کند. درحالی‌که نوع اول از قاعده مشروعه ثبات و دوام را تضمین می‌کند و منابع آن ادله نقلی (کتاب الله و سنت رسول الله) است. اما مشروعیت نوع دوم این است که برای مشروعیت عنصر توسعه و پیشرفت را تضمین می‌نماید. بقیه منابع مشروعیت مسایل شرعی عبارتند از: اجماع، قیاس، استحسان، مصالح مرسله، استصحاب الحال، شریعت امت‌های قبلی - قبل از امت آخرالزمان - و عمل اهل مدینه، در مورد عمل به این منابع مذاهب اختلاف دارند. این منابع شامل احکام شرعی اند که حکومت‌داری را مشروعیت می‌بخشد.

اصول و اساس مشروعیت حکومت‌ها در اسلام

موضوع مشروعیت یکی از مسایل حکومت‌داری بوده و با داشتن آن افراد و اشخاص و کارمندان دولتی صلاحیت بیشتر داشته و کارشان قانونی می‌گردد. فرصت‌ها با مشروعیت خوب‌تر مهیا می‌گردد. حکومت با کسب اسباب مشروعیت جامه اقتدار را بر تن می‌کند و کسی در مقابل آن ایستاده نمی‌تواند. مشروعیت از امور اکتسابی بوده و حکومت‌ها از مجرای مختلف مشروعیت و حاکمیت خویش را کسب می‌کنند. اصول و راه‌های کسب مشروعیت در اسلام را، بحث و ذکر می‌کنیم.

اصل اول: ایمان و امانت‌داری اساس مشروعیت رهبریت بالای رعیت: ایمان و تقوی معیار اعمال حکومتی برای رهبران، مسئولین و مأموران حکومت اسلامی می‌باشد. بدون این دو خطر خیانت و جنایت احتمال بیش‌تر دارد. ایمان اساس و رأس اعمال است که اعمال بندگان را روح و جان می‌دهد. اساس این اعمال صحت و سقم شان مربوط به نیت و مقاصد می‌باشد. خلفا و امیران اسلام به اساس سابقه اسلامی شان معتبر خواهند بود. اخلاص و نیت نیک در هر عمل مدار اعتبار است. ارتباط به حکومت‌داری، مؤمنان و افراد صالح معاونت نمایند. چنان‌چه ابوبکر الصدیق خلیفه رسول الله به مردم خطاب نمود و گفت "من از جانب شما متولی امور خلافت شدم و از شما بهتر نمی‌باشم" پس اگر در امور حکومت‌داری از من خوبی می‌بینید آن‌را تحسین نمایید و اگر خطایی سر می‌زند آن‌را درست و استقامت ببخشید. حضرت عمر در مورد بیت‌المال از تقوی و ایمان‌داری کار می‌گرفت، حتی معاش اضافی را به بیت‌المال پس تحویل می‌نمود. همین‌گونه عمر بن عبدالعزیز در زمان خلافت‌اش دو چراغ داشت: یکی برای کارهای شخصی بود و دیگری را برای کاری حکومت مهیا کرده بود و از وی قطعاً در کارهای شخصی خود استفاده نمی‌کرد (السرجانی، ۲۰۱۴، ص ۲۴۷).

امام اوزاعي برای امیرالمومنین ابوجعفر منصور که یکی از خلفای عباسی بود گفت: (اشد الشده القيام لله بحقه و اکرم الکرم عند الله التقوی) قوی ترین افراد از لحاظ قوت و پهلووانی کسی که حکم الله را اجرا می کند و حق الله را به جا می آورد. و بهترین گرامیان کسی اند که تقوی دارند. هر کسی که عزت را با طاعت خدا بجوید مقام و منزلت او را خداوند بالا می برد؛ اما کسی که عزت را با معصیت خداوند و از راه غلط تعقیب نماید وی را خداوند ذلیل می سازد (السرجانی، ۲۰۱۴، ص ۲۴۸).

اصل دوم: بیعت امیر حکومت اسلامی: معنای بیعت تعهد و قبول نمودن حاکمان مسلمان توسط عامه مردم است. موضوع بیعت: اسلام، جهاد، شنیدن حق، اطاعت کردن است. این بیعت مردان است. بیعت زنان براین است که آن ها به خداوند شرک نوزند و عمل سرقت و زنا را مرتکب نشوند. بیعت دو گونه است: یکی بیعت خصوصی که اشخاص خاص مانند کبار صحابه قبل از بیعت عمومی توسط کبار صحابه با ابوبکر صدیق در سقیفه بنی ساعده، انجام دادند که بیعت خاص تمام شد و صورت گرفت. دوم؛ بیعت عمومی توسط همه مردم صورت می گیرد، طوری که موقف تأییدی برای ابوبکر صورت گرفت آن در زمان که همه مسلمانان برای بیعت گردهم جمع شدند، همه صحابه با ایشان بیعت را منعقد نمودند (الخرزجی، ۲۰۱۵، ص ۶۹).

بحث و بررسی آن چه در احادیث رسول الله صل الله علیه وسلم در ارتباط به بیعت روایت شده است، این را ثابت می کند که بیعت توسط گروهی از مسلمانان صورت می گیرد. مانند آن چه روایت شده "ائمه از قریش" می باشد. یا جماعه از مسلمین ملتزم باشد "حدیث رسول الله است که ابن عمر (رض) روایت نموده است: «مَنْ خَلَعَ يَدًا مِنْ طَاعَةٍ لِقَى اللَّهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا حُجَّةَ لَهُ وَمَنْ مَاتَ وَكَيْسَ فِي عُنُقِهِ بَيْعَةٌ مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً» (صحیح مسلم، کتاب الاماره، شماره حدیث ۱۸۵۱). کسی که از اطاعت دست بکشد روز قیامت در حضور خداوند حاضر می شود حجت ندارد. کسی که بمیرد و در گردن وی بیعت با امام و امیر نباشد، پس وی به جاهلیت مرده است. حدیث دیگری از عبدالرحمن (رض) روایت است "من بايع اماماً فاعطاه صفة يده وثمره قبله فليطعه ان استطاع فان جاء آخر ينازعه فاضربوا عنق الآخر" (صحیح مسلم، کتاب الامارت شماره حدیث ۱۸۴۴). کسی که با امام بیعت نمود و قول داد و قلباً آن را قبول کرد پس از امام و از امیر تا حد توان اطاعت نماید؛ اگر شخصی دیگر از امام مشروع سرکشی نمود و یا به منازعه پرداخت، باید آن شخص گردن زده شود. رسول معظم به خلیفه بودن ابوبکر، عمر، عثمان و علی (رضوان الله علیهم) ضمناً در حیات شان اشاره کرده بودند.

این همه نصوص شرعی و متون اسلامی و عملکرد مسلمانان دلالت می کند که شریعت به موجودیت خلافت یا امامت و حکومت حکم کرده است. به معنی نیابت از نبی صل الله علیه و سلم و ایستادن و

قایم مقام شدن در نزد مسلمان‌ها است (الشیخ علی عبد الرازق، ۱۹۲۵م، ص ۵۲). حاکم، امیر یا خلیفه مسلمین دو وظیفه عمده و اساسی برعهده دارند. اول: حفاظت از دین خداوند که برای آن‌ها میراث گذاشته شده است؛ دوم: اصلاح امور دنیایی که شامل حکومت‌داری هم است. این وظایف حاکم باعث اطاعت و مشروعیت حکومت می‌شود.

احکام و شرایط حکومت اسلامی را عالمان و فقهای اسلام توضیح داده‌اند. به اثر سعی و اجماع علمای مسلمانان به میان آورده شده است. البته این امر دلالت بر سبیل المؤمنین گفته می‌شود. [وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصَلِّهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا] [النساء: ۱۱۵]. ترجمه: کسی که بعد و واضح شدن راهی هدایت، غیر از راهی مسلمانان را انتخاب می‌کند مسلط می‌گردانیم، آن چیزی را که تسلط دادیم. سپس او را به آتش دوزخ داخل می‌کنیم. این اتفاق در واقع مشروعیت شرعی حکومت اسلامی را تأیید می‌کند. بیعت همه مردم با امیرالمومنین در شرایط حاضر امکان‌پذیر نیست؛ زیرا تعداد امت اسلامی زیاد اند. لهذا نیت و قصد بیعت را در دل داشته باشند. خلیفه یا امیرالمؤمنین اغلباً رمزی برای امت پنداشته می‌شود و صلاحیت‌های وی به مردم بر می‌گردد و از مردم کسب صلاحیت می‌کند، نه از ذات خود. مثلاً از کلان قوم و قبیله حق‌اش است که حاکم باشد.

اصل سوم: حاکمیت شریعت: طوری که دلایل مشروعیت حکومت در اسلام مورد بحث و مذاقه قرار گرفت و در نتیجه مادامی که حکومت اسلامی پای‌بند اسلام و در خدمت مسلمانان طبق قواعد شریعت حاکمیت شرع باشند. از لحاظ شرعی کدام مشکل وجود دارد. اگر ما کسب مشروعیت را در غیر دین اسلام بجویم مقبول و پذیرفته نمی‌باشد؛ بلکه چنین کاری گناه است. خداوند متعال می‌فرماید: [وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ] [آل عمران: ۸۵] "کسی که غیر از اسلام دینی دیگری را طلب کند، پس این دین مورد قبول نمی‌شود و او شخص در آخرت از جمله زیان‌کاران است." گرویدن به دیگر ادیان از قبیل مسیحیت و یهودیت در واقع منهدم ساختن دین اسلام است (تفسیر معارف القرآن، ج ۱). پس قبول حاکمیت و عمل به نظام وضعی که مخالف اسلام باشد، به طریقه اولی گمراه‌کننده است. برخی می‌خواهند امروز به‌عنوان تقارب‌الادیان، ادیان را با همدیگر قریب کنند، این یک عمل جرم و حرام است؛ زیرا دین اسلام یک دین کامل است که نیاز به تکمیل و یک‌جا کردن با ادیان دیگر ندارد. اسلام دینی است که اعمال انسان را در دنیا و آخرت تنظیم و مشروعیت می‌بخشد؛ اما تقارب و اتحاد پیروان مذاهب اربعه امکان دارد.

اسلام مبدأ مشروعیت حکومت و زندگی است و معیار مشروعیت و قانونیت اسلام و رعایت قواعد و ضوابط آن است. حاکمیت دادن به غیر از اسلام و مشروعیت را در غیر آن دانستن از دیدگاه و فرموده قرآن کریم جاهلیت است و در قرآن آمده است: **﴿أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾** [المائدة: ۵۰]. آن‌ها حکومت جاهلیت را می‌خواهند! درحالی‌که از حاکمیت الله کرده نیکوتر هیچ حاکمیت وجود ندارد. جاهلیت یک امری است که در اوایل و در قرون اولی که قبل از بعثت و یا در وقت بعثت نبی کریم صلی الله علیه وسلم وجود داشت، وجود جاهلیت در زمان خاص منحصر نمی‌باشد؛ بلکه در هر عصر و زمان جاهلیت است؛ زیرا جاهلیت عبارت است از این‌که هر چیز در جای خدا و امر خدا قرار داده شود. دوری و دشمنی با اسلام، اهل اسلام و حکومت اسلامی را قبول نکردن از جاهلیت محسوب می‌شود.

برخی‌ها اسلام را در بخشیدن مشروعیت سهم نمی‌دهد. درحالی‌که در چوکات اسلام خلافت‌های رانده و فاصله تشکیل و تأسیس شدند و قرن‌ها حکومت کردند. مصئون‌ترین و شفاف‌ترین مشروعیت و قوی‌ترین حاکمیت از اسلام است که در وی غش و فریب‌کاری نمی‌باشد. وقت که دین اسلام هم عقیده و شریعت بوده و دارای بخش‌های چهار گانه: ۱. اعتقادات؛ ۲. عبادات؛ ۳. معاملات؛ ۴. اخلاقیات می‌باشد. حکومت داری، معاملات دنیوی، خدمات ملکی و اعمال اداری و دولتی داخل بخش معاملات است. اگر همین معاملات طبق شریعت انجام گیرد، از عبادت حساب می‌شود.

بنابراین حاکمیت خداوند متعال، بزرگ‌ترین چیز در اسلام محسوب می‌شود که همانا، اعتقاد و باور به خداوند متعال است، همان‌گونه که الله (جل جلاله) در قرآن کریم از طریق این صفات خودش را برای ما معرفی نموده و پیامبر گرامی آن‌ها را به ما آموخته تا قلب‌های ما به وسیله آن پر از نور و ایمان و یقین و شکوه و جلال حق تعالی شود (حلبی اثری، مترجم، محمد کرمی، بی‌تا، ص ۵۵). اولویت حکومت اسلامی به اصلاح عقیده بایستی به‌طور شایسته با مراحل دعوت هم‌خوانی داشته و مطابق با آن انجام پذیرد، بدون آن‌که سیاست و فریب‌کاری بر آن چیره شود.

اصل چهارم: وجوب اتخاذ حکومت اسلامی: این عنوان را ابن تیمیه (رح) در کتاب "السیاسة الشرعية فی اصلاح الراعی و الرعیه" آورده و می‌گوید که باید فهمیده شود که سرپرستی و به عهده گرفتن امور مردم از بزرگ‌ترین واجبات دین است. حتی امور دینی و دنیایی برپا و قایم نمی‌شود؛ مگر توسط حکومت. مصالح و احتیاجات بنی آدم تکمیل نمی‌گردد؛ مگر با اجتماع که بعضی انسان‌ها به بعضی شان نیاز شدید دارد و این اجتماع و تجمع انسانی نیاز به رأس و مرجعیت دارد که آن شخص امیر یا حاکم است. حدیث نبی کریم صلی الله و علیه سلم در سنن ابی داود نقل شده است که "هرگاه سه نفر

به سفر بیرون شوند باید یک شان را امیر تعیین نمایند" این بر وجوب اتخاذ امیر در سفر میان سه نفر که کم‌تر عدد جمع اند دلالت می‌کند، جامعه اسلامی که میلیون‌ها افراد در وی زندگی می‌کنند باید خلیفه، امیر و حاکم داشته باشند. علاوه بر این الله تعالی (امر بالمعروف و نهی عن المنکر) را واجب گردانیده است که اجرا کرده نمی‌شود مگر توسط قوت و امارت. هم‌چنان جهاد، عدالت، اقامت حج و جماعت‌ها و عیدها، نصرت و کمک مظلومان و اقامت حدود و مطالبه حقوق بدون حکومت و دولت اجرا نمی‌شود (ابن تیمیه، تاریخ وفات، ۷۲۸، ص ۱۲۶). همین‌طور ابن تیمیه برای وجوب اتخاذ حکومت دلایلی از قرآن و از احادیث ذکر نموده است که تمام آن‌ها مشروع و واجب بودن حکومت را ثابت می‌کند.

یافته‌های تحقیق

امت اسلامی منصب خلافت را برای روش حکومت‌داری انتخاب کرده بودند، به همین خاطر امت عصر اول و اصحاب کرام برای جانشینی رسول الله از سرعت کار گرفتند، توسط آن امور حکومت را تنظیم نموده و مصلحت شان را رعایت و تأمین کردند. ایجاد و تأسیس این منصب به نیازمندی امت ارتباط دارد. خلفا به نظام خلافت اکتفا نموده‌اند. خلافت نظام حکومت مسلمانان است. اصول و مشروعیت آن از دستور مسلمانان از قرآن کریم و سنت رسول الله سرچشمه می‌گیرد. فقهاء از خلافت سخن گفتند که شوری و بیعت اصل خلافت است که به آن در قرآن کریم اشاره شده است. به منصب خلافت برخی اوقات لفظ امامت و حکومت هم اطلاق می‌گردد. علماء المسلمین اجماع دارند، خلافت و تعیین خلیفه یا امیرالمومنین بر مسلمانان فرض است. تا خلیفه تأمین و تنظیم امور زندگی شان را به عهده گیرد و حدود را تطبیق نماید و به نشر دعوت اسلامی اقدام و از دین حمایت کند و امت را به دفاع و جهاد سوق داده شریعت را تطبیق و از حقوق مردم دفاع کند. ظلم و ستم را رفع و نیازمندی‌های هر فرد را فراهم نماید.

خلاصه اجراء وظایف و اعمال که توسط فقهاء و علما از اصول متون و نصوص شرعی استنباط گردیده و بر عهده سلطان یا وزیران حکومت گذاشته شود بر مسئولین حکومت اسلامی واجب است آن‌ها را عملی و تنفیذ نماید.

آن‌چه در این مجال مهم است، مسلمانان و رئیس شان به اتباع تشریح اسلامی و قوانین اسلامی پایبند باشند و آن‌را به‌عنوان عقیده و شریعت بدانند، قطع نظر از القاب که به شخص رئیس اطلاق می‌شود. لقب آن خلیفه یا امیرالمومنین برابر با رئیس دولت و یا رئیس جمهور باشد. اطلاق چنین القاب و یا مانند آن به آن‌چه در میان مردم معروف باشد، بر می‌گردد. اگر قومی که در اختیار عناوین و اصطلاحات

حکومت شان به يک اصطلاح تاريخي اسلامي اصرار کنند، اين نشانه‌ای قوت ايمان بوده و آن‌ها قصد تطبيق تمام قواعد و احکام اسلام را دارند. در صورت بروز اختلاف و منازعه بالای نظام‌ها مانند: نظام جمهوريت و رياستي و يا عناوينی که در غرب و در کشورهای غير اسلامي حاکم و معمول است، پس در اين صورت رهبران عنوان حکومت‌هایی را که ریشه اسلامي دارد ترجيح و انتخاب نمایند.

مناقشه

حکومت از فرائض کفایي بوده و با اقامت آن توسط عده‌ای از افراد از ذمه ديگران ساقط می‌شود. اعمال حکومتی و خدمات حکومتی اهتمام به امر مسلمین پنداشته می‌شود. چنان‌که قاعده اصولی است: "ما لا یتیم به الواجب فهو واجب" آن‌چه که متمم واجب است خود آن نیز واجب می‌باشد. حکومت مانند جهاد که تخریب بلاد الله و قتل عباد الله است حسن لذاته نمی‌باشد و انسان‌های بی گناه و بی طرف کشته می‌شود. ولی به خاطر اعلای کلمت الله و اقامت احکام شریعت فرض شده است و یکی از فواید جهاد مشروعیت و حاکمیت شریعت در سرزمین خدا است. بدون جهاد این امر امکان ندارد. ترک حکومت‌داری بعد از پیروزی نقض حقوق الله و حق العبد است و از طرف ديگر اگر مجاهدین حکومت را پیش نزنند سبب فساد امور مسلمانان می‌گردد. حکومت که طبق شریعت ایجاد و پیش برود حاکمیت شریعت است. حکومت اسلامي از مستضعفان حمایت می‌کند. حقوق مردم در صورت حاکمیت اسلامي ضایع نمی‌گردد.

هدف اسلام رسیدن رسالت الهی به امت و به جهان است؛ اما امروز این که ملل غير اسلامي دارای دولت اند. این حکومت‌ها دعوی دموکراسی و شایسته‌سالاری و نظام‌مند را دارند. به خاطر تعامل با چنین کشورها باید امت اسلامي حکومت بالمقابل داشته و به خاطر حفظ دین، حاکمیت شریعت، دفاع از سرزمین و از مقدسات، و از محرّمات اسلامي و آثار و اراضی و استقلالیت، مصالحه یا مجادله، داشتن مرکز رسمی و دفتر ارتباطی و مرجعیت عالی، ضروری است. مسئله دین و نشر آن به جهان خیلی مهم و اساسی است که بدون حکومت دشوار می‌باشد.

کثرت نفوس و تعاملات داخلی و بیرونی ملت‌ها و دولت‌ها اهمیت موضوع حکومت‌داری را افزایش داده است. زندگی مردم بدون حکومت و دولت امکان ندارد. تشکیل و تأسیس حکومت که از مشروعیت شرعی و حقوقی و قانونی برخوردار باشد مهم است. هر حکومت که از مشروعیت برخوردار نیست کامل نمی‌باشد. دین اسلام به این دلالت می‌کند که هر قدر نخبگان و علما و افراد با دیانت و ايمان دار حکومت را ایجاد و رهبری کنند، سبب استحکام بیش‌تر حکومت شده و باعث آن می‌شود که قضایای سیاسی و دینی حاکمیت پیدا کند. قرآن کریم در اطاعت ولی الامر صیغه ایجاب را آورده

است: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ} [النساء: ۵۹]. این آیت کریمه به سه اطاعت دلالت کرده است: اطاعت از الله و از رسول الله و از امیر که مطیع الله باشد. جز اخیر این آیت به مرجع فیصله‌کننده تأکید کرده است و آن ارجاع امر متنازع فيه به خدا و رسولش است. احادیث صحیحه در ارتباط به وجوب اطاعت ائمه، امامت و امارت، زیاد است.

وقتی که حکومت و حکومت داری از جمله مسایل فرعی و تعاملات باشد، مصروفیت همگی در آن نیاز نیست تا باعث ترک دیگر اعمال شرعی نگردد. اصلاً مسلمان به اعمال معتقداتی و عباداتی متوجه شود که سبب اصلاح و استقامت بندگان است. در نتیجه اعمال مسلمان درست و مشروع می‌گردد. حکومت یکی از اعمال جماعی بندگان است. چنانچه در میدان عمل می‌بینیم که عده محدود از اتباع کشورها در حکومت مؤظف و کار می‌کنند و متباقی کارهای دیگر را انجام می‌دهند و شغل غیر حکومتی دارند.

مسلمانان امروزی به حکومت اسلامی اشد نیاز دارند. لهذا، نظریات باید سازنده و حقیقت و سازگار باشد. نظریه گروه با ایمان و دین دار، عقل سلیم و قلب بیدار، شخصیت آگاه و روشن ضمیر و منور با نور ایمان و اسلام، سبب رسیدن و حل مشکلات می‌گردد. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: {إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ} [ق: ۳۷]. ترجمه: پس قلب سلیم مؤمن عاقل که حق را به باطل، یقین را به شک و ایمان را به الحاد ترجیح نمی‌دهد و نظریات واحدی در مورد قضیه واحد دارد و متردد و دگرگون نمی‌شود موقف وی در قضیه واحد در تناقض قرار نمی‌گیرد.

نتیجه تحقیق

۱. البته معلوم و هویدا است که شریعت اسلامی فقط تنظیم روابط میان مردمان و خالقش نیست بلکه اقدام فراتر دارد تا روابط انسان‌ها را در داخل جامعه، تأمین نماید. پس اسلام روابط فرد را با فرد دیگر و رابطه افراد با حکومت و یا با مؤسسات و فوق‌تر از این اسلام روابط دولت را با برخی دولت‌ها تنظیم کرده است.

۲. نظام اسلامی بالای نظام حقوقی در دولت اسلامی حاکمیت و برتری دارد. اهداف دولت طبق قواعد الهی تعیین و شکلیات آن مطابق روح اسلام می‌باشد. حدود و صلاحیت حکومت در چوکات شریعت و دامنه صلاحیت دولت تشخیص می‌گردد. حقوق و آزادی‌های افراد و گروه‌ها در حکومت اسلامی در چوکات شریعت تنظیم می‌کند. پذیرش مشروعیت اسلامی، حاکمان و محکومین را به سوی احکام الهی سوق می‌دهد. مشروعیت آن احکامی را که الله تعالی فرض

گردانیده ثابت و مستحکم است. اقامت حکومت اسلامی از مقتضیات اساسی جوامع اسلامی می باشد. مشروعیت حکومت شرعی اعم از خلافت، امارت و یا امامت باشد توسط ادله شرعی ثابت است.

۳. بنابراین، شریعت اسلامی، علاقه افراد را با حکومت و با نظام سیاسی در داخل کشور مورد بحث قرار داده است. بلکه تمام ابعاد دینی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی را در چوکات قواعد شریعت تعیین کرده است. پس نهادهای حکومتی وظایف خود را طبق قواعد و احکام و اصول عمومی انجام می دهد. از جانب دیگر قوه های سیاسی و اجرایی در حکومت اسلامی در پهلوی وظایف سیاسی وظایف دینی طبق تعالیم و آداب شریعت را نیز تنظیم می کند. به این ترتیب حکومت اسلامی دو نوع وظیفه دارد: اول: وظایف دنیایی که مربوط مردم می شود. مانند جوانب اقتصادی، سیاسی و اجتماعی است. این امور زیر حاکمیت شریعت و حکومت اسلامی می باشد. نوع دوم: وظایف دینی که شامل مسایلی دینی است باید مؤظفین و مراجعین در تمام امور خود آن را رعایت و شریعت را تطبیق نمایند و از خداوند طلب آموزش کنند. هم چنان حکومت حین انجام وظایف دنیایی و دینی مردم را در دین داری همکاری کند و آن ها را به سوی اعمال شریعت سوق و رهنمایی نماید و از منکرات نهی و باز دارند. حکومت از دین حمایت و در خدمت دین قرار گیرد.

از این جا به چنین نتیجه می رسیم که هیچ فردی از بشر و نهادی از دولت بالاتر از مسئولیت اسلامی نمی باشد. اسلام نظریات بیوکراسی را که یک نوع صبغه تقدسی برای حاکم می دهد و از مسئولیت در نزد قانون یا تابع قانون بودن معاف است بی اساس می خواند.

قوه سیاسی، وظایف دینی را طبق مقررات شریعت و اسلام انجام بدهند. درحالی که صلاحیت وسیعی در انجام و در پیش برد امور دنیایی و حکومت داری دارد، مشروط به این که طبق ضوابط و مصلحت شریعت اسلامی تنظیم شود. پس صلاحیت وی در چوکات دین عبارت از حراست و حفاظت مقاصد شریعت بوده است.

منابع

- ابن تیمیه احمد بن عبد الحلیم. (تاریخ وفات: ۷۲۸. تاریخ چاپ ۳۰۱۰ م). السیاسه الشرعیه فی اصلاح الراعی و الرعیه. مصر. الاسکندریه. دار الفتح الاسلامی.
- البیاتی، الدكتور منیر حمید. (۲۰۱۳). النظام السیاسی الاسلامی الریاض. دار النفایس للنشر و التوزیع..
- حاتمی، محمد رضا. (۱۳۸۴). مبانی مشروعیت حکومت در اندیشه سیاسی، تهران، انتشارات علمی فرهنگی مجد.
- الجوزی، محمد ابن قیم. (۷۵۱ وفات). الطرق الحکمیة فی السیاسه الشرعیة. بیروت لبنان. دار احیاء العلوم.
- السنهوری، عبد الرزاق احمد. (۱۴۲۲ هـ. ق). فقه الخلافه. بیروت، لبنان. موسسه الرساله.
- السرجمانی راغب. (۲۰۱۵). التاریخ الاسلامی. الریاض دار النفایس للنشر و التوزیع.
- الصلابی علی محمد علی. (۲۰۱۰). الشوری فریضه اسلامیه. مصر، القاهره، موسسه اقرأ.
- القرضاوی، یوسف. (۱۴۲۸ هـ. ق) الدین و السیاسه، - تاصیل و رد شیہات - مصر. القاهره. دار الشروق.
- قرضاوی یوسف. مترجم: سلیمی عبد العزیز. (۱۳۸۲ هـ. ق) باید نبایدهای دین و سیاست. تهران: نشر احسان.
- مایکل راش، مترجم، صبوری. (۱۳۷۷) جامعه و سیاست، تهران. سمت.
- الماوردی ابی الحسن علی ابن محمد بن حبیب البصری. (۱۴۳۷ هـ. ق). الاحکام السلطانیة و الولايت الدینیة. مصر القاهره، المكتبة الازهریة للتراث.
- عالم عبد الرحمن. (۱۳۸۳ هـ. ق). بنیادهای علم سیاست. تهران، نشر نی.
- محمد فواد النادی. (۱۹۸۰). مبدا المشروعیة فی الفقه الاسلامی. مصر. القاهره دار النهضه العربیة.
- ایزدی، سجاد. (۱۳۸۵). حکومت و مشروعیت، تهران، انتشارات کانون اندیشه جوان.

اهمیت روش مثلثی در روش تحقیق علمی

پوهنیار سید ابراهیم درویشیان^۱، پوهنیار عبدالقهار جواد^۲

^{۱،۲} د پارتمنت روابط عمومی، پوهنځی ارتباطات و ژورنالیزم، پوهنتون کابل، کابل، افغانستان

ایمیل: darwisheanSE@ku.edu.af

چکیده

این مقاله به بررسی اهمیت روش مثلثی در روش تحقیق علمی به منظور جواب دادن به سؤال «آیا روش مثلثی راه‌حلی مناسب برای الگوی تقابل‌گرایی رویکردهای تحقیق‌های علمی است» پرداخته است. هدف اساسی این مقاله این است که اهمیت میتود مثلثی را در روش تحقیق علمی از منظرهای الگوی تقابل‌گرایی، الگوی آشتی‌گرایی و پارادایم مثلثی بررسی کند. برای رسیدن به این هدف، روش تحقیق توصیفی - نظری استفاده شده است. برای گردآوری داده‌ها، از منابع چاپی با شیوه‌ی تحلیل و فراتحلیل کار گرفته شده است. روش توصیفی - نظری به توصیف پدیده‌ها و مطالعه‌ی موضوع تحقیق به گونه‌ی نظری می‌پردازد و تصویر کامل برای شناخت کامل موضوع تحقیقی ارائه می‌کند. فراتحلیل به جست‌وجوی داده‌های موجود پرداخته و منبع‌های موجود را برای یافتن داده‌های مطلوب بررسی می‌کند. یافته‌های این تحقیق نشان داد که مثلثی رهیافت مناسب برای مطالعه دقیق، همه‌جانبه و کامل یک موضوع تحقیق از منظر کاربرد روش‌های تکمیلی؛ اشتراک محققان مختلف، کاربرد نظریه‌های متفاوت، اطلاعات و منبع‌های گوناگون است. برعلاوه، مثلثی اعتبار داخلی یا روایی تحقیق را افزایش داده و بر ارزش تحقیق می‌افزاید.

اصطلاحات کلیدی: الگوی آشتی‌گرایی؛ اثبات‌گرایی؛ پارادایم تقابل‌گرایی؛ تفسیر‌گرایی؛ روش مثلثی

Importance Study of Triangulation Method in Research Methodology

Jr. Teaching Asstt. Sayeed Ebrahim Darwishean¹, Jr. Teaching Asstt. Abdul Qahar Jawad²

1,2Department of Public Relations, Faculty of Communication & Journalism, Kabul University,
Kabul, Afghanistan

Email: darwisheanSE@ku.edu.af

Abstract

This article examines the importance of triangulation in the academic research method to answer the question "Is triangulation a suitable solution for the Paradigm War in the academic research approaches". The basic goal of this article is to examine the importance of triangulation in the academic research method from the perspectives of paradigm war, paradigm shift, and triangulation. Thus, a theoretical descriptive method was advantageous to meet the set goal for this study. For data collection, secondary sources (e.g. available literature) were used incorporating in the article with a method of Meta-analysis. The theoretical descriptive method describes the phenomena and studies the research topic theoretically and provides a complete picture for a thorough understanding of the problem statement. On the other hand, a Meta-analysis searches for existing data and examines existing sources to find the desired data. The findings of this study showed that the triangulation approach is suitable for a detailed, comprehensive, and complete study of a research topic from the perspective of the application of complementary methods (e.g. deploying different researchers, applying different theories, using different data, and atypical sources). In addition, triangulation increases the internal validity of the research and adds to the value of the research.

Keywords: Interpretivism; Paradigm Shift; Positivism; Paradigm War; Triangulation

اهمیت روش مثلی در روش تحقیق علمی

مقدمه

از دیر زمانی، تقابل‌گرایی میان رویکردهای کمی و کیفی وجود داشته است. طرف‌داران هر دو رویکرد مزیت‌های خود و کاستی‌های طرف مقابل را برجسته می‌کنند. تحقیق‌های کیفی به گردآوری، تحلیل و تفسیر داده‌ها از طریق مشاهده رفتار و گفتار مردم گفته می‌شود و متکی به الگوی فلسفی تفسیرگرایی است (کندیل، ۲۰۲۰). تحقیقات کیفی برای کسب اطلاعات بیش‌تر در مورد شرایط پیچیده مفید است. در سوی دیگر، تحقیق‌های کمی گردآوری داده‌های عددی و تحلیل آن براساس روش‌های ریاضی به‌منظور توضیح پدیده‌ها می‌باشد و براساس الگوی فلسفی اثبات‌گرایی در مورد موضوع‌های مورد مطالعه، قضاوت و نتیجه‌گیری می‌کند (موجیس، ۲۰۰۴ به نقل از کندیل، ۲۰۲۰). تحقیق‌های کمی به یک سلسله استراتژی، تکنیک و پیش‌فرض‌های گفته می‌شود که به‌منظور فرایندهای روان‌شناسی، اجتماعی و اقتصادی از طریق بررسی الگوی عددی انجام داده می‌شود؛ در سوی دیگر، تحقیق‌های کیفی به جمع‌آوری و تحلیلی سؤال‌های باز از طریق میتودهای مانند فوکس‌گروپ و اتنوگرافی گفته می‌شود (شارق و دیگران، ۲۰۱۹).

به اساس تحقیق دانیل (۲۰۱۶) تحقیق‌های کیفی، پدیده‌های مورد مطالعه را از دید انسانی بررسی می‌کند و مناسب برای زنده‌گی واقعی انسان‌ها می‌باشد. او توضیح می‌دهد که سیستم گردآوری داده‌ها در این روش منحصر به فرد است و تیوری از داده‌ها به‌دست می‌آید. در کنار برجسته‌گی‌های رویکردهای کیفی، نقدهای نیز وجود دارد، که اکثر وقت‌ها مخالفان این تحقیق به آن‌ها اشاره می‌کنند. به‌گونه‌ی مثال، کریستینسن و جهانسون (۲۰۱۲) به نقل از دانیل (۲۰۱۶) تأیید می‌کنند که تحقیق‌های کیفی پویا بوده و ثابت نمی‌باشد. بنابراین، یافته‌های این تحقیق برای گروه خاص در یک مدت زمانی ویژه معتبر است؛ ولی قابلیت تعمیم‌دهی را ندارد. هم‌چنان براساس یافته‌های این محققان، این‌گونه تحقیق وابسته به الگوی فلسفی تفسیرگرایی است و پیش‌فرض‌های ذهنی محقق در فرایند تحقیق دخیل می‌باشد و سرانجام، نبود رقم در تحقیق، ساده‌سازی مشاهده‌ها و یافته‌ها را ناممکن می‌سازد.

تحقیق‌های کمی از عددها و رقم‌ها برای مطالعه‌ی موضوع و پدیده‌های مورد بررسی استفاده می‌کند و زمانی کم‌تری مصرف می‌شود. هم‌چنان، این روش تحقیق، ماهیت علمی دارد (دانیل، ۲۰۱۶). در رویکردهای کمی، تعمیم‌دهی یک اصل مهم آن می‌باشد و سرانجام، این روش متکی به الگوی فلسفی اثبات‌گرایی بوده و واقعیت‌های مورد مطالعه را به دور از قضاوت پیش‌فرض‌های ذهنی محقق بررسی می‌کند. کاستی‌های این رویکرد نیز برجسته است. طوری‌که محققان موردهای مهم را اشاره می‌کنند.

به طور مثال، دانيل (۲۰۱۶) توضيح مي دهد نگاه از بيرون به واقعيت مورد مطالعه و جدا از اشتراك كننده گان تحقيق، يك نقطه ضعف اين روش است. هم چنان، اشتراك كننده گان نقشي در مديريت تحقيق ندارد. تحقيق هاي كمی ساختارمند بوده و متغيرها، فرضيه ها و طرح از پيش تعيين شده دارد (دنيزكامبي، ۱۹۹۸؛ بريان، ۲۰۱۲؛ كريسويل، ۲۰۰۹؛ كريستينسين و جهانسون، ۲۰۱۶ به نقل از دانيل، ۲۰۱۶). ساختار از پيش تعيين شده، نقش داده ها و اشتراك كننده گان در توليد علم و نتيجه ي تحقيق را كاهش مي دهد و تفكر خلاقانه را تضعيف مي كند. دانيل (۲۰۱۶) معتقد است كه تحقيق هايي با رويكرد كمی نمی تواند برخي موضوع ها مانند پديده هاي پيچيده و زمينه هاي متفاوت اجتماعي را دقيق مطالعه و سنجش كند.

با توجه به بحث پيشين در مورد الكوي تقابل گرايي، كمپيل و فيسك (۱۹۵۹) الكوي آميخته يا مختلط را پيشهاد كرد تا دو رويكرد مختلف را آشتي دهد. اين طرح، هرچند به تقابل گرايي ميان طرف داران هردو تحقيق مؤثر ارزيايي مي شود؛ اما از نظر اجرايي و عملياتي با چالش هاي بزرگ و ناممكن مواجهه است. رويكرد كمی با الكوي فلسفي اثبات گرايي عمل مي كند در حالي رويكرد كيفي با پارادايم فلسفي تفسيرگرايي به پيش مي رود. کنار هم قراردادن اين دو به منظور سنجش يك مورد مطالعه، ممكن نيست و جمع اضداد است. چون از دو رويكرد متضاد نمی توان به يك نتيجه ي واحد دست يافت. بنا بر اين، ديزين (۱۹۷۸) الكوي روش مثلثي را مطرح كرد. اين مقاله تلاش مي كند تا به اهميت اين الكو با چشم انداز يك راه حل منطقي براي تحقيق هاي علمي بپردازد.

اين تحقيق به دليل اهميت خود تحقيق هاي علمي در رشد و توسعه ي دانش بسيار مهم است؛ چون راهكار تازه براي مطالعه ي دقيق، همه جانبه و كامل يك موضوع تحقيقي با استفاده از شيوه ي روش مثلثي را معرفي مي كند. روش مثلثي عبارت از کاربرد شيوه هاي مختلف براي مطالعه ي يك موضوع تحقيق است. طوري كه ضعف يك روش با قوت ميتود ديگر جبران مي شود (كيلی و برنارد، ۲۰۱۹؛ مارتينز و هيسي بيبر، ۲۰۱۲ و رگ، بدون تاريخ به نقل از درويشيان، ۲۰۲۳). مطالعه ي دقيق و كامل يك موضوع تحقيقي، بدون شك داده هاي معتبر و قابل اتكا براي استفاده در مورد حل يك مشكل اجتماعي يا توليد و گسترش دانش به دست مي دهد و نتيجه ي به دست آمده، اعتبار علمي پيدا مي كند. اين تحقيق، به اين دليل ضرور است كه در اين زمينه در پوهنتون كابل تحقيق مشابهي انجام نشده و محققان جوان نيازمند اطلاعات دقيق و لازم براي کاربرد مؤثر روش مثلثي براي ترفيع هاي علمي خود و توليد و گسترش علم می باشند. نوشتن اين مقاله و نشر آن در مجله ي علمي، مخاطب نخستين آن استادان و محصلان پوهنتون كابل می باشند و در گام دوم، استادان و محصلان پوهنتون هاي ديگر از

آن بهره‌مند خواهند شد. بنابراین، این مقاله، انگیزه برای انجام تحقیق‌های علمی با استفاده از روش مثلثی در پوهنتون کابل ایجاد می‌کند؛ چون میان محققان و استادان جوان ذهنیت مثبت نسبت به روش مثلثی ایجاد می‌شود.

هدف اساسی این تحقیق عبارت از بررسی اهمیت سه سویه‌سازی در روش تحقیق علمی از منظرهای الگوی تقابل‌گرایی، الگوی آشتی‌گرایی - آمیخته و الگوی سه سویه‌سازی می‌باشد. هم‌چنان، این مقاله هدف‌های فرعی چون بررسی الگوهای تقابل‌گرایی، آشتی‌گرایی و سه سویه‌سازی در روش تحقیق‌های علمی را نیز تعقیب می‌کند.

بیان مسأله‌ی تحقیق

روش مثلثی گونه‌ی از پارادایم آشتی‌گرایی در روش تحقیق‌های علمی است. مارتینیز و هیسبی‌بیر (۲۰۱۲) معتقد اند که روش مثلثی توجیهی برای استفاده از روش مختلط در روش تحقیق‌های علمی است؛ اما میتود آمیخته با چالش‌های عملیاتی مواجه است. انتخاب دو رویکرد متفاوت با پارادایم فلسفی متضاد، برای محققان تازه‌کار و کم‌تجربه امری بسیار دشوار است. طوری‌که تقابل‌گرایی رویکردهای کمی و کیفی از سالیان درازی وجود داشته است و استفاده هم‌زمان از هر دو برای مطالعه یک موضوع تحقیقی، منتج به جمع‌اضداد پارادایم اثبات‌گرایی و پارادایم تفسیرگرایی می‌شود. استفاده از دو الگوی متضاد، امکان یک نتیجه‌گیری علمی را دشوار می‌سازد. بنابراین، با توجه به تقابل‌گرایی و مشکل الگوهای متضاد در روش مختلط، این پرسش مطرح است؛ آیا روش مثلثی رهیافت مناسب برای آشتی‌دهی رویکردهای مختلف تحقیقی است، در حالی خود نیز تأکید به استفاده از شیوه‌های مختلف می‌کند؟ این مقاله تلاش می‌کند تا به این سؤال پاسخ ارایه کند.

روش تحقیق

این تحقیق اهمیت روش مثلثی در روش تحقیق علمی را بررسی می‌کند تا دریابد که آیا این روش، راه‌حل مناسب برای فایق آمدن به کشمکش‌های رویکردهای تحقیق‌های علمی است یا باید میتودهای دیگر را برای مطالعه‌ی دقیق، جامع با ضریب اشتباه پایین به‌کار برده شود. به این سبب، در این تحقیق از روش‌شناسی توصیفی-نظری استفاده شده است. روش‌شناسی توصیفی به توصیف پدیده‌های مورد مطالعه پرداخته و جزئیات دقیق و تصویر کامل از آن‌ها ارایه می‌کند (نیومان، ۲۰۱۵). در این تحقیق، از داده‌ها و منبع‌های چاپی به‌منظور توضیح و تعریف متغیرهای مورد مطالعه استفاده شده است. داده‌های گردآوری شده از منبع‌های علمی معتبر مانند ژورنال‌های با اعتبار و کتاب‌های علمی نشر

شده ی سال‌های پسین به دست آمده است. هم‌چنان، در این تحقیق، از روش تحلیل فراترکیبی به منظور یافتن و تحلیل داده‌ها استفاده شده است.

پیشینه‌ی تحقیق

تحقیق‌های علمی معمولاً با سه گونه ادبیات تحقیق؛ پیشینه‌ی مفهومی، پیشینه‌ی نظری و پیشینه‌ی تجربی مواجه است. بررسی هم‌زمان هر سه مورد برای تمام موضوع‌های تحقیقی با رویکردهای تحقیق به ارزش تحقیق چیزی را اضافه نمی‌کند. نیومان (۲۰۱۵) معتقد است که رویکردهای کیفی بدون پیشینه یا ادبیات تحقیق با ارزش و معتبر است. به نظر او، ادبیات تحقیق به منظور یافتن مسأله یا طرح مسأله‌ی تحقیقی در رویکردهای کمی بسیار مهم است؛ ولی در رویکردهای کیفی، هدف‌ها از اهمیت زیاد برخوردار است. با توجه به این اصل، در این تحقیق به پیشینه‌ی مفهومی بیش‌تر پرداخته شده است. چون نظریه، در رویکردهای کیفی از داده‌های میدانی به دست می‌آید.

پیشینه‌ی مفهومی

رویکردهای کمی و کیفی متکی به الگوهای مختلف فلسفی مانند اثبات‌گرایی، عینی‌گرایی و تفسیرگرایی انتقادی است. برخی از این الگوها منحنی پیشینه‌ی مفهومی، در این مقاله بحث شده است. هم‌چنان بحث اساسی این مقاله بررسی اهمیت روش مثلثی در روش تحقیق‌های علمی است. بنابراین، موضوع‌های یاد شده متغیرهای اصلی و پیشینه‌ی مفهومی این تحقیق می‌باشند که در زیر هریک به گونه‌ی فشرده بررسی می‌شود.

عینی‌گرایی: به نوع الگو فلسفی گفته می‌شود که معتقد به عینی‌گرایی و کشف واقعیت می‌باشد. براساس این پارادایم، محققان کمی وظیفه دارند تا واقعیت واحد را به گونه‌ی بی‌طرفانه کشف و گزارش کند (نیومان، ۲۰۱۵). براساس این پارادایم، محقق نباید پیش‌فرض‌های ذهنی و ارزش‌های دینی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی خود را در فرایند تحقیق دخیل بسازد. محقق در این‌گونه تحقیق، نظاره‌گر از بیرون به پدیده‌های مورد مطالعه است؛ اما خود پدیده‌ها را تجربه نمی‌کند. به این مفهوم که، محقق در درون وضعیت اجتماعی، فرهنگی، دینی و سیاسی قرار نمی‌گیرد و این ارزش‌ها را نادیده می‌گیرد. وضعیت‌های یاد شده را بی‌طرفانه مشاهده، مطالعه و گزارش می‌کند. باید تصریح شود که عینی‌گرایی الگوی فلسفی است که در رویکردهای تحقیقی کمی مورد استفاده قرار داده می‌شود.

اثبات‌گرایی: اثبات‌گرایی رویکرد فلسفی است که بر استفاده از مشاهده و روش تجربی برای تولید دانش تأکید می‌کند. اثبات‌گراها براین باور اند که دانش باید مبتنی بر پدیده‌های قابل مشاهده، اندازه‌گیری و قابل تأیید باشد. در تحقیق‌های علمی، اثبات‌گرایی بر استفاده از روش‌های کمی برای

گردآوری، تجزیه و تحلیل داده‌ها تأکید می‌کند. هم‌چنان، پوزیتیویست‌ها معتقد اند که روش‌های تجربی باید برای کشف قانون جهان‌شمول استفاده شود. منظور از جهان‌شمول این است که یک قانونی وجود دارد که در تمام جهان قابل قبول است و باید آن را کشف و گزارش کند (نیومان، ۲۰۱۵؛ گائینی و حسین‌زاده، ۱۳۹۱؛ جلالی، ۱۳۹۳؛ امیدی، ۱۳۹۲). این الگوی فلسفی نیز باور به عینی‌گرایی داشته و واقعیت را دور از ذهن انسان تعریف می‌کند. نخستین بار فرانسیس بیکن، اثبات‌گرایی را به معنای قطعیت و یقین مطرح کرده است. بعد از آن، این مفهوم در تحقیق‌های علمی استفاده شده و تأکید بر عینیت‌گرایی در تحقیق می‌کند (جلالی، ۱۳۹۳).

تفسیرگرایی: در اواخر قرن نوزدهم، ماکس وبر و ویلیام دیلتای نظریه‌ی معرفت‌شناسی مبتنی بر تفسیر را مطرح و روش تفهم را پیشنهاد کرده است. به عقیده‌ی آنان، علوم اجتماعی مانند علوم طبیعی ملموس و قابل مشاهده نیست؛ بلکه بیش‌تر از طریق تفهم قابل درک و مطالعه است و واقعیت اجتماعی و رای ذهن انسان نبوده؛ بلکه از اثر کنش کنش‌گران ساخته و پرداخته می‌شود (رفیع‌پور، ۱۳۶۰ به نقل از گائینی و حسین‌زاده، ۱۳۹۳). تفسیرگرایی الگویی است که به درک یا تفسیر معنا می‌پردازد و معناگرایی در اندیشه‌ی هستی‌شناسی دیکارت مطرح شده است. او معتقد بوده که پدیده‌های اجتماعی مانند پدیده‌های طبیعی نیست؛ بلکه باید به شکل ذهنی تجربه شود تا درک گردد (رفیع‌پور، ۱۳۶۰ به نقل از گائینی و حسین‌زاده، ۱۳۹۳). در این الگو، واقعیت‌های اجتماعی ساخته و پرداخته ذهن انسان اجتماعی تعریف شده است که باید براساس تفهم مطالعه شود. در عنصر تفهم، پیش‌فرض‌های ذهنی انسان دخیل است و براساس ارزش‌های ذهنی انسان، پدیده‌ها بررسی و درک می‌شود. تفسیرگرایی الگویی است که در رویکردهای کیفی تحقیق مورد کاربرد فراوان دارد.

درون‌گرایی: الگوی از زیر مجموعه‌ی تفسیرگرایی است؛ اما به تفسیر فردگرایی تأکید می‌کند. به این معنی که مفسران مختلف می‌توانند رفتار طرف مقابل را به روش‌های مختلف تفسیر کنند. این الگوی نظری تفسیر مبتنی بر مقاصد واقعی طرفین است (جانیکوا، ۲۰۱۵). در این الگوی فلسفی، محقق پدیده‌های مورد مطالعه را از درون بررسی می‌کند و خود بخش از جامعه‌ی مورد مطالعه قرار می‌گیرد. **روش مثلثی:** در قرن نوزدهم، در کنار رویکردهای کمی تحقیق، رویکرد کیفی نیز ظهور کرد. بعد از مدتی محققان به این نتیجه رسیدند که هیچ یک از این دو رویکرد به تنهایی نمی‌تواند پدیده‌ها را به درستی مطالعه کند و در نتیجه رویکرد جدید به میان آمد که به نام مختلط یاد می‌شود (کوکبی، سهرابی و عظیمی ۱۳۹۵). این رویکرد به دلیل اتکا به الگوی‌های فلسفی متضاد، چالش‌هایی برای محققان به میان آورد که کاربرد هر دو رویکرد را عملاً دشوار می‌نماید. برای این‌که به این مشکل فایق آید،

نورمال دینزین در سال ۱۹۷۸ روش بکر براساس الگوی آشتی‌گرایی به نام روش مثلثی یا مثلثی را مطرح کرد و در آن تأکید می‌شود که شیوه‌های متخلف برای مطالعه‌ی یک موضوع تحقیق استفاده می‌شود تا روایی تحقیق بیش‌تر شود (دینزین، ۱۹۸۹، به نقل از فوج، ای فوج و نیس، ۲۰۱۸). استفاده از شیوه‌های متخلف، همان بحث اشتباه میتود مختلط است.

پیشینه‌ی مفهومی این تحقیقات نشان می‌دهد که الگوهای فلسفی متخلف و گاه متضاد در رویکردهای کمی و کیفی استفاده می‌شود تا موضوع مورد مطالعه‌ی تحقیق را بررسی کرده بتواند؛ اما جمع اعداد چگونه ممکن است بتواند یک راه‌حل مناسب باشد؛ چون الگوی فلسفی تفسیرگرایی و درون‌گرایی نگاه محقق از داخل به پدیده‌ها انجام می‌شود.

رہیافت روش مثلثی

روش مثلثی عبارت از کاربرد میتودهای متخلف، نظریه‌های متفاوت، محققان بیش‌تر و داده‌های به‌دست آمده از منبع‌های مختلف برای مطالعه‌ی یک موضوع و پدیده‌ی مورد مطالعه به‌منظور گرفتن یک نتیجه‌ی کامل می‌باشد (کیلی و برنارد، ۲۰۱۹؛ مارتینیز و هسی بیبر، ۲۰۱۲ و رگ، بدون تاریخ به نقل از درویشیان، ۲۰۲۳). در ظاهر، اساس این شیوه این است که به مشخص بودن دو رأس یک مثلث، می‌توان رأس سوم را براساس محاسبه‌ی ریاضی پیدا کرد. به این معنا که در صورت معلوم بودن دو بخش، می‌توان بخش سوم را که مبهم است را پیدا و تشخیص کرد. این الگوی تحقیقی در اصل تلاش می‌کند تا پدیده‌ها و موضوع‌های تحقیقی را از زوایه‌های مختلف مورد مطالعه قرار دهد تا جنبه‌های گوناگون آن به‌منظور گرفتن یک نتیجه‌ی قابل اتکا شکافته و تحلیل می‌شود.

رہیافت روش مثلثی، از شیوه‌های مختلف برای مطالعه‌ی یک موضوع تحقیقی استفاده می‌کند تا بتواند کاستی‌های یک روش را با شیوه‌ی دیگر جبران کند. این شیوه تأکید می‌کند که از داده‌های برآمده از منبع‌های مختلف برای سنجش و بررسی موضوع زیر مطالعه استفاده می‌شود. استفاده از داده‌های مختلف، می‌تواند کاستی‌ها، کم‌بودها و ضعف‌های یک داده و منبع با قوت دیگر برطرف می‌شود. برعلاوه، محققان مختلف برای مطالعه‌ی موضوع‌های تحقیقی سهم گرفته و از دیدگاه‌های متفاوت موضوع‌های تحقیقی را بررسی می‌کند (کیلی و برنارد، ۲۰۱۹؛ مارتینیز و هسی بیبر، ۲۰۱۲ و رگ، بدون تاریخ به نقل از درویشیان، ۲۰۲۳). هم‌چنان، در این شیوه، برای یک موضوع تحقیقی نظریه‌های مختلف منحصبت چهارچوب نظری استفاده می‌شود تا چهارچوب گوناگون منحصبت بستر مطالعه فراهم می‌شود.

روش مثلثی، قابلیت اعتماد (Reliability) یا اعتبار درونی تحقیق‌های علمی را بالا می‌برد (فوج، ای فوج و نیس، ۲۰۱۸) و زمینه‌ی سوگیری محققان را در فرایند تحقیق از میان می‌برد (بکت و زائوزنیفسکی، ۲۰۱۲؛ گوریسین، بروگن و جاکیمز، ۲۰۱۳؛ هورن و هورگان، ۲۰۱۲ و لوید، ۲۰۱۱ به نقل از فوج، ای فوج و نیس، ۲۰۱۸). روایی یا اعتبار داخلی یک تحقیق، اعتبار و ارزش تحقیق انجام شده را بالا می‌برد. بسیاری از تحقیق‌ها، با چالش روایی مواجه است. روش مثلثی، به این چالش فایق آمده است؛ چون شیوه‌های متخلف، زاویه‌های دید متفاوت، نظریه‌های گوناگون و دیدگاه‌های مختلف برای مطالعه‌ی پدیده‌های مورد مطالعه به کار برده می‌شود. پویایی یک تحقیق مربوط به قابلیت تکرار شدن یک تحقیق به نتیجه‌ی مشابه را بیان می‌کند. باتوجه به دلیل‌های ارایه شده در فوق، در زمینه‌ی پویایی نیز روش مثلثی از اهمیت به‌سزایی برخوردار است.

دسته‌های روش مثلثی

بررسی تحقیق‌های محققان نشان می‌دهند که چهار دسته از روش مثلثی در روش تحقیق‌های علمی وجود دارد (پاتون، ۲۰۰۲ به نقل از فوج، ای فوج و نیس، ۲۰۱۸). هریک از این روش مثلثی نظر به موضوع‌های مورد مطالعه می‌تواند کاربرد داشته باشد؛ اما به این معنا نیست که در هر تحقیق، از تمام این روش مثلثی‌ها می‌توان استفاده کرد. نظر به موضوع، مسأله و زمینه‌ی تحقیق، یکی از این موردها مناسب باشد. در زیر، هریک از این روش مثلثی بررسی می‌شود تا درک بهتر ایجاد شده و تصمیم‌گیری در مورد کاربرد این دسته را آسان سازد.

روش مثلثی میتود: این دسته از روش مثلثی تأکید بر استفاده از شیوه‌های مختلف برای مطالعه‌ی همه‌جانبه‌ی پدیده یا موضوع مورد مطالعه می‌کند (پاتون، ۲۰۰۲ به نقل از فوج، ای فوج و نیس، ۲۰۱۸). طوری که ضعف یک روش یا قوت میتود دیگر جبران شده و مطالعه‌ی با اعتبار انجام داده می‌شود. این روش‌ها می‌تواند مرتبط با رویکرد کمی یا کیفی باشد یا از میان هر دو باشد. در صورتی که شیوه‌های متفاوت برای گردآوری داده‌ها مربوط به یک رویکرد تحقیقی باشد، چالش الگوی فلسفی از میان برداشته می‌شود؛ چون از یک الگوی فلسفی منحصبت بستر و چهارچوب مطالعه استفاده می‌شود. در صورت استفاده از شیوه‌های مرتبط به هر دو رویکرد، مشکل استفاده از الگوهای فلسفی متضاد بحث شده زیر عنوان پیشینه‌ی مفهومی تحقیق و دیباچه پابرجا می‌ماند.

روش مثلثی اطلاعات: این دسته به استفاده از منبع‌های مختلف داده‌ها برای سنجش و مطالعه‌ی موضوع مورد بحث تأکید می‌کند (پاتون، ۲۰۰۲ به نقل از فوج، ای فوج و نیس، ۲۰۱۸). منبع‌های متفاوت به معنای بررسی دقیق‌تر و کامل‌تر موضوع تحقیق نیز بوده می‌تواند چون معایب یک منبع با محاسن

منبعی دیگر تقویت می‌شود. روش مثلثی داده متفاوت از روش مثلثی میتود است؛ چون اولی تأکید به استفاده از منبع‌های مختلف می‌کند، در حالی دومی اشاره به منبع داده‌ها دارد. به‌گونه‌ی مثال، در روش مثلثی میتود در رویکرد کیفی می‌توان از میتود، مطالعه‌ی موردی، مطالعه‌ی پنل، فوکس‌گروپ و مواد چاپی استفاده کرد. در مورد روش مثلثی داده‌ها، می‌توان از داده‌های برگرفته شده از مدیر ارشد، کارمند اداری، متخصص بخش، مشتری، مصرف‌کننده و تحلیل‌گران استفاده کرد.

روش مثلثی نظریه: این دسته از روش مثلثی به بهره‌گیری از چند نظریه منحصراً چهارچوب نظری برای مطالعه‌ی موضوع تحقیق اشاره می‌کند (کیلی و برنارد، ۲۰۱۹؛ مارتینیز و هسی بیبر، ۲۰۱۲ و رگ، بدون تاریخ به نقل از درویشیان، ۲۰۲۳). نظریه‌ها در تحقیق‌های علمی، بستر و چهارچوب مطالعه را فراهم می‌کند. استفاده از یک نظریه، ممکن بستر مناسب و چهارچوب لازم را مساعد نکند؛ چون یک نظریه می‌تواند بخش از موضوع را دربر بگیرد. کاربرد نظریه‌های مختلف زاویه‌ی دید متفاوت به موضوع را تسهیل می‌کند و مطالعه را از این منظر جامع‌تر می‌سازد. توجه باید کرد که به‌کارگیری نظریه‌های متفاوت، فرایند تحقیق را پیچیده‌تر می‌سازد و برای محققان تازه‌کار، انجام تحقیق دشوارتر می‌شود. در مقابل، اعتبار داخلی یا روایی تحقیق را افزایش می‌دهد.

روش مثلثی محقق: در این دسته از روش مثلثی یا روش مثلثی، چند محقق یک موضوع تحقیقی را بررسی و مطالعه می‌کنند (پاتون، ۲۰۰۲ نقل شده در فوج، ای فوج و نیس، ۲۰۱۸). سهم‌گیری چند محقق در یک پروژه‌ی تحقیقی، کاویدن دقیق پدیده‌ی مورد مطالعه می‌باشد. بررسی، مطالعه و سنجش یک موضوع تحقیقی از سوی چند محقق، فرصت را برای تحقیق همه‌جانبه و کامل مساعد می‌سازد. تحقیق جامع به‌معنای گرفتن نتیجه و یافته‌های کلیدی معتبر و قابل اتکا نیز می‌تواند باشد.

مناقشه‌ی یافته‌ها

دسته‌های روش مثلثی نشان می‌دهد که روش مثلثی چهار فرصت برای مطالعه‌ی جامع و کامل پدیده‌های مورد مطالعه را فراهم می‌کند. محققان می‌تواند با توجه به موضوع و مسأله‌ی تحقیق خود، یکی از این چهار دسته را برای تحقیق خود انتخاب و از اصل‌های آن‌ها پیروی کنند. روش مثلثی زمینه مطالعه‌ی جامع و کامل یک موضوع را مساعد کرده و اعتبار داخلی تحقیق را افزایش می‌دهد. در کنار محاسن مثلثی، معایب نیز متصور است. نخست این‌که روش مثلثی باید چالش روش مختلط را برطرف کند؛ اما طوری‌که دیده شد، یکی از گونه‌های روش مثلثی، استفاده از چندین شیوه برای مطالعه یک موضوع تحقیق است. در این صورت، محققان با چالش پارادایم فلسفی متضاد در رویکردهای تحقیق مواجه خواهند شدند. موضوع مشکل پارادایم متضاد در بخش‌های پیشین بحث شده است. دومین

چالش این است که میان روش مثلثی میتود و داده‌ها ابهام وجود دارد. هرچند روش مثلثی داده‌ها به منبع‌های مختلف اشاره می‌کند و روش مثلثی میتود به کارگیری چندین شیوه‌ی گردآوری داده‌ها تأکید می‌کند؛ اما روی هم رفته هر دو در مورد شیوه‌های گردآوری داده‌ها بحث می‌کند. یک نکته‌ی رهیافتی این است که روش مثلثی میتود، می‌تواند در داخل یک رویکرد تحقیقی نیز انجام شود که در این صورت، محققان به مشکل الگوهای متضاد فلسفی تحقیقی مواجه نخواهند شد.

رویکردهای کمی و کیفی هر دو مزایا و معایب دارد که به تنهایی هیچ یک از این دو رویکرد نمی‌تواند تمام موضوع‌ها را دقیق و مؤثر بررسی و سنجش کند (کوکبی، سهرابی و عظیمی (۱۳۹۵)). از سوی هم، طرح مختلط پیشنهادی کمپبیل و فیسک (۱۹۵۹) نیز نمی‌تواند آشتی مناسب میان دو رویکرد متفاوت با الگوی فلسفی متضاد را فراهم کند؛ چون رویکردهای کمی با الگوی فلسفی اثبات‌گرایی و عینی‌گرایی عمل می‌کند. در سوی دیگر، رویکردهای کیفی با پارادایم فلسفی تفسیرگرایی و درون‌گرایی فعالیت می‌کند. پارادایم‌های اثبات‌گرایی و تفسیرگرایی، دو الگوی متضاد و مخالف است که استفاده هم‌زمان از آن‌ها منتج به جمع اضداد می‌شود. استفاده از دو الگوی متضاد، نتیجه‌گیری واحد و علمی را دشوار می‌سازد. بنابراین، روش مثلثی طرح دیگر برای تغییر پارادایم می‌تواند باشد. این تحقیق یافته‌های زیر را برجسته می‌کند:

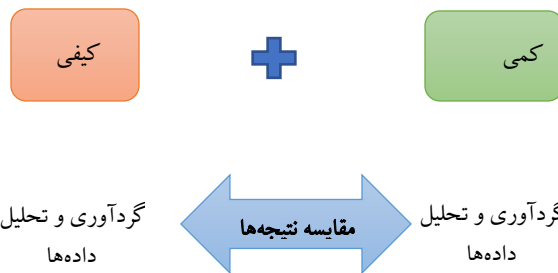
۱. رویکردهای کمی نمی‌تواند موضوع‌های پیچیده را به درستی سنجش و مطالعه کند؛ چون این رویکرد متکی به الگوی فلسفی اثبات‌گرایی است و پدیده‌ها را به دور از پیش‌فرض‌های ذهنی محقق بررسی می‌کند. یافته‌های دانیل (۲۰۱۶) نیز تأکید می‌کند که نگاهی از بیرون به واقعیت مورد مطالعه و جدایی اشتراک‌کننده‌گان تحقیق از فرایند تحقیق ضعف‌های این رویکرد می‌باشد. هم‌چنان، نتیجه‌ی تحقیق این محقق نشان می‌دهد که رویکرد کمی ساختار از پیش تعیین‌شده دارد و این ویژه‌گی نقش اشتراک در تولید علم را کاهش می‌دهد.

۲. رویکردهای کیفی عاجز از مطالعه موضوع‌های مانند نظرسنجی، رابطه علیت و معلول، همبستگی با استفاده از شیوه‌های ریاضی می‌باشد؛ چون رویکردهای کیفی متکی به الگوی فلسفی تفسیرگرایی است و واقعیت را ساخته و پرداخته ذهن انسان می‌داند. پدیده‌های اجتماعی جدا از علوم طبیعی است. در علوم طبیعی، پدیده‌ها باید مشاهده، اندازه‌گیری و به صورت عینی سنجش شود. در حالی که، در علوم اجتماعی، پدیده‌ها باید تجربه شود تا کاملاً درک شده بتواند. یافته‌های کریستینسن و جهانسون، ۲۰۱۲ به نقل از دانیل، ۲۰۱۶) نیز تأیید می‌کند که یافته این رویکرد تحقیقی برای گروه خاص در یک دوره زمانی ویژه قابل اعتبار است. هم‌چنان نتیجه‌ی تحقیق این

محققان نشان می‌دهد که به دلیل نبود رقم در تحقیق، ساده‌سازی مشاهده و یافته‌ها ناممکن می‌شود.

۳. شیوه‌ی مختلط یا استفاده از دو رویکرد به صورت هم‌زمان، با چالش استفاده از دو الگوی متضاد مواجه است که جمع‌بندی تحقیق را با مشکل مواجه می‌کند. نتیجه‌ی تحقیق دانیل (۲۰۱۶) نشان می‌دهد که رویکرد کمی با پارادایم اثبات‌گرایی عملی می‌کند؛ درحالی‌که رویکرد کیفی با الگوی تفسیرگرایی انجام داده می‌شود. بنا بر یافته‌های این محقق، این دو الگو متضاد هم‌اند و جمع‌اضداد در نتیجه‌گیری، اگر ناممکن نباشد، بسیار مشکل است.

۴. روش مثلثی رهیافت مناسب برای مطالعه پدیده‌های مورد بررسی می‌باشد؛ چون امکان و زمینه‌های لازم برای مطالعه‌ی دقیق، کامل و جامعه را مساعد می‌کند. حبیبی (۱۴۰۲) با ارایه‌ی یک مدل توضیح می‌دهد که روش مثلثی به معنای ترکیب رویکردها با الگوهای فلسفی مختص هر رویکرد نیست، بلکه بیش‌تر یک روش است که نتیجه‌ی گردآوری و تحلیل داده‌های کمی و کیفی را باهم مقایسه می‌کند. شکل ۱ این موضوع را بیش‌تر واضح می‌سازد.

شکل ۱: روش مثلثی در تحقیق‌های علمی براساس مدل پیشنهادی حبیبی (۱۴۰۲)

دینزین (۱۹۷۸) روش مثلثی را طرح و ارایه کرد تا یک موضوع مورد مطالعه را از جنبه‌های مختلف و با استفاده از روش‌های متفاوت بررسی شده بتواند. نگاه علمی به پدیده‌های مورد مطالعه از زاویه‌های گوناگون، درک کامل‌تر از موضوع و پدیده‌ها ارایه می‌کند.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که هیچ یک از رویکردهای تحقیقی به تنهایی نمی‌تواند موضوع‌های مورد مطالعه به خصوص پدیده‌های پیچیده را دقیق و درست مطالعه کند. رهیافت مختلط با به‌کارگیری در الگوی فلسفی متضاد مواجه است که جمع‌بندی تحقیق را با مشکل مواجه می‌کند. در ضمن، رویکردهای کمی باید دارای یک نتیجه باشد که بیش‌تر از محاسبه‌های ریاضی به دست می‌آید. در حالی که رویکردهای کیفی تحقیق دارای یافته‌های کلیدی است.

با توجه به مباحثه‌ی و یافته‌های این تحقیق می‌توان گفت که روش مثلثی رهیافت مناسب برای مطالعه دقیق، همه‌جانبه و کامل یک موضوع تحقیق از منظر کاربرد روش‌های تکمیلی؛ اشتراک محققان مختلف؛ کاربرد نظریه‌های متفاوت و داده‌ها و منبع‌های گوناگون است. در عین زمان، روش مثلثی نیز با ابهام در دو گونه از نوع خود مواجه است؛ روش مثلثی میتود و سه سویه‌سازی داده‌ها بسیار با هم مشابه است. برعلاوه، روش مثلثی میتود، با عین چالش روش مختلط مواجه خواهد بود. در صورت‌که از دو رویکرد کمی و کیفی در گردآوری داده‌ها استفاده شود؛ ولی محققان می‌توانند این چالش را به فرصت تبدیل کنند، طوری‌که شیوه‌های مختلف را از یک رویکرد تحقیقی انتخاب و از مزایای آن‌ها بهره‌مند شود.

در کنار این‌ها، روش مثلثی اعتبار داخلی یا روایی تحقیق را افزایش داده و بر ارزش تحقیق می‌افزاید. یافته یا نتیجه‌ی تحقیق قابل اعتبار و اتکا می‌شود؛ چون موضوع تحقیقی از زاویه‌های مختلف، با چهارچوبی نظری متفاوت، از دید محققان متعدد و با سهم‌گیری منبع‌های متفاوت مطالعه می‌شود و کاستی‌های یک مورد با برتری‌های گونه‌ی دیگر جبران و برطرف می‌شود. روایی لازم یک تحقیق، پویایی این تحقیق را نیز قابل اتکا و قبول می‌سازد. پس می‌توان گفت که روش مثلثی رهیافت مناسب برای فایق آمدن به چالش تقابل‌گرایی در روش تحقیق‌های علمی است در صورت‌که روش مثلثی در یک رویکرد تحقیقی مورد استفاده قرار گیرد. به این مفهوم که از شیوه‌های مختلف، منبع‌های متفاوت، داده‌های متنوع و نظریه‌های مناسب یا در رویکرد کمی یا در رویکرد کیفی استفاده شود.

منابع

- آرش، حبیبی. (۱۴۰۲). طرح پژوهی مثلث‌سازی. پارس مدیر. برگرفته شده از سایت www.parsmodir.com
- امیدی، علی. (۱۳۹۲). رویکردهای سه‌گانه‌روشن ناختمی در مطالعات علوم اجتماعی و مقایسه‌ی آن با نظریه‌ی ادراکات اعتباری علامه طباطبائی. مجله‌ی علمی حکمت و فلسفه. سال نهم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۲، ص ۹۹-۱۱۸
- جلالی، سید حسین. (۱۳۹۳). اثبات‌گرایی و پسااثبات‌گرایی و نقش آن در تحقیقات مدیریت. جزوه‌ی درسی پوهنتون تهران رفیع‌پور، فرامرزی. (۱۳۶۰). کندوکاوها و پنداشته‌ها. تهران: شرکت سهامی انتشار
- کوکبی، مرتضی؛ سهرابی، مظفر و عظیمی، افروز. (۱۳۹۵). بنیان‌های فلسفی روش‌های تحقیق کمی، کیفی و آمیخته: به بهانه‌ی نقد بر کتاب روش تحقیق آمیخته. فصل‌نامه نقد کتاب: اطلاع‌رسانی و ارتباطات. سال سوم، شماره ۹، بهار ۱۳۹۵.
- گائینی، ابوالفضل و حسین‌زاده، امیر. (۱۳۹۱). پارادایم‌های سه‌گانه اثبات‌گرایی، تفسیرگرایی و هرمنوتیک در مطالعات مدیریت و سازمان. مجله‌ی راهبرد فرهنگ. شماره ۱۹، خزان ۱۳۹۱
- Bekhet, A. K., & Zauszniewski, J. A. (2012). Methodological triangulation: An approach to understanding data. *Nurse Researcher*, 20, 40–43.
- Bryman, A. (2012). *Social Research Methods*. 4th edition. New York: Oxford University Press.
- Creswell, J. W. (2009). *Research Design Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approach*. (3rd ed). London: SAGE Publication
- Daniel, Eyisi. (2016). The Usefulness of Qualitative and Quantitative Approaches and Methods in Researching Problem-Solving Ability in Science Education Curriculum. *Journal of Education and Practice*. Vol.7, No.15, 2016
- Darwishean S.E. (2023). *Need Assessment for Professional Public Relations: a study of university linkage to the labor market in Afghanistan*. Osmania University. Ph.D. Thesis
- Denscombe, M. (1998). *The Good Research for Small-Scale Social Research Project*. Philadelphia: Open University Press.
- Fusch, Patrizia; Fusch E. Gene and Ness, Lawrence R. (2018). Denzin's Paradigm Shift: Revisiting Triangulation in Qualitative Research. *Journal of Social Change*, 2018, Volume 10, Issue 1, Pages 19–32. DOI: 10.5590/JOSC.2018.10.1.02
- Horne, C., & Horgan J. (2012). Methodological triangulation in the analysis of terrorist networks. *Studies in Conflict & Terrorism*, 35, 182–192. doi:10.1080/1057610x.2012.639064
- Janečková, Pavlína. (2015). Objectivism versus Subjectivism in the Process of the Interpretation of the Contract. *Philippine Social Sciences and Humanities Review* 4(2):221-226
- Johnson, B. & Christensen, L. (2012). *Educational Research, Qualitative, Quantitative and Mixed Approach*. (4th ed). California: SAGE Publication.
- Kandel, Basanta. (2020). Qualitative Versus Quantitative Research. *Marsyangdi Journal*, Volume 1, September 2020
- Kelle, U., Kühberger, C. and Bernhard, R. (2019) 'How to use mixed-methods and triangulation designs: An introduction to history education research'. *History*

- Education Research Journal, 16 (1): 5–23. DOI
<https://doi.org/10.18546/HERJ.16.1.02>
- Lloyd, S. (2011). Triangulation research to inform corporate reputation and practice. *Corporate Reputation Review*, 14, 221–223. doi:10.1057/crr.2011.16
- Martens, Donna M. and Hesse Biber, Sharlene. (2012). Triangulation and Mixed Methods Research: Provocative Positions. *Journal of Mixed Methods Research*, 6(2) 75–79. DOI: 10.1177/1558689812437100
- Muijs, D. (2004). *Doing quantitative research in education*: London: Sage Publication.
- Neuman, W. L. (2014). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches* 7e. United State: Pearson.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*, (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rug, Deborah. (n.d.). *An Introduction to Triangulation*. UNAIDS Monitoring and Evaluation Division.
- Sharique, Ahmad; Irfan, Sumaiya; Wasim, Saeeda and Gogoi, Sudarshana .(2019). *Journal of Evidence Based Medicine and Healthcare* 6(43):2828-2832. DOI:10.18410/jebmh/2019/587

بررسی رابطه بین سکوت سازمانی و فرسودگی شغلی و پیامدهای آنها

پوهنیاړ وجیهه جاحظ^۱، انجیلا عادل^۲

^۱دپیارتمنت علوم مسلکی، پوهنځی تعلیم و تربیه، پوهنتون تخار، تخار، افغانستان

^۲استاد تربیه معلم فاریاب

ایمیل: wajihajahez@gmail.com

چکیده

نیروی انسانی به مثابه با ارزش ترین سرمایه‌ی سازمانی پنداشته می‌شوند. با توجه به ساختارهای سازمانی جدید، منابع انسانی شان تحت تأثیر تهدیدهای مختلفی قرار گرفته‌اند که از آن جمله می‌توان به پدیده "فرسودگی شغلی" و "سکوت سازمانی" اشاره نمود. وقتی نیروی انسانی به‌عنوان مهم‌ترین سرمایه‌ی سازمانی احساس فرسودگی شغلی نموده و سکوت نماید، رهبری سازمان خطر بزرگی را باید پیش‌روی خود احساس کند. هدف این تحقیق شناسای رابطه بین فرسودگی شغلی و سکوت سازمانی و پیامدهای آنها می‌باشد. این تحقیق با استفاده از مقالات علمی منتشر شده در ژورنال‌های علمی و کتب معتبر نگارش یافته است. یافته‌های این تحقیق نشان داد که بین سکوت سازمانی و فرسودگی شغلی رابطه وجود دارد. در واقع فرسودگی شغلی موجب سکوت سازمانی و از آن طریق باعث کاهش انگیزه، غیابت، ترک وظیفه و در نتیجه موجب کاهش عملکرد مؤثر کارکنان و سازمان می‌شود.

اصطلاحات کلیدی: سازمان؛ مدیریت؛ سکوت سازمانی؛ سکوت؛ فرسودگی شغلی

The Studying of the Relationship between Organizational Silence and Job Burnout and Its Consequences

Sr. Teaching Asstt. Wajihajahez¹, Enjila Aadel²

¹Department of Professional Education, Faculty of Education, Takhar University, Takhar, Afghanistan

²Faryab Teacher Training, Faryab, Afghanistan
Email: wajihajahez@gmail.com

Abstract

Human power is a vital asset for any organization. However, new organizational structures may expose their human resources to various threats, such as "job burnout" and "organizational silence". These phenomena occur when employees feel exhausted and dissatisfied with their work and choose not to communicate their concerns or opinions. This poses a serious risk for the organization's leadership and performance. The aim of this research is to explore the relationship between job burnout and organizational silence and their consequences. This research is based on scientific articles published in reputable journals and authoritative books. The results of this research indicate that there is a link between organizational silence and job burnout. That is, job burnout leads to organizational silence, which in turn reduces motivation, increases absenteeism, turnover, and ultimately lowers the effectiveness of employees and the organization.

Keywords: Organization; Management; Organizational Silence; Silence; Job Burnout

مقدمه

یکی از مفاهیمی که در سال‌های اخیر توجه اندیش‌مندان حوزه مدیریت و رفتار سازمانی را به خود معطوف داشته، فرسودگی شغلی و سکوت سازمانی است. به‌نظر می‌آید فرسودگی شغلی با فشارهای روانی ارتباط داشته باشد. فشارهای روانی وقتی رخ می‌دهند که عدم تعادل بین مطالبات و خواسته‌های محیطی با توانایی فرد برای پاسخ دادن به آن‌ها وجود داشته باشد. هرچه مطالبات و خواسته‌های محیطی افزایش یابد و توانایی فرد برای پاسخ دادن به آن‌ها کاهش یابد فشار روانی ایجاد می‌شود که باعث تجربه‌ی منفی در فرد و فرسودگی شغلی می‌گردد. در واقع فرسودگی شغلی در اثر فشار مداوم روانی پدید می‌آید. فرسودگی شغلی موجب ایجاد آسیب در کیفیت خدماتی می‌گردد که به‌وسیله‌ی کارکنان ارائه می‌گردد.

در سال‌های اخیر به سرمایه‌ی انسانی به‌عنوان یک عنصر اساسی توجه بسیاری شده است. از ویژگی‌های یک سازمان سالم آن است که سلامت جسمی و روانی کارکنان به همان اندازه مورد توجه مدیریت سازمان قرار گیرد که بهره‌وری و تولید مورد تأکید قرار گرفته است؛ زیرا بهره‌وری سازمان بدون توجه به سلامت روانی کارکنان حاصل نمی‌شود و شایسته است مدیران نسبت به سلامت روانی و جسمی کارکنان با احساس مسئولیت بیش‌تری توجه کرده و اقدامات لازم را در جهت جلوگیری از بروز اختلالات روانی مثل فرسودگی شغلی که از جمله خطرات شغلی است که به علت تأثیر منفی بر کارکنان و سازمان‌ها می‌گذارد، مورد توجه قرار گرفته است؛ انجام دهند. فرسودگی شغلی به‌عنوان حالت روان‌شناختی تعریف می‌شود که از سطوح بالای استرس‌های طولانی‌مدت در زندگی شغلی ناشی می‌شود. محیط انسان شامل عوامل فیزیکی، اجتماعی و روانی است که هر کدام در وضعیت سلامتی بشر نقش مهمی دارند. یکی از عوامل تنیدگی‌زا در انسان، محیط کار وی است که می‌تواند دیگر حیطه‌های زندگی او را تحت تأثیر قرار دهد. قسمت عمده‌ی زندگی روزانه‌ی هر شخص صرف اشتغال به کار می‌شود.

سکوت سازمانی پدیده اجتماعی است که در سطح سازمانی به‌وجود می‌آید و توسط بسیاری از ویژگی‌های سازمانی تحت تأثیر قرار می‌گیرد. این ویژگی‌های سازمانی شامل فرایندهای تصمیم‌گیری، مدیریت، فرهنگ و ادراکات کارکنان از عوامل مؤثر بر سکوت است. جو سکوت می‌تواند بر توانایی سازمان در جهت کشف خطاها و یادگیری تأثیر بگذارد. بنابراین، اثربخشی سازمانی به‌طور منفی تحت تأثیر قرار می‌گیرد.

مدیران در ارتباط با مسایل گوناگون سعی در کنترل مداوم کارکنان خود دارند. تصور آن‌ها این است که وقتی شخصی در یک سازمان استخدام می‌شود، باید تمام شرایط آن سازمان را بپذیرد. بعضی از مدیران بر روی این مسأله که رضایت کارکنان را می‌توان از طریق پاداش و ترغیب به انجام کار افزایش داد، پافشاری می‌کنند. شاید تصور شان فقط این است که کارکنان، زیردستان آن‌ها هستند و باید دستورات آن‌ها را بپذیرند. اگرچه امروزه به دلیل این‌که کارکنان زیر فشار مالی زیادی هستند بیشتر توجه و تمایل آن‌ها به مسائل اقتصادی کار است؛ ولی به تدریج کارکنان علاقه‌مند به انجام کارهای با مفهوم و خواهان استقلال شغلی بیش‌تری در کار خود هستند، تا بدین طریق احساس ارزش‌مندی به آن‌ها دست دهد و اگر با موانعی در زمینه خواسته‌های شغلی خود روبه‌رو شوند یا به‌عبارتی از طرف مدیران تحویل گرفته نشوند، دچار سرخوردگی‌های شغلی و گوشه‌گیری در سازمان خود خواهند شد که این امر به نوبه خود منجر به پدیده‌هایی مثل سکوت سازمانی و رکود سازمانی می‌شود. با توجه به موارد متذکره این تحقیق به دنبال بررسی رابطه بین فرسودگی شغلی و سکوت سازمانی است.

مبانی نظری

سکوت سازمانی

سکوت سازمانی به شرایطی اطلاق می‌شود که در آن اطلاعاتی که می‌تواند برای سازمان مفید باشد به مدیران انتقال نمی‌یابد. این پدیده معمولاً به دلیل عدم ارتباط درست میان مدیران و سرپرست بخش‌ها با کارکنان اتفاق می‌افتد. عدم انتقال اطلاعات توسط کارکنان، می‌تواند عمدی یا غیرعمدی باشد. سکوت سازمانی خود یک نوع انتخاب برای ارتباط است؛ ارتباطی که عدم تعلق کارکنان به سازمان و عدم رضایت آنان را نشان می‌دهد.

سکوت دارای معانی متعددی است. فرهنگ لغت پوهنتونی و بستر پنج معانی مجزا؛ اما مرتبط با سکوت را بیان کرده است: ۱. خودداری از سخنرانی و یا از ایجاد سروصدا؛ ۲. عدم وجود هرگونه صدا یا سروصدا؛ (۳) خودداری از دانش و یا حذف اشاره؛ (۴) عدم ارتباط یا ارسال؛ (۵) فراموشی و یا گم‌نامی (پیندر و هارلوز، ۲۰۰۱، ص ۳۳۸). با توجه به مطالب بیان شده (هزن، ۲۰۰۶) معتقد است که سکوت فقط به معنای سخن نگفتن نیست؛ بلکه عدم نوشتار، عدم حضور در جلسات، نگرش منفی، عدم گوش فرادادن و بی‌تفاوتی هم‌نوعی سکوت محسوب می‌گردند. هم‌چنین شامل صحبت یا نوشته‌های بدون اعتبار و سطحی هم است.

سازمان‌ها ذاتاً از افراد مختلف با ویژگی‌های متفاوت تشکیل شده‌اند و هریک درحوزه‌ی خاص برای هدفی مشخص تلاش می‌کنند. تغییرات سریع باعث شده انسان در سازمان‌ها با انبوهی از ابهامات مواجه

شود. از یک سو با حجم عظیمی از اطلاعات مواجه است که دید و ذهن او را نسبت به مسایل کاری باز تر کرده و از سوی دیگر، وجود مسائل اقتصادی و مالی باعث شده او در خصوص برخی مسایل و نگرانی هایش نسبت به سازمان سکوت کند (پروری پ، ۱۳۹۴، ص ۲۲).

اگر بر آوا و صدای سازمانی مهر سکوت زده شود اذهان کارکنان که موتور مؤلد دانش سازمانی هستند، فسیل خواهند شد. وقتی کارکنان، به عنوان سرمایه‌ی استراتژیک سازمان، سکوت می‌کنند مدیریت باید خطر بزرگ مدیریتی خود را حس کند. با وجود این که ادبیات رایج در زمینه سازمان و مدیریت، بر توان‌مندسازی و ایجاد کانال‌های ارتباطات باز تأکید دارند. نتایج تحقیقات نشان می‌دهند که بسیاری از کارکنان از حمایت نکردن سازمان، ایجاد ارتباطات، تسهیم اطلاعات و دانش آشکار و پنهان شکایت دارند و این‌ها همه می‌تواند مقدمه‌ی شکست اهداف و برنامه‌های مدیران در سازمان باشد. یکی از موانع عمده برای موفقیت برنامه‌های تغییر، نبود اطلاعات و اعتماد چیزی با عنوان سکوت سازمانی است که موریسون و میلیکان (۲۰۰۰)، آن را امتناع کارکنان از بیان نظرات و اعتقادات شان درباره مسایل و مشکلات سازمانی تعریف کرده‌اند؛ در واقع، بسیاری از سازمان‌ها از کارکنان انتظار دارند که فقط حرف‌های معینی را در سازمان‌ها بیان کنند و برای این منظور از میکانیزم‌های متعددی نیز بهره می‌جویند (موریسون، میلیکان، ۲۰۰۰).

صدای سازمانی یا آوای سازمانی به این معنا است که کارکنان آزاد اند نظرهای خود را بیان کنند و اقدامات سازمانی را تحت تأثیر قرار دهند. این اصطلاح قابل بحث است و به شکل‌های مختلف، مانند صحبت کردن و رفتار کردن، استعفا دادن، بیان کلامی از ایده‌های مرتبط با کار، اطلاعات و یا عقاید تعریف شده است (زهیر، اردوغان، ۲۰۱۱، ص ۱۳۹۲).

به گفته هیرشمن (۱۹۷۰)، صدای سازمانی به عنوان هرگونه تلاش به جای فرار از حالت اعتراضی به امور سازمان، از طریق درخواست‌های فردی یا جمعی، توسل به مقامات بالاتر، تظاهرات و یا بسیج افکار عمومی در جهت بیان مشکلات سازمانی یا با هدف تعریف شده وادار به تغییر مدیریت صورت می‌گیرد (پیندر و هارلوز، ۲۰۰۱، ص ۳۳۶)، (برینزفیلد و همکاران، ۲۰۰۹، ص ۸)، (زهیر و اردوغان، ۲۰۱۱، ص ۱۳۹۰).

پیندر و هارلوز (۲۰۰۱) معتقدند آوای سازمانی و سکوت سازمانی به لحاظ رفتاری، شاید در نگاه اول دو فعالیت متضاد به نظر برسند؛ زیرا سکوت مستلزم صحبت نکردن است درحالی که آوا، نیازمند بیان مسائل و مشکلات موجود در سازمان است. ولی واقعیت آن است که سکوت، به ضرورت، پدیده‌های در تقابل با آوای سازمانی نیست (زهیر و اردوغان، ۲۰۱۱). تا جایی که می‌توان گفت سکوت، صدای

سازمان و فریاد خاموش کارمندان است که خود سرشار از ناگفتنی‌هاست. در واقع، صدا و سکوت پیش فرض یکدیگر هستند و به یکدیگر معنا و مفهوم می‌دهند. در چنین حالتی عدم وجود یکی لازمه به حداقل رساندن اهمیت حضور یکی دیگر است (موآسا، ۲۰۱۳، ص ۵۷۵). در واقع سکوت صدای دل و آوا صدای ذهن و زبان است. اگر آوا سازنده است، سکوت ویران‌گر است. در گذشته، سکوت و آوای سازمانی را دو سر یک طیف می‌دانستند. آوای سازمانی، بیان ایده‌ها، اطلاعات، نظرات و نگرانی‌ها تعریف می‌شود و سکوت خودداری عمدی از ابراز اطلاعات (برینزفیلد، ۲۰۰۹). این درحالی است که در مفاهیم سنتی، سکوت رفتاری منفعل بود؛ اما امروزه می‌دانیم که همه‌ی اشکال سکوت، منفعلانه نیستند؛ هرچند ممکن است سکوت مخمل صحبت باشد؛ اما همه‌ی اشکال سکوت، نقطه‌ی مقابل آوای سازمانی نیستند. سکوت می‌تواند فعال، آگاهانه، عمدی و هدف‌دار باشد و قابل اندازه‌گیری و مرتب با مفاهیم سازمانی (زهیر و اردوغان، ۲۰۱۱). در حقیقت، تفاوت بین سکوت و آوا، در سخن گفتن نیست؛ بلکه در انگیزه افراد در خودداری از ارائه اطلاعات، ایده‌ها و نظرات آن‌هاست. در این چارچوب سه نوع انگیزه مرتبط با سکوت و آوا وجود دارد: ۱. رفتار کناره‌گیرانه بر اساس تسلیم بودن و رضایت دادن به هر چیز؛ ۲. رفتار خودحفاظتی بر اساس ترس؛ ۳. رفتارهای دیگرخواهانه به دلیل علاقه به دیگران و ایجاد فرصت برای تشریک مساعی با آن‌ها (ون داین و همکاران، ۲۰۰۳). این موضوع نکته مهمی است، چرا که ماهیت پیچیده و چندبعدی سکوت را نمایان می‌سازد. در واقع، برخی اشکال سکوت، استراتژیک و غیر منفعلانه هستند، آگاهانه، هدف‌مند و عمدی زمانی است که کارمندان از ارائه اطلاعات محرمانه در مقابل دیگران خودداری می‌ورزند. سکوتی که عمدی و منفعل (بر اساس تسلیم و رضایت دادن به هر شرایطی) است، با سکوتی که عمدی اما به صورت غیر منفعلانه است، تفاوت دارد (ون داین و همکاران، ۲۰۰۳). هرچند بوون و بلاک مون (۲۰۰۳) معتقدند انتخاب بین صدا و سکوت توسط کارکنان تا حد زیادی به جو موجود در سازمان بستگی دارد (صلواتی و همکاران، ۱۳۹۳).

سکوت و نقش آن در سازمان

مسئولیت تصمیم‌گیری برای صحبت کردن یا سکوت در سازمان، در اغلب اوقات با کارکنان است. آن‌ها تصمیم می‌گیرند که ایده‌ها، نظرات و دغدغه‌های خود را به زبان آورند یا از منطقه امن خود خارج نشده و سکوت پیشه کنند. در اغلب اوقات، به دلیل همین موضوع شرایط به وجود آمده تغییر نمی‌کنند و حتی کم‌کم به سمت بحرانی شدن نیز می‌روند. نکته مهم این جاست که سکوت سازمانی تنها میان مدیریت و کارکنان رخ نداده و گاهی اوقات میان کارکنان عادی سازمان هم اتفاق می‌افتد.

وقتی مشکلی در سازمان اتفاق می‌افتد، کارکنان دو گزینه پیش خود انتخاب می‌کنند یا باید ساکت بمانند یا درباره آن مشکل با دیگر اعضای سازمان صحبت کنند. متأسفانه در این شرایط معمولاً انتخاب کارکنان سکوت است؛ زیرا آن‌ها باور دارند که در میان گذاشتن این اطلاعات تأثیر منفی برای شان به دنبال دارد و حتی گاهی موقعیت آن‌ها را به خطر می‌اندازد. کارکنان معمولاً در رابطه با همکاران خود نیز سکوت پیشه می‌کنند. این سکوت می‌تواند به خاطر عدم توافق میان آن‌ها، ضعف‌های موجود در فرایندهای کاری، رفتارهای غیرقانونی و خطرناک آن‌ها یا حتی دلایل شخصی باشد. در هر صورت، سکوت سازمانی مدیریت را از دریافت اطلاعات بسیار مهمی که می‌تواند به شناخت مشکلات و بهبود شرایط سازمان بیانجامد، محروم می‌کند. محققان سکوت کارکنان را شامل خودداری از بیان صادقانه در جریان امور سازمان باوجود تمایل به تغییر این امور می‌دانند. سکوت سازمانی یک فرایند سازمانی غیرمؤثر تلقی می‌شود که باعث اتلاف هزینه‌ها و تلاش‌ها می‌گردد و می‌تواند اشکال گوناگون از قبیل سکوت جمعی در جلسات، میزان کم مشارکت و صحبت نکردن در مورد سازمان را شامل شود. سکوت سازمانی با محدود کردن اظهار نظر کارکنان سبب کاهش اثربخشی تصمیم‌گیری‌های سازمانی و فرایندهای تغییر می‌گردد و این موضوعی است که بسیاری از سازمان‌ها از آن گله دارند (قلاوندی، مرادی، ۱۳۹۴، ص ۶۳).

بوساکی مطرح می‌سازد که سکوت ممکن است: علامت رد، ترس از ارزیابی اجتماعی، احساس قابل رؤیت نبودن، ابراز بی‌علاقگی اجتماعی و درگیری عقلانی شدید داشته باشد (شریعمداری، ۱۳۸۵، ص ۱۶۰). سکوت می‌تواند حاوی یک پیام یا صحبتی باشد، گاهی به معنای انزوای داخلی در میان کارکنان (نصر اصفهانی، آقا باباپور، دهکردی، ۱۳۹۲). نگهداشتن زبان خود، آرام بودن، چیزی بیش‌تر از هیچ بودن است (افخمی اردکانی، خلیلی صدرآباد، ۱۳۹۱، ص ۴۰). سکوت سازمانی به شدت برای سازمان‌ها خسارت‌بار است. در اغلب موارد این عارضه باعث می‌شود سطح نارضایتی در میان کارمندان افزایش یابد و به رفتار ناشایست و در نهایت خروج از سازمان بیانجامد. یاد مان باشد که ارتباط کلید موفقیت هر سازمان است. اگر سکوت سازمانی اتفاق بیافتد، به سازمان آسیب می‌رسد و در نتیجه، آسیب‌های آن کارکرد کلی سازمان را دچار مشکل می‌کند. سکوت سازمانی نوآوری و خلاقیت را از پروژه‌ها گرفته و خروجی‌های سازمان را دچار مشکل می‌کند. عدم وجود ارتباطات مناسب، روحیه سازمان را به کم‌ترین میزان خود می‌رساند.

علاوه بر آن اعضای سازمان، روز به روز نسبت به کار خود و سازمان بی‌تفاوت‌تر می‌شوند و این بی‌تفاوتی نسبت به شغل، به کاهش کیفیت کار آن‌ها می‌انجامد. کاهش کیفیت کار، ضررهای مالی جبران‌ناپذیری

را به سازمان تحمیل می‌کند. مدیران هم با دیدن این ضررهای مالی تصمیم به بازیابی سازمان می‌کنند؛ اما معمولاً این تصمیم مدیران، بدون در نظر گرفتن عامل این رخدادها (یعنی سکوت سازمانی) است. در این شرایط است که کارمندان باز هم از این مشکل آگاه هستند؛ اما مانند قبل آن را به زبان نمی‌آورند و این چرخه دوباره ادامه پیدا می‌کند.

کارکنان سازمان مانند چرخ‌دنده‌های یک ماشین هستند. بنابراین، وقتی کارکنان به دلیل سکوت سازمانی نسبت به مجموعه بی‌تفاوت می‌شوند، این چرخ‌دنده‌ها و به تبع آن، این ماشین به خوبی کار نمی‌کند. بی‌تفاوتی کارکنان در نهایت، به افسردگی و مشکلات عدیده سلامتی می‌انجامد. این مشکلات گاهی اوقات تا حدی پیش می‌رود که کارکنان برای دوری از آن‌ها به مصرف دارو، مواد مخدر و مشروبات الکلی رو می‌آورند که کار را برای آن‌ها بدتر می‌کند.

مشکلات روحی و روانی از دیگر مشکلاتی است که به واسطه سکوت سازمانی برای کارکنان به وجود می‌آید. استرس و احساس گناه از مهم‌ترین این مشکلات هستند. کارکنان در این شرایط امکان تغییر در سازمان را سخت دیده و احساس می‌کنند سکوت شان به سازمان آسیب می‌رساند؛ اما واقعیت این است که سکوت سازمانی، هم به سازمان و هم به کارکنان آسیب جدی وارد می‌کند.

تحقیق‌های حوزه اخلاق و ارتباطات در خصوص سکوت نشان می‌دهد که سکوت ارزش‌مند و مناسب است و بیش‌تر حول این محور که چه زمانی سکوت جایز است و چه زمانی پدیده‌های نامناسب و مذموم؛ چه وقت سکوت نشان‌دهنده رعایت استانداردها و آداب اخلاقی و چه موقع نقض اخلاق و ادب است، تمرکز و تأکید دارد. هم‌چنین محققان علوم ارتباطات بر جنبه‌های مثبت سکوت به‌عنوان عاملی اساسی در تعاملات اجتماعی معتقدند و اذعان می‌دارند که سکوت عاملی مهم در ارتباطات اثربخش است (زارعی متین، ۱۳۹۰، ص ۹۹). آیلسورد (۲۰۰۸) بیان می‌کند هرچند تعارف اولیه سکوت این واژه را معادل وفاداری (رنج به دلیل سکوت و انتظار برای موقعیت‌های برتر) در نظر می‌گرفتند و بیان می‌کردند عدم ارائه نظرات و ایده‌ها مربوط به مشکلات سازمانی در واقع چیز اشتباهی نیست؛ اما تحقیقات جدید نشان می‌دهند که جو سکوت در سازمان‌ها می‌تواند منجر به ستاده‌های نامطلوب سازمانی شود (شجاعی، ۱۳۹۱، ص ۵۲). این اصطلاح برای اولین بار در ادبیات توسط آلبرت هیرشمن دانشمند علوم اجتماعی در سال ۱۹۷۰ ذکر شده بود. ابتدا سکوت، نگرشی منفعل در برابر وضعیتی ناخوشایند، پذیرش منفعل وضع موجود و نشان‌های از تعهد تعریف شد (برینزفیلد، ۲۰۰۹، ص ۸۴). او مدلی سه‌وجهی را ارائه داد که ابعاد آن شامل سه مؤلفه خروج، آوا و وفاداری بود که بعدها

یک وجه چهارم به نام غفلت یا مسامحه اضافه شد. در این مدل آوا به معنای عدم انجام کارها به نشانه اعتراض وضع موجود بود که به جای فرار و خروج از آن استفاده می‌گردد.

برای نخستین بار موریسون و میلیکان (۲۰۰۱) پنجره جدیدی بر این مفهوم گشودند و تعریف رسمی از سکوت در سازمان ارائه دادند. نوعی اقدام آگاهانه که کارکنان انتخاب می‌کنند اطلاعات، باورها، افکار، ایده‌ها و تجربه‌های مرتب با کارشان را به اشتراک نگذارند. آن‌ها سکوت را پدیده‌های در سطح جمعی می‌دانند که در آن، کارکنان از ارائه اطلاعات، عقاید و دغدغه‌های خود در رابطه با مسایل و مشکلات بالقوه‌ی کاری خودداری می‌کنند. برینزفیلد، (۲۰۰۹)، موریسون و میلیکان (۲۰۰۰) نیز به این نتیجه رسیدند که سکوت سازمانی یک پدیده اجتماعی است که اعضای سازمان از ارائه نظرات و نگرانی‌های خود در مورد مشکلات سازمان امتناع می‌کنند. آنان در مدل خود که برای سکوت ترسیم کردند، ویژگی‌های اجتماعی، تحصیلی و سازمانی مدیران، در آن‌ها باورهایی را ایجاد می‌کند که این باورها باعث می‌گردد تا رویه‌ها و ساختارهایی را که نمودی از تمرکزگرایی دارند، انتخاب و اتخاذ کنند که این اقدامات در نهایت این مفهوم را که بیان نظر، کاری بیهوده و بعضاً خطرناک است را در سازمان جا انداخته که به ایجاد فضای سکوت و نهایتاً سکوت سازمانی منجر می‌شود (حسن پور، عسکری، ۱۳۹۱، ص ۶۰).

پیندر و هارلوز در تکمیل تعریف ارائه شده توسط موریسون و میلیکان، سکوت کارکنان را بدین صورت تعریف می‌نمایند: امتناع کارکنان از هرگونه اظهار نظر در مورد ارزیابی‌های رفتاری، شناختی یا عاطفی خود در مورد شرایط سازمانی به افرادی که از نظر آن‌ها قادر به تغییر این شرایط هستند. سکوت سازمانی یک پدیده جمعی است که طی آن کارکنان نسبت به مسایل مهم پیش‌روی سازمان، واکنش بسیار ضعیفی نشان می‌دهند و یا هیچ واکنشی نشان نمی‌دهند (دوستار و همکاران ۱۳۹۳، ص ۲۲). ونیستالی و وارد (۲۰۰۳) دو دانش‌مندی بودند که سکوت را رفتاری نه صرفاً اعتراضی بلکه ابزاری برای نشان دادن خصومت و دشمنی با سازمان می‌دانستند (حسن پور، عسکری، ۱۳۹۱، ص ۶۰). ون داین و همکاران (۲۰۰۳) نیز سکوت سازمانی را نوعی رفتار سازمانی می‌دانند که طی آن کارکنان از اظهار نظر کردن در خصوص ایده‌ها، اطلاعات و عقاید مرتبط با کار به صورت آگاهانه خودداری می‌ورزند (دستی، ۱۳۹۲، ص ۲۲).

کلیک و همکاران سکوت را به معنی عدم صحبت یا کم صحبت کردن در باره حقیقت و عدم تلاش و اقدام برای کاهش مسائل و مشکلات سازمان می‌دانند که یک دست‌آورد و نتیجه سازمانی محسوب می‌شود (مزروقی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۱۰۳). کارکنان در اغلب اوقات به دلیل این که دوست ندارند

به عنوان يک عامل مزاحم شناخته شوند و با عواقب ناخوشايند آن در حيات حرف‌های خود درگير شوند، تمایلی به درگیری در تصميمات سازمان خود ندارند (دانایی فرد، پناهی، ۱۳۸۹، ص ۵). بوگوسيان معتقد است سکوت سازمانی می‌تواند اثر گسترده‌ی بر افراد و سازمان‌ها داشته باشد. او در يک مطالعه پديدارشناسانه با ارائه چهار نتيجه نشان می‌دهد که:

۱. سکوت در پاسخ به بی‌عدالتی درک شده از قدرت، توسط مدیران استبدادی و یا سوءاستفاده بیش از کارکنان اعمال می‌شود.

۲. سکوت معمولاً همراه با ترس و کاهش امنیت روانی و یا تلاش اختیاری کارکنان همراه است.

۳. سبک رهبری مستبدانه و انطباق عضویت در گروه، سکوت را به عنوان يک مکانيسم خود حفاظتی و پاسخ ایمنی به وجود می‌آورد.

۴. انگیزه کارمندان در استفاده از سکوت تهاجمی یا دفاعی پاسخ به بی‌عدالتی از شیوه‌های مدیریت می‌باشند (بوگوسيان، ۲۰۱۲، ص ۱۱۸).

دیدگاه دیگری نیز در مورد سکوت وجود دارد که توسط بعضی محققان عنوان گردیده؛ این که در وجود سکوت، صداقت وجود دارد. به این معنا که گاهی اوقات موقعیت‌هایی وجود دارد که به دلایل سیاست‌های سازمانی، نیاز است تا حقایق بیان نگردند (بزرگ‌نیا حسینی و عنایتی، ۱۳۹۳، ص ۳). آرچریس (۱۹۷۷) استدلال می‌کند که هنجارهای قدرت‌مند، رویه‌های تدافعی در سازمان‌ها وجود دارد که اغلب مانع از گفتن احساسات یا دانسته‌ها از سوی افراد می‌شود. زمانی که فرهنگ سکوت در بین اعضای سازمان وجود دارد، آن‌ها به يک تناقض آشکار گرفتار می‌شوند؛ به طوری که اغلب کارکنان در مورد حقیقت موضوعات و مسائل درون سازمانی، آگاهی دارند اما جرأت ابراز حقیقت را به مدیر و یا سرپرست شان ندارند (چراغچی حرم، ۱۳۹۰، ص ۳۸).

سکوت، يک شاخص مهم از بیماری، استرس، قدمت، افسردگی و یا ترس است و وظیفه مدیران به سرعت شناسایی و از بین بردن علت آن است. عدم توجه به این موضوع می‌تواند اثرات مضر برای سازمان و حتی می‌تواند به معنای مرگ برای سازمان باشد. بنابراین، سکوت همیشه خطرناک نیست و در برخی موارد می‌تواند مفید باشد. به عنوان مثال، این مورد هنگامی که اعضای ترجیح می‌دهند در مورد برخی از اطلاعات و موضوعات مخفی و محرمانه سکوت کنند براساس يک ضرب‌المثل که می‌گوید «گفتار نقره‌ی است؛ اما سکوت طلايی است». البته تمرکز این ضرب‌المثل در سخنان و گفتگوهای غیرضروری است (الماسی و رضا بیگی، ۲۰۱۴).

باتوجه به دیدگاه‌های بیان شده؛ اگرچه در زمینه‌ی سکوت تعاریف متفاوت است؛ اما توافق وجود دارد که سکوت سازمانی شامل خودداری بیان سؤال‌ها، ایده‌ها، نگرانی‌ها، اطلاعات و یا نظرات توسط کارکنان در مورد مسائل مربوط به شغل خود و سازمان است (دنیز و همکاران، ۲۰۱۳، ص ۶۹۲). بنابراین، می‌توان جو سکوت را با توجه به دو اعتقاد مشترک تعریف کنیم: ۱. صحبت کردن در باره مشکلات در سازمان ارزش صرف انرژی را ندارد؛ ۲. بیان اعتقادات و نگرانی‌ها در مورد مسائل سازمانی خطرناک است (دانایی فرد و پناهی، ۱۳۸۹، ص ۵). علیرغم وجود این واقعیت که سکوت کارمندان به‌صورت پدیده‌های شایع در سازمان‌ها درآمده است؛ اما مفهومی است که هنوز چندان شناخته نشده و تحقیقات علمی کمی بر روی آن صورت گرفته است (زارعی متین و همکاران ۱۳۹۰، ص ۷۸). این غفلت تاریخی نسبت به این نوع از ارتباطات سازمانی شایع و رایج در سازمان‌ها که می‌تواند شکل نوینی از رفتارهای سازمانی یا یکی از علل رفتارهای سازمانی در نهادهای آموزشی باشد.

انواع سکوت سازمانی

باتوجه به دیدگاه‌های اندیش‌مندان حوزه مدیریت و رفتار سازمانی، سکوت سازمانی قرار زیر بیان گردیده است.

۱. **سکوت مطیع:** به خودداری از ارائه ایده‌ها و نظرات و اطلاعات براساس تسلیم و رضایت دادن به هر شرایطی سکوت مطیع اطلاق می‌گردد. پیندر و هارلوز این نوع سکوت را به‌عنوان عاملی در تقابل با آوا در نظر می‌گیرند که معمولاً نشان از رفتار کناره‌گیرانه دارد که بیش‌تر حالتی انفعالی دارد تا فعال. ویژگی‌های رفتاری افراد از این نوع سکوت را می‌توان مشارکت کم، اهمال، مسامحه، غفلت و رکود را نام برد. افراد با داشتن این نوع سکوت، تسلیم وضعیت فعلی شده و هیچ تمایلی برای تلاش در جهت صحبت کردن، مشارکت یا کوشش در جهت تغییر وضعیت موجود ندارند (پیندر و هارلوز، ۲۰۰۱، ص ۳۴۹). به‌عنوان مثال کارمندی از ارائه نظرهای خود امتناع می‌ورزد؛ زیرا باور به آن دارد که صحبت کردن بی‌فایده است و ایجاد تفاوت و تغییر شرایط موجود با صحبت کردن و اظهار نظر، دور از ذهن است و یا ممکن است از توانایی‌های شخصی خود برای نفوذ بر شرایط، نامطمئن باشد. در هر دو این موارد، سکوت نتیجه تسلیم و تن دادن به هر شرایطی است (ون داین و همکاران، ۲۰۰۳، ص ۱۳۶۶). وقتی افراد در سازمان باور به آن داشته باشند که نمی‌توانند تفاوتی ایجاد کنند، تسلیم هر نوع وضعیتی شده و به ارائه ایده‌ها یا پیشنهادهای خود به‌طور فعال نمی‌دارند. در نهایت سکوت مطیع شامل رفتاری عمدی، منفعلانه و خودداری از ارائه اطلاعات بر اساس تسلیم یا احساس این‌که تغییرات مؤثر فراتر از قابلیت‌های گروه است (زارعی متین و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۸۲).

موریسون و میلیکان (۲۰۰۰) عنوان نموده اند که کارکنان اغلب به این علت سخن نمی گویند که معتقدند سرپرستان و مدیران ارشد نه خواهان نظرات آن‌ها بوده و نه برای این نظرات ارزش قائل اند؛ بنابراین، از بیان ایده‌های‌شان خودداری می‌کنند. این فقدان علاقه به همراه جوی که در آن یک رنگی ترویج می‌شود و اختلاف عقیده سرکوب می‌گردد (موریسون و میلیکان، ۲۰۰۰، ص ۷۰۷). در چنین حالتی کارکنان نسبت به بهبود وضعیت ناامیدند. بنابراین، تمایلی به صحبت کردن ندارند و تلاشی برای تغییر وضعیت موجود انجام نمی‌دهند. اصطلاح سکوت مطیع امتناع از بیان ایده‌ها از روی اطاعت و تسلیم که نشان‌دهنده یک رفتار بی‌اعتنایی از جانب کارکنان هست که امید به بهبودی در آن‌ها از بین رفته است و تمایلی به تلاش برای صحبت، مشارکت یا تلاش برای تغییر وضعیت ندارند (ون داین و همکاران، ۲۰۰۱). سکوت مطیع برای شکسته شدن نیاز به کمک یا تحریک بیش‌تری نسبت به سکوت خاموش دارد. کارکنان مطیع، کم‌تر از سکوت خود آگاه‌اند و آمادگی یا تمایل کم‌تری برای تغییر شرایط، نسبت به هم‌تایان خاموش خود دارند. همانند سکوت خاموش، سکوت مطیع نیز ناخوشایند است؛ اما ظرفیت انگیزشی آن ضعیف‌تر است. افراد با سکوت مطیع عمیق، امید خود به بهبود شرایط را از دست می‌دهند و کم و بیش نسبت به اهمیت وقایع خارجی که ممکن است زمینه را برای امیدواری و بهبود شرایط فراهم کند، بی‌اعتنا می‌شوند (پیندر و هارلوز، ۲۰۰۱، ص ۳۴۹). به قول الماسی و رضاییگی (۲۰۱۴، ص ۳۰۱) سکوت مطیع به دلایل ذیل صورت می‌گیرد: ۱. فرد باور داشته باشد که صحبت کردن بی‌فایده است؛ ۲. فرد از توانایی‌های شخصی خود برای نفوذ در شرایط، نامطمئن باشد.

۲. سکوت تدافعی (خود حفاظتی): پیندر و هارلوز (۲۰۰۱) برای نخستین بار به این نوع سکوت اشاره نمودند و آن را سکوت غیر مطیع نامیدند و به‌صورت امتناع آگاهانه و عمدی از بیان اطلاعات، ایده‌ها و نظرات برای حفاظت از خود بر مبنای این ترس که نتایج صحبت کردن می‌تواند به خودی خود نامطلوب و ناپسند باشد تعریف نمودند (پیندر و هارلوز، ۲۰۰۱، ص ۳۳۹) بر مبنای این اظهارات سکوت تدافعی رفتاری ارادی، تعمدانه و فعالانه بوده و باهدف حفاظت از خود در برابر تهدیدهای خارجی صورت می‌گیرد که به‌صورت امتناع از بیان ایده‌ها، اطلاعات یا نظرات برای حفاظت از خود به دلیل ترس تعریف نموده‌اند (ون داین و سایرین، ۲۰۰۳). پاچکو و کالدیرا (۲۰۱۵) معتقدند سکوت تدافعی می‌تواند عمدی یا غیرعمدی باشد. سکوت تدافعی عمدی، انتخاب آگاهانه یک کارمند به‌منظور محافظت از خود در یک وضعیت بالقوه خطرناک است. این نوع از سکوت در موقعیت‌های رخ می‌دهد که شدت ترس کم و زمان کافی برای تصمیم گرفتن کارمند وجود دارد و کارمند می‌تواند با دیگران مشورت، راه‌ها و طریقه‌های مختلف به جای صحبت کردن را ارزیابی

کند. سکوت دفاعی غیر عمدی زیرشاخه‌هایی از سکوت دفاعی به‌عنوان، عقب‌نشینی روانی ناخودآگاه و خودکار از شدت تهدید بالای یک وضعیت است که به دلیل نبود ارتباط منجر به موقعیتی غیرمشورتی می‌شود و کارمند به دلیل زمان کم و ترس بالا ناشی از موقعیت سکوت می‌کند. مثلاً کارمند در بین صحبت‌هایش متوجه عصبانیت غیرمنتظره یا خشم مدیر می‌شود (پاچکو و کالدیرا، ۲۰۱۵، ص ۲۹۸).

انگیزه‌ی این نوع سکوت، احساس ترس در فرد از بیان موضوعات و اطلاعات است. در واقع گاهی ممکن است افراد به دلیل محافظت از موقعیت و جایگاه خود (انگیزه خودحفاظتی) یا ترس از عواقب و آسیب‌های احتمالی از بیان ایده‌ها، اطلاعات یا دیدگاه‌های شان خودداری کنند (داین، انگک و بوترو، ۲۰۰۳). موریسون و میلیکان (۲۰۰۳) توضیح می‌دهند که حفظ یک رابطه خوب بین سازمان و کارکنان یکی از علل مهم سکوت حفاظتی است. در چنین حالتی کارکنان در مورد تصمیمات مدیریت سطح بالاتر برای جلوگیری از ایجاد هرگونه مشکل در سازمان خود سکوت می‌کنند؛ زیرا آن‌ها معتقدند که با اشتراک گذاشتن افکار خود ممکن است موفقیت سازمان را به خطر بیندازد (دینز و همکاران، ۲۰۱۳، ص ۶۹۳). به نظر آوری و کوئینانز (۲۰۰۲) رفتاری تعمدی نوعی مکانیسم دفاعی است که به منظور حفظ خود از تهدیدهای خارجی به کار می‌رود. این سکوت شبیه حالتی است که افراد از انتشار خبرهای بد به دلیل آشفته شدن افراد یا پیامدهای منفی برای شخص خبررسان احترام می‌ورزند (افشاری و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۵).

سکوت تدافعی (به بیان بهتر سکوت تهاجمی) به راحتی بهداشت روانی روحی فرد را به خطر انداخته تا مرز نابودی پیش خواهد برد. بدین معنی وقتی نتوانید صدای خود را از مراجع قانونی ذی‌ربط به گوش مسئولین، مدیران ارشد و رؤسای سازمانی برسانید، خواه ناخواه به سمت مجاری نادرست ابراز نظر و شکستن سکوت سازمانی سوق داده خواهید شد، گاه این هنجار مفید سازمانی (مانند شکستن سکوت سازمانی) به ناهنجارهای خطرناک در سازمان و از مجاری غیر عرفی خواهد انجامید. سکوت تدافعی و مخرب از آن‌جا که نمی‌تواند تا ابد باقی بماند در بخش‌های دیگر از زندگی شخص ساکت و تخریب شده تخلیه می‌گردد، این بخش می‌تواند: خانواده، مکتب، شخص دانش آموز یا اجتماع همکاران وی باشد. سکوت مخربی بدین شکل گاه حتی به صورت پرخاش‌گری شدید در محیط اداری، «تحلیل سریع اخلاق سازمانی» بی‌اعتمادی شدید عمومی به دیگران و چالش‌های شدیدی را به همراه دارد (احمد خشنودی، ۱۳۹۴). دلایل سکوت تدافعی عبارت‌اند از:

۱. به دلیل آشفته شدن افراد؛ ۲. ایجاد پیامدهای منفی برای خود فرد (الماسی و رضاییگی، ۲۰۱۴).

۳. **نوع دوستانه:** سومین نوع از سکوت که هنوز در ادبیات مدیریت به طور جدی به آن پرداخته نشده است، سکوت نوع دوستانه است. ون داین و سایرین (۲۰۰۳) مفهوم سازی پیندر و هارلوس را از سکوت سازمانی با افزودن انگیزه‌های اجتماعی مطلوب، توسعه دادند. آن‌ها سکوت نوع دوستانه را به صورت امتناع از بیان ایده‌ها، اطلاعات یا نظرات مرتبط با کار با هدف رسانی به سایر افراد یا سازمان بر مبنای انگیزه‌های نوع دوستی و تشریک مساعی و همکاری تعریف می‌کنند (کنول و ون دیگ، ۲۰۱۲، ص ۳). ون داین و همکاران با استناد بر مباحث اخلاقی و ارتباطی تأکید بر شرایطی می‌پردازند که تحت آن، سکوت ارزش مند و شایسته است و رابطه نزدیکی را بین سکوت نوع دوستانه و روحیه جوان مردی ذکر می‌کنند که با عدم اعتراض و تحمل نامایمات در محیط کار، بدون ابراز شکایت توصیف می‌گردد (ون داین و همکاران، ۲۰۰۳). ارگان (۱۹۹۸) این نوع سکوت را هم چون سکوت تدافعی بر اساس ملاحظه و آگاهی از بدیل در تصمیم‌گیری و در عین حال خودداری از ارائه ایده‌ها، اطلاعات و نظرات می‌داند؛ اما برعکس سکوت تدافعی، با ملاحظه دیگران و توجه به آن‌ها، به جای آن‌ها که صرفاً به خاطر ترس از نتایج منفی شخصی ناشی از ارائه ایده‌ها باشد، حاصل می‌گردد (ون داین و همکاران، ۲۰۰۳). مرور جامع ادبیات سکوت نشان می‌دهد که یکی از ابعاد سکوت، روحیه جوان مردی است که ارتباط مستقیم با سکوت نوع دوستانه دارد. روحیه جوان مردی به عنوان عدم وجود شکوه‌ها و شکایت‌ها، تحمل زحمات، مشکلات و تکلیف‌های کاری بدون ناله کردن و گلایه هست. امتناع از بروز شکوه و شکایت‌ها، خود شکلی از سکوت است و از آنجایی که منافی برای دیگران دارد، دیگر خواهانه است؛ لذا خودداری از بروز ناله و شکوه (سکوت) نشان‌گر روی گرداندن از توجه صرف به مسائل شخصی و نشان دادن اهداف دیگر خواهانه صبر، ادب و تواضع نسبت به دیگران است.

هم چنین سکوت نوع دوستانه می‌تواند شامل خودداری از ارائه اطلاعات به دلیل حفظ ویژگی‌هایی هم چون محرم اسرار بودن باشد. دلایل سکوت نوع دوستانه: ۱. سود بردن از نظرات دیگران؛ ۲. خودداری از ارائه اطلاعات به دلایل سری و محرمانه بودن.

۴. **سکوت فرصت طلبانه:** انگیزه این سکوت نیت بد نسبت به همکاران یا مدیران مافوق هست. سکوت انحرافی یک نوع از رفتار انحرافی مخرب در محل کار است. با توجه به تحقیقات رگو (۲۰۱۳) در سکوت انحرافی کارمندان به عمد سکوت می‌کنند، به منظور هدایت مافوق یا همکاران خود برای گرفتن تصمیم‌های اشتباه در مسائل مربوط سازمانی. رفتارهای انحرافی کارکنان شایع در سازمان‌ها را می‌توان به دو دسته طبقه‌بندی کرد: رفتارهای انحرافی سازنده و رفتارهای انحرافی مخرب.

علاوه بر این سکوت منحرف، شامل رفتارهای مخربی از جمله سرقت، تجاوز در محل کار و خراب کاری با هدف صدمه زدن به سازمان و اعضای آن است (پاچکو و کالدیرا، ۲۰۱۵، ص ۲۹۹). در مجموع، سکوت فرصت طلبانه نوعی از سکوت کارکنان است که به صورت امتناع از بیان ایده‌ها، اطلاعات یا نظرات کاری باهدف دستیابی به یک منفعت شخصی و پذیرش آسیب به سایرین تعریف می‌گردد (کنول و ون دیک، ۲۰۱۲، ص ۴). از میان جلوه‌های این سکوت، زیرکانه‌ترین شکل آن را خودداری و نگهداری از اطلاعات یا تهیه اطلاعات ناقص و یا تحریف آن‌ها را باهدف گمراه کردن، پنهان کاری و گیج کردن در نظر گرفته‌اند (کنول و ون دیک، ۲۰۱۲، ص ۳). به گفته احمد و عمر (۲۰۱۴)، باتوجه به تأثیر منفی از این نوع از رفتارها در سازمان‌ها و افراد، هنوز علاقه به این رفتارهای انحرافی در محل کار وجود دارد که می‌تواند به استرس کارکنان، بهره‌وری پائین و تعهد پائین، افزایش غیبت شده که در نتیجه، همه این‌ها بر هزینه‌های مالی سازمان تأثیر می‌گذارد (پاچکو و کالدیرا، ۲۰۱۵). جدول (۱) انواع سکوت سازمانی را به صورت مختصر نشان می‌دهد.

جدول ۱: انواع سکوت سازمانی (پاچکو و کالدیرا، ۲۰۱۵، ص ۲۹۶)

سکوت کارمند: امتناع عمدی از بیان ایده‌ها و نظرات مرتبط با کار	نوع انگیزه کارمند
۱. سکوت مطیع: پیندر و هارلوز (۲۰۰۱) خودداری از بیان ایده‌ها به دلیل تسلیم بودن در مقابل شرایط حفظ ایده‌ها نزد خود، به دلیل خودکارآمدی کم در ایجاد تغییر.	رفتار کناره‌گیرانه: براساس تسلیم، احساس ناتوانی در ایجاد تغییر.
۲. سکوت تدافعی: پیندر و هارلوز (۲۰۰۱) خودداری از ابراز اطلاعات به دلیل مشکلاتی ناشی از ترس و کتمان حقایق به منظور محافظت از خود.	رفتار خودحفاظتی: براساس ترس، احساس نگرانی و در خطر بودن.
۳. سکوت نوع دوستانه: خودداری از ارائه اطلاعات محرمانه به دلیل هم‌دستی و تعاون، حفاظت از دانش اختصاصی برای سود رساندن به سازمان.	رفتار دیگرخواهانه: بر اساس نوع دوستی، احساس تشریک مساعی و نوع پسندی.
۴. سکوت فرصت طلبانه: نگهداری یا خودداری از بیان ایده، باقی ماندن در سکوت به منظور حفظ برتری خود و یا تصمیم‌گیری اشتباه همکاران و مدیران.	رفتار مخربانه یا نابه‌هنجار: براساس نیت بد یا اهداف بدخواهی، ساکت ماندن به منظور آسیب رساندن.

فرسودگی شغلی

انسان همواره برای تأمین نیازهای خود به کار و تلاش پرداخته است. بدیهی است نقش کار در زندگی انسان فراتر از هدف و مقصود ظاهری آن است. در صورت عدم تناسب میان خصوصیات فردی و شرایط و ویژگی‌های شغلی، کار می‌تواند موجب نارضایتی، تحلیل قوای جسمی و روانی و نهایتاً بیماری شود.

استفاده فنی و تخصصی از واژه‌ی فرسودگی شغلی در اصل به فریدنبرگر، به سال ۱۹۷۵ بر می‌گردد و پانیس نیز هم‌پای او در کالیفرنیا آمریکا، در رشد توجه روان‌شناسان نسبت به ابعاد گوناگون این مفهوم نقش داشته است. هر وقت فعالیت در حد توانایی افراد باشد و کار در شرایط مناسب انجام شود، خستگی به‌وجود آمده طبیعی است و معمولاً با خواب و استراحت برطرف می‌شود. در واقع خستگی عادی فیزیولوژیک قابل جبران است؛ اما همین خستگی ساده ممکن است در اثر کارهای یک‌نواخت و طولانی و انجام کار در شرایط نامساعد به تدریج به‌صورت مزمن درآید و پس از مدتی عوارض و ناراحتی‌هایی مانند: کوفتگی، خواب، تب، اختلالات جسمی و روانی در فرد ایجاد کند که اگر در این مرحله درمان نشود؛ به‌صورت خستگی‌های مزمن، خستگی عمومی و خستگی عصبی و در نهایت خستگی مفرط در می‌آید و تمام اعمال جسمی و ذهنی فرد را مختل می‌کند.

فرسودگی شغلی عبارت است از: حالتی از خستگی جسمی، هیجانی و ذهنی که به دلیل فشار مداوم و مکرر ناشی از برخورد فشرده و درازمدت با عوامل انسانی یا فیزیکی به‌وجود می‌آید. نشانه‌ها و علائم فرسودگی شغلی، معمولاً به‌صورت احساس درماندگی، ناامیدی، سرخوردگی، و پیدا کردن دیدگاه منفی نسبت به خود و دیگران بروز داده می‌شوند. افراد ممکن است تصور کنند که بیش از حد کار می‌کنند و قادر به کنترل آن نیستند (صفری خانکهدانی و همکاران، ۱۳۹۵). فرسودگی شغلی واکنشی نسبت به استرس وابسته به شغل است که ماهیتاً از نظر شدت و مدت با استرس متفاوت است. اسکیدمور و همکاران (۱۹۹۱)؛ به نقل از عابدی، (۱۳۸۱). فرسودگی شغلی یک پاسخ طولانی مدت به عوامل تنش‌زای میان‌فردی و هیجانی شدید در کار است و این اصطلاح با سه بعد خستگی عاطفی، مسخ شخصیت و احساس اثربخش نبودن تعریف شده است. هم‌چنین فرسودگی شغلی به‌عنوان یک مشکل اجتماعی است که در حرفه‌های خدمات انسانی وجود دارد (مزلچ و کریستینا، ۲۰۰۰). فرسودگی شغلی یک سندرم روان‌شناختی است که مستلزم پاسخ طولانی‌مدت به عوامل تنش‌زای محیط کار است. فرسودگی شغلی به‌خصوص، مستلزم فشار شدیدی است که در نتیجه عدم انطباق کارگر با شغل به‌وجود می‌آید (بهزاد، ۱۳۸۳ به نقل از گرین ۱۹۶۱). فرسودگی یک وضعیت جسمی، روانی و خستگی عاطفی است. فرسودگی به‌طور منفی پر شور و نشاط، اهداف، خودپنداره و نگرش‌های فرد تأثیر می‌گذارد (شوفلی، مزلچ و مارک، ۱۹۹۳). فرسودگی شغلی فرایند پیش‌رونده‌یی است که نتیجه آن نه فقط فرسودگی جسمی همراه با فقدان جسمی است؛ بلکه با فرسودگی هیجانی همراه با فقدان احساسات و اعتماد همراه است (مزلچ، ۱۹۸۲، به نقل از حسینیان، ۱۳۷۸)؛ (بابلی، ۱۳۸۰ به نقل از لنگستر ۱۹۸۸). فرسودگی شغلی را انطباق غیراثربخش با استرس بیان می‌کنند. فرسودگی شغلی حالتی از خستگی

جسمی، عاطفی و روحی است که در نتیجه مواجهه مستقیم و درازمدت با مردم و شرایطی که از لحاظ عاطفی طاقت فرساست، ایجاد می‌شود (صادقی، ۱۳۸۲ به نقل از فاربر ۱۹۸۲)؛ مزلچ (۲۰۰۱، ص ۳۹۸) در یک مقاله جامع در سال‌نامه مرور مطالب روان‌شناختی فرسودگی شغلی را چنین تعریف می‌کند: یک نشانه روان‌شناختی که در پاسخ به فشارهای بین فردی و مزمن در شغل به وجود می‌آید. پانیس و آرونسون (۱۹۸۱) فرسودگی شغلی را همان نشانه‌گان خستگی جسمانی و هیجانی می‌دانستند که در نتیجه توسعه گرایش‌های منفی شغلی و از دست دادن احساس و علاقه نسبت به کار در فرد ایجاد می‌شود (پیامی بوساری، ۱۳۷۴). در تعریف دیگری فرسودگی شغلی نوعی کیفیت روانی یا پدیده روانی - رفتاری است و زمانی به وجود می‌آیند که کیفیت عملکرد شغلی فرد تنزل کرده باشد و در طولانی مدت به مرحله‌ی ایست برسد (رحیمی، ۱۳۷۹). فرسودگی شغلی یک نوع اختلال است که به دلیل قرار گرفتن طولانی مدت شخص در معرض فشار روانی ایجاد می‌شود و نشانه مرضی آن فرسودگی هیجانی، جسمی و ذهنی است (ساعتچی، ۱۳۷۶، ص ۲۱۴).

دیدگاه‌های مختلف نسبت به فرسودگی شغلی

نسبت به فرسودگی شغلی دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد که در زیر به صورت مختصر به هریک پرداخته شده است.

۱. رویکرد بالینی: مفهوم فرسودگی شغلی پیش از آن که به صورت تئوریک به دست آید، به شکل تجربی فراهم آمده است.

فروید نبرگر (۱۹۷۴) کسی بود که برای اولین بار به این واژه به معنای امروزی آن اعتبار بخشید. وی فرسودگی را یک حالت خستگی و تحلیل رفتگی می‌داند که از کار سخت و بدون انگیزه ناشی می‌شود و او رویکرد بالینی، سبب‌شناسی، علائم، روند و مسیر بالینی و درمان آن را در مقاله‌ی که در سال (۱۹۷۵) انتشار داد، تشریح کرده است. وی معتقد بود که سندرم فرسودگی خودش را به صورت علائم مختلف نشان می‌دهد که این علائم و شدت آن‌ها از یک شخص به شخص دیگر تفاوت دارد و آن معمولاً یک سال بعد از زمانی که شخص در یک اداره یا مؤسسه کارکرد، شروع می‌شود (زارع، ۱۳۸۲).

۲. رویکرد تعاملی چرنیس: در الگوی چرنیس، حرکت به سمت فرسودگی شغلی به ترتیب، شامل مراحل زیر است:

- فشار روانی: منابع تنش (یا تنیدگی) که باعث ایجاد فرسودگی شغلی در فرد می‌شوند، متعدد هستند. برای مثال تنش‌های فردی (انتظارات و ناکامی‌ها)، تنش‌های بین فردی (تماس با مراجعان، روابط

با همکاران، مدیران و...) و تنش‌زاهای سازمانی (تراکم کاری و مقررات اداری) از جمله منابع تنش در کارکنان سازمان‌ها هستند.

- آشفته‌گی روانی: این مرحله با مؤلفه‌های روان‌شناختی (عزت نفس پایین و خستگی هیجانی)، جسمانی (سر درد و خستگی)، کاهش رفتاری (استفاده از الکل و بروز اختلافات خانوادگی)، همراه است. این مرحله همان تحلیل هیجانی مزلج است. مقابله‌ی دفاعی: این مرحله با اثرات فرایند فرسودگی روانی و کاهش کیفیت کار فرد، همراه است. مقابله‌ی دفاعی از طریق مجموعه‌یی از تغییرات در نگرش و رفتار نظیر سرزنش کردن دیگران (به‌خاطر خطاهای خود)، فقدان علاقه و همدردی نسبت به دیگران و متأثر نشدن از درد و آلام آنان، مشخص می‌شود. برای مثال، اگر درمان‌گر خود گرفتار فرسودگی شغلی شده باشد، از طریق مقابله‌ی دفاعی تلاش می‌کند از هدر دادن نیروی هیجانی خود جلوگیری کند و در نتیجه، با افراد نه به‌عنوان یک انسان، بلکه به‌صورت یک شی یا عدد و شماره برخورد می‌کند. این مرحله با مؤلفه مسخ شخصیت، مشابه است.

در الگوی چرنیس، تلاش‌های مبتنی بر مقابله‌ی عملکرد فرد در مواجهه با تنش‌زها، مورد توجه قرار نگرفته است. راهبردهای مقابله‌ی عملکردی به فرد اجازه می‌دهند که با تنش‌زها به شیوه‌ی واقع‌گرایانه (و نه به‌صورت تغییرات ادراکی و در قالب ساخت و کارهای دفاعی)، مقابله کند. چنین ساخت و کارهای مقابله‌ی عملکردی، به سه صورت زیر، طبقه‌بندی می‌شوند:

۱. راهبردهایی که به‌وسیله‌ی سازمان‌ها ارایه می‌شود (مانند تشکیل کارگاه‌های آموزشی در زمینه شیوه‌های مقابله با فشار روانی)؛
۲. راهبردهای فردی (مثل رفتن به مرخصی)؛
۳. راهبردهای گروهی که به‌وسیله گروه‌ها به کار گرفته می‌شوند (مثل حمایت همکاران، خانواده، دوستان و حمایت اجتماعی) (ساعتچی، ۱۳۸۷، ص ۳۳).

پیشینه تحقیق

جدول ۲: پیشینه تحقیق نشان داده شده است

عنوان	محقق / محققان	سال	نتیجه
تبیین نقش سکوت سازمان و شادی در کاهش فرسودگی شغلی کارکنان.	محمد حکاک، سید هادی موسوی نژاد	۱۳۹۴	یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که سکوت سازمان بر فرسودگی شغلی تأثیر مثبت و بر شادی در کار تأثیر منفی و معنی‌داری دارد. هم‌چنین شادی در کار می‌تواند ارتباط بین سکوت سازمان و فرسودگی شغلی را تحت تأثیر قرار داده و به کاهش فرسودگی شغلی کارکنان منجر شود.
بررسی رابطه بین سکوت سازمانی و فرسودگی شغلی معلمان مقطع متوسطه دوم استان همدان با میان‌جگری ساختار سازمانی.	میثاق آق داغی	۱۳۹۶	یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که: بین سکوت سازمانی حاکم بر مدارس با فرسودگی شغلی معلمان از طریق ساختار سازمانی رابطه معنی‌دار و مثبت وجود دارد. بین سکوت سازمانی و فرسودگی شغلی هم‌چنان بین سکوت سازمانی و تک‌تک مؤلفه‌های فرسودگی شغلی رابطه معنی‌دار و مثبت وجود دارد. بین ساختار سازمانی و فرسودگی شغلی معلمان رابطه معنی‌دار و مثبت وجود دارد. بین ساختار سازمانی و سکوت سازمان رابطه معنی‌دار و مثبت وجود دارد.
ارتباط بین سکوت سازمانی و فرسودگی شغلی کارکنان ادارات ورزش و جوانان استان چهارمحال و بختیاری	مصطفی مضمیری و انانی	۱۳۹۷	نتایج تحقیق نشان می‌دهد که بین سکوت سازمان و ابعاد آن با فرسودگی شغلی رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد. در نهایت نتایج نشان می‌دهد که سکوت سازمان و ابعاد آن ۲۷ درصد از تغییرات فرسودگی شغلی را تبیین می‌کند. بانوجه به نتایج حاصله و ارتباط مثبت بین سکوت سازمانی و ابعاد آن با فرسودگی شغلی در ادارات ورزش و جوانان استان چهارمحال و بختیاری می‌توان عنوان نمود که مدیران و مسئولان ادارات ورزش و جوانان می‌توانند با کاهش جو سکوت در سازمان شرایط را به‌گونه‌ی تغییر دهند که کارکنان بتوانند با خیال آسوده نظرات خود را در ارتباط با سازمان ارائه کرده و در تصمیم‌گیری‌ها مشارکت داشته باشند.
بررسی تأثیر سکوت سازمانی بر فرسودگی شغلی با نقش میانجی فرهنگ سازمانی در سازمان‌های دولتی ایران	رضا عبدلی، علی کرباسی و فرشید اصلاحی	۱۳۹۹	یافته‌های تحقیق حاکی بر آن است که سکوت سازمانی بر فرسودگی شغلی تأثیرگذار می‌باشد که در این اثر فرهنگ سازمانی می‌تواند نقش میانجی ایفا نماید.
ادراک از ساختار سازمانی و نقش آن در پیش‌بینی سکوت سازمانی و فرسودگی شغلی کارکنان پوهنتون بیرجند	حسین فلاهی، هادی‌پور شافعی و محمد اکبر بورنگ	۱۳۹۹	نتایج آماری حاصل از تحقیق نشان داد که بعد غالب نوع ساختار سازمانی در پوهنتون بیرجند بازدارنده می‌باشد. سکوت سازمانی و فرسودگی کارکنان پوهنتون در سطح پایین‌تر از متوسط است. هم‌چنین نتایج نشان داد که ساختار سازمانی بازدارنده با سکوت سازمانی و فرسودگی شغلی رابطه مستقیم و معنی‌داری دارد. و با ساختار سازمان تواناساز رابطه معکوس معنی‌داری دارد. در ادامه نتایج نشان داد که سکوت سازمانی پیش‌بینی‌کننده‌ی فرسودگی شغلی کارکنان است.

بحث و نتیجه‌گیری

از آن‌جا که رفتار سازمانی نوین با پیچیدگی‌هایی روزافزون مواجه است، آشنایی بیشتر مدیران و کارکنان سازمان‌ها با این پیچیدگی‌ها و شناختن راه‌های مناسب برای مقابله با آن‌ها ضروری است. باید توجه داشت که محیط همواره با بی‌رحمی تمام در میان رقبای موجود در یک زمینه کاری خاص، دست به‌گزینش می‌زند و مواردی که نتوانند به خواسته‌های محیطی پاسخ بهتری بدهند و اعتماد محیط کاری خود را جلب نمایند، حکم خروج را از چرخه رقابت می‌دهند.

در بسیاری از سازمان‌های معاصر، کارکنان از ارائه نظرات و نگرانی‌های شان در مورد مشکلات سازمانی امتناع می‌ورزند که این پدیده جمعی سازمانی را سکوت سازمانی می‌نامند. زمانی که یک سیستم جو سکوت را تقویت می‌کند، دیدگاه‌ها، نظرات و ترجیحات متنوع و اهدافی که در سازمان وجود دارند احتمالاً مشوق اظهار نظر نخواهند بود؛ از این رو چنین سیستمی وارد جریانی می‌شود که نخواهد توانست اهداف خود را به‌طور مناسب تحقق ببخشد و به دنبال تلاش برای یادگیری از تجربیات نیست. سکوت سازمانی در اغلب موارد موجب خستگی جسمی و روانی، استرس، ناامیدی و عدم تمایل به ادامه کار می‌گردد که چنین وضعیت را فرسودگی شغلی می‌نامند.

فرسودگی شغلی عبارت است از: حالتی از خستگی جسمی، هیجانی و ذهنی که به دلیل فشار مداوم و مکرر ناشی از برخورد فشرده و درازمدت با عوامل انسانی یا فیزیکی به‌وجود می‌آید. نشانه‌ها و علائم فرسودگی شغلی، معمولاً به‌صورت احساس درماندگی، ناامیدی، سرخوردگی، و پیدا کردن دیدگاه منفی نسبت به خود و دیگران بروز داده می‌شوند. افراد ممکن است تصور کنند که بیش از حد کار می‌کنند و قادر به کنترل آن نیستند. فرسودگی شغلی بر اثر استرس شدید، مداوم و کنترل نشده زمانی که تقاضای محیط کار بیش از توانایی‌های شخصی برای سازگاری یا موفقیت باشد به‌وجود می‌آید. هرگاه با استرس مقابله مؤثر نشود، فرسودگی شغلی به‌وجود می‌آید. بروز فرسودگی شغلی ناگهانی نیست؛ بلکه به‌صورت تدریجی به‌وجود آمده و رشد آن مرحله‌یی است.

هر چقدر جو سکوت در سازمان‌ها وجود داشته باشد، یا به‌عبارتی دیگر نگرش سرپرستان تقویت‌کننده رفتارهای منجر به سکوت کارکنان باشد و فرصت‌های ارتباطی در سازمان برای کارکنان کم باشد و نیز نگرش مدیریت عالی در جهت تشویق رفتارها سکوت‌آمیز باشد، این امر باعث خواهد شد که کارکنان در سازمان در قبال مسائل و موضوعات سازنده سکوت کرده و به دنبال آن نگرش‌های شغلی کارکنان مثل رضایت شغلی و تعهد سازمانی پایین و بروز فرسودگی شغلی بالا خواهد بود. یکی از راه‌هایی که منجر به ترغیب رفتارهای مشارکتی می‌شود، فراهم نمودن فرصت‌های ارتباطی و ایجاد سیستم‌های

رسمی جهت انتقال یا مبادله اطلاعات، نگرانی‌ها و ایده‌هاست. مدیران وقتی که جو و فرهنگ سازمانی را بررسی می‌کنند یا هنگامی که محیطی را ایجاد می‌کنند که در آن افراد با استعداد و توانمند باقی بمانند، ممکن است سکوت سازمانی را به‌عنوان یک متغیر مهم در نظر گیرند. همین امر باعث از بین رفتن جو و فرهنگ سکوت سازمانی و کاهش فرسودگی شغلی می‌شود.

یافته‌های نظری و مرور آثار و تحقیقات متعدد نشان داد که بین سکوت سازمانی و فرسودگی شغلی رابطه وجود دارد. بدین معنا که فرسودگی شغلی موجب سکوت سازمانی و از آن طریق باعث سرخوردگی شدید، کاهش انگیزه، غیابت، ترک وظیفه، ناامیدی، و عدم مشارکت مؤثر نیروی کار در سازمان می‌شود. از جانب دیگر، شکستن سکوت در جهت منافع سازمان، از فرسودگی شغلی جلوگیری خواهد نمود. براساس تحقیقات علمی سکوت سازمانی علاوه بر این که فرسودگی شغلی را به‌وجود می‌آورد، تداوم درست و بقای سالم سازمان را تهدید نموده و نیروی کار را فلج و فرسوده می‌سازد. هم‌چنان یافته‌ها بیان داشته است سکوت سازمانی باعث می‌شود که کارکنان احساس بی‌ارزشی کنند؛ کنترولی بر کار خود نداشته و از ناهنجاری، استرس شغلی و فشار مضاعف که هم ناشی از شغل و هم از هم‌ریختگی روانی است، رنج ببرند. این نشانه‌ها، زمینه‌ساز ایجاد فرسودگی در محیط کار است. در واقع، سکوت سازمانی سبب فرسودگی شغلی گردیده و در نتیجه نیروی کار و سیاست‌های توسعه‌طلبانه سازمان آسیب‌پذیر ساخته و منجر به کاهش کیفیت عملکرد کارکنان در سازمان می‌گردد.

منابع

- ادوارد، شيزا. (۱۳۸۵). فرهنگ سکوت کلاس درس. ترجمه علی شریعت‌مداری، مجله مطالعات برنامه درسی. پاییز ۱۳۸۵، شماره ۳، صص ۱۵۶ تا ۱۶۶.
- افخمی اردکانی، مهدی و خلیلی صدرآباد، افسر. (۱۳۹۱). بررسی رابطه بین عوامل شخصیتی و سکوت کارکنان دانشی. تحقیق‌های مدیریت عمومی، سال پنجم، شماره هجدهم، زمستان ۹۱، صص ۶۵ - ۸۳.
- افشاری، علی اصغر و دیگران. (۱۳۹۳). بررسی رابطه سکوت سازمانی و تعهد سازمانی کارکنان. اولین کنفرانس اقتصاد و مدیریت کاربردی با رویکرد ملی، بابلسر، شرکت تحقیقی طرود شمال.
- اصغر، مناف زاده. (۱۳۹۴). فرسوده گی شغلی، علل و راهکارهای مقابله به آن. ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی کار و جامعه، شماره ۱۸۷، صص ۴۷ - ۵۴.
- بابلی، عزیزالله. (۱۳۸۰). بررسی میزان فرسودگی شغلی مدیران دبیرستان‌های پسرانه شهر تهران و رابطه‌ی آن با روش‌های مقابله‌ی آن‌ها". فصل‌نامه آموزش مدیریت در آموزش و پرورش شماره ۲۶.
- بزرگ نیا، حسینی و فاطمه عنایتی ترانه. (۱۳۹۳). رابطه‌ی سکوت سازمانی با عملکرد کارکنان پوهنتون. فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری، سال نهم، شماره ۴، صص ۱ - ۱۰.
- بهزادی، حیدر. (۱۳۸۳). مقایسه‌ی راهبردهای مقابله‌ای با فرسودگی شغلی و استرس شغلی پرستاران زن شاغل در بخش‌های ویژه و عادی بیمارستان‌های تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پوهنتون علامه طباطبایی تهران.
- پروری، پ. (۱۳۹۴). سکوت سازمانی چالشی نوین در سازمان‌های امروزی، ماهنامه تدبیر، تهران: شماره ۲۷۷، صص ۲۲ - ۲۹.
- پیامی بوساری، میترا. (۱۳۷۴). بررسی وضعیت حمایت‌های اجتماعی و رابطه‌ی آن با فرسودگی شغلی پرستاران مراقبت‌های ویژه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد آموزش پرستاری، تهران: انتشارات پوهنتون تربیت مدرس.
- چراغچی حرم، حمزه. (۱۳۹۰). سکوت سازمانی. مجله پیام بانک، تیر، تهران شماره ۵۰۷، صص ۳۷ تا ۳۹.
- حسن پور، اکبر و مهدی عسکری. (۱۳۹۱). سکوت سازمانی و راهکارهای کاربردی برون رفت از آن. مجله تدبیر، دی، شماره ۲۴۸، صص ۵۹ - ۶۸.
- حسینیان، سیمین. (۱۳۷۸). سندرم فرسودگی شغلی در مشاوران. مجموعه مقالات همایش سراسری مشاوره. تهران: معاونت امور فرهنگی و پیش‌گیری سازمان به‌زیستی ایران.
- دانایی فرد، حسن؛ بلال پناهی. (۱۳۸۹). تحلیل نگرش‌های شغلی کارکنان سازمان‌های دولتی (تبیین جو سکوت سازمانی و رفتار سکوت سازمانی). تحقیق‌نامه مدیریت تحول، سال دوم، شماره ۳، صص ۱ - ۱۹.
- دستی، مرضیه. (۱۳۹۲). بررسی رابطه سبک رهبری مدیران با سکوت سازمانی در مدارس دوره راهنمایی شهرستان ری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پوهنتون شهید رجایی.
- دلوی، محمدرضا و فرزانه سفیددشتی. (۱۳۹۲). تأثیر بازاریابی داخلی بر سکوت سازمانی (مطالعه موردی اداره امور مالیاتی شهر اصفهان). فرایند مدیریت توسعه، دوره ۲۶، شماره ۱، صص ۱۳۹ - ۱۶۱.
- دوستار، محمد و دیگران. (۱۳۹۳). تبیین روابط بین سکوت سازمانی، عدالت سازمانی و تعهد عاطفی در سازمان. نشریه علمی تحقیقی مدیریت فردا، سال سیزدهم، شماره ۴۰، پاییز ۹۳، صص ۱۹ - ۳۶.

- رحیمی، شهرام. (۱۳۸۸). بررسی عوامل تنش شغلی و رابطه آن با رضایت شغلی در کارکنان تربیت بدنی استان فارس. فصل‌نامه المپیک، شماره ۱، صص ۷-۱۷.
- رحیمی، شهرام. (۱۳۷۹). فرسودگی مدیران و چگونگی آن. ماهنامه تدبیر، شماره ۱۰۹.
- زارعی متین، حسن؛ طاهری، فاطمه؛ و سیار، ابوالقاسم. (۱۳۹۰). سکوت سازمانی: مفاهیم، علل و پیامدها. فصل‌نامه علوم مدیریت ایران، سال ششم، جلد ۱، شماره ۲۱، صص ۷۷-۱۰۴.
- ساعتچی، محمود. (۱۳۷۶). روان‌شناسی بهره‌وری، ویرایش اول، تهران: نشر ویرایش.
- شاهزاده احمدی، روح‌الله. (۱۳۹۲). سکوت سازمانی. ماهنامه تدبیر، شماره ۲۵۱، اردیبهشت، صص ۳۹-۴۱.
- شجاعی، سامره. (۱۳۹۱). بررسی سکوت سازمانی و راه‌های برون‌رفت. ماهنامه تدبیر، شماره ۲۴۴، مهر ۱۳۹۱، صص ۵۱-۶۲.
- صادقی، عباس. (۱۳۹۳). بررسی رابطه سکوت سازمانی با عملکرد کارکنان از دیدگاه مدیران و کارکنان پردیس هنرهای زیبای پوهنتون تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پوهنتون آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- صفری‌خانکهدانی م و پیرحیاتی م. (۱۳۹۵). سکوت سازمانی، فرسودگی شغلی علل و عوامل موثر بر آن (به عنوان مانع کارآیی سازمان‌ها). دومین کنفرانس ملی اقیانوس مدیریت، شیراز، مرکز توسعه آموزش‌های نوین ایران (متانا).
- صلواتی، عادل و دیگران. (۱۳۹۳). ارتباطات اثربخش و سکوت سازمانی در شبکه بانکی کشور (مورد مطالعه: شهرستان سندج). فصل‌نامه مدیریت دولتی، شماره ۱۹، صص ۵۲۳-۵۴۲.
- قلاوندی، مرادی. (۱۳۹۴). تحلیل رابطه جو اخلاقی سازمان، هویت سازمانی و سکوت سازمانی. فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری، سال دهم، شماره ۲، صص ۶۳-۷۱.
- مزروقی، رحمت‌اله؛ حیدری، معصومه؛ کشاورزی، فهیمه؛ حیدری، الهام. (۱۳۹۴). بررسی نقش سکوت سازمانی در تبیین ارتباط بین اعتماد محصلان به مدیران و رضایت تحصیلی آنان. مجله توسعه آموزش در علوم پزشکی، دوره ۸، شماره ۱۷، صص ۱۰۲-۱۱۴.
- مناف زاده م. (۱۳۹۴). بررسی فرسودگی شغلی، علل و راهکارهای مقابله آن، فصل‌نامه مطالعات رفتار سازمانی، دوره ۴.
- نصر اصفهانی، علی و دیگران. (۱۳۹۲). بررسی رابطه هویت سازمانی با سکوت سازمانی کارکنان مورد مطالعه کارکنان پوهنتون اصفهان. علوم اجتماعی جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست و چهارم، شماره ۴، صص ۱۳۹ تا ۱۶۲.
- Bogossian, R. (2012). Engaging Organizational Voice: A Phenomenological Study of Employee's Lived Experiences of Silence in Work Group Settings, The Faculty of Graduate School of Education and Human Development of the George Washington University.
- Brinsfield CD. (2009). Employee Silence: Investigation of Dimensionality, Development of Measures and Examination of Related Factors. (Unpublished dissertation: The Ohio State University).
- Knoll M. Van Dick R (2012). Do I hear the whistle? A first attempt to measure forums of employee silence and their correlates; J Bus Ethics, DOI 10.1007/s10551-012-1308-4.
- Morrison, E.W. Milliken, F.J. (2000). "Organizational Silence: A Barrier to Change and Development in a Pluralistic World", Academy of Management Review, Vol: 25 (4), p 706-725.

- Nevin Deniz, Aral Noyan, Öznur Gülen Ertosun. (2013). The Relationship between Employee Silence and Organizational Commitment in a Private HealthCare Company. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 99(6), p 691-700.
- Pacheco D.C, Moniz S.A. Caldeira S. N. (2015). Silence in organizations and psychological safety: a literature review. *European Scientific Journal* August 2015 /SPECIAL/ P 293-308.
- Pinder, C. C. & Harlos, K. P. (2001). Employee silence: quiescence and acquiescence as responses to perceived injustice. *Research in personnel and human resources management*, 20, pp. 331-370.
- Van Dyne, L. Ang, S. Botero, I.C. (2003). Conceptualizing employee silence and employee voice as multi-dimensional constructs. *Journal of Management Studies*, Vol. 40 (6), p 1361-1369.
- Zehir C, Erdogan E. (2011). The Association between Organizational Silence and Ethical Leadership through Employee Performance. *Seventh International Strategic Management Conference*. *Procedia Social and Behavioral Sciences*. 24 (2011), p 1389-1404.

نتایج حفريات باستان‌شناسی در ساحه باستانی آی‌خانم

پوهنيار عبدالجليل مجدي

ديپارتمنت باستان‌شناسی، پوهنځی علوم اجتماعي، پوهنتون بلخ، بلخ، افغانستان

ایمیل: Abduljalil-Mojadidi@outlook.com

چکیده

ساحه باستانی آی‌خانم در تقاطع دریای آمو و دریای کوکچه در شمال افغانستان موقعیت دارد و طی کاوش‌های باستان‌شناسی در روستای آی‌خانم ولایت تخار یک شهرک یونانی کشف گردیده است که در زمان اسکندر مقدونی اعمار گردیده. شواهد زیاد باستانی به شمول ظروف سفالی، گنجینه سکه‌های شاهان یونان-باختری، کتیبه‌های به رسم الخط یونانی و آرامی، مجسمه‌های برونزی و سنگی الهه‌های یونانی، سنگ‌های قیمتی چون لاجورد، فیروزه و یاقوت و صدها اثر باستانی دیگر از مخروبه‌های ساختمان‌های رهايشی، کاخ، قبور، معبد و میدان ورزشی این شهرک به دست آمده که مدنیت یونان-باختری در شمال افغانستان را تثبیت می‌کند. در این مقاله از روش کتابخانه‌یی به هدف تبیین کشفیات باستان‌شناسی در ساحه باستانی آی‌خانم استفاده گردیده. نتایج کشفیات باستان‌شناسی نشان می‌دهد که ساحه باستانی آی‌خانم روی کدام ساختمان یا شهرک قبلی اعمار نشده؛ بلکه هنرهای محلی باختزمین در زیبایی و به تکامل رسانیدن هنرهای یونانی نقش مؤثری را ایفا نموده است.

اصطلاحات کلیدی: ساحه باستانی؛ باستان‌شناسی؛ حفريات؛ آی‌خانم؛ یونان-باختری

The Results of Archaeological Excavations in the Ancient Site of Ai-Khanum

Jr. Teaching Asstt. Abdul Jalil Mojadidi

Department of Archaeology, Faculty of Social Science, Balkh University, Balkh, Afghanistan

Email: Abduljalil-Mojadidi@outlook.com

Abstract

The ancient site of Ai-Khanum is situated at the confluence of the Amu and Kokchek rivers in northern Afghanistan. Archaeological excavations revealed a Greek town in Ai-Khanum village, Takhar province, that was established during the reign of Alexander the Great. The town contained many ancient evidences, such as pottery, coins of Greco-Bactrian kings, inscriptions in Greek and Aramaic script, bronze and stone statues of Greek gods, precious stones like lapis lazuli, turquoise and ruby, and hundreds of other artifacts. The town also had ruins of residential buildings, palaces, tombs, temples and sports fields that attest to the Greco-Bactrian civilization in northern Afghanistan. This article uses the library method to describe the archaeological discoveries in the ancient site of Ai-Khanum. The results of the archaeological excavations indicate that the ancient site of Ai-Khanum was not built on any previous structure or town, but rather the local arts of Bactria had a significant influence on the development and refinement of Greek arts.

Keywords: Ancient Site; Archaeology; Excavation; Ai Khanum; Greco-Bactrian

باستان‌شناسی رشته علمی جالب و پرهیجانی است؛ زیرا تمامی تحولات مربوط به انسان و جوامع انسانی را به‌طور دقیق و همه‌جانبه از طریق تحلیل فرهنگ مادی انسان در دوره‌های گذشته مورد بررسی قرار می‌دهد. افغانستان در طول دوره‌های تاریخی و ماقبل‌التاریخ شاهد شکل‌گیری فرهنگ‌ها، مدنیت‌ها، ادیان، جهان‌گشایان و تحولات فرهنگی و اجتماعی زیادی بوده است، که به مرور زمان غنای فرهنگی و تمدنی گذشته‌های ما را باستان‌شناسی طی کاوش‌های خویش از زیر توده‌های خاک و دل‌کوه‌ها به اثبات می‌رساند. بنابراین باستان‌شناسی نقش بسیار مؤثری را در حوزه علوم اجتماعی ایفا می‌کند؛ زیرا محلاتی را که باستان‌شناسان مورد حفریات و بررسی قرار می‌دهند، صرف مناطق متروکه نه بلکه مخازن و منابع اطلاعات دقیق تاریخ، زمین‌شناسی، محیط‌زیست و زیست‌شناسی می‌باشد.

آی‌خانم یک شهرک یونانی در شمال افغانستان است که به‌صورت یک محوطه باستانی بر بالای تپه‌های نسبتاً هموار واقع بوده و اگر در تاریخ کاوش‌های باستان‌شناسی در شرق بالخصوص افغانستان دقت شود، ملاحظه می‌گردد که باستان‌شناسان نخستین بار جهت پیدا کردن رد پای اسکندر مقدونی دست به یک سلسله حفریات در گوشه و کنار افغانستان زدند. تا بلاخره یونان گم‌شده را طی حفریات خویش در سال ۱۹۶۵م در آی‌خانم کشف کردند. کشف قصر، ساختمان‌های رهائشی، میدان ورزشی، معبد، مسکوکات و کتیبه‌ها از محله باستانی آی‌خانم نماینده‌گی از شکوه و جلال مدنیت یونان-باختری حوالی قرن چهارم الی قرن اول قبل از میلاد در حوزه شمال افغانستان می‌کند.

از آنجایی که روند تخریب ساحات باستانی افغانستان به اثر عوامل طبیعی، کم‌توجهی مسئولان و عوامل اجتماعی چون جنگ‌ها و عدم آگاهی مردم محل از ارزش میراث‌های فرهنگی در کشور جریان دارد؛ بنابراین نیاز است تا برای حفاظت و حراست از ساحات باستانی تحقیقات همه‌جانب صورت گیرد. به‌همین منوال ساحه باستانی آی‌خانم نیز از زمان کشف تاکنون تحولات زیادی را شاهد بوده که خوشبختانه اکثریت شواهد باستانی منقول آن در موزیم ملی افغانستان نگهداری می‌شود؛ اما در پروسه تخریب آثار غیرمنقول آن غارت‌گران و قاچاق‌بران آثار باستانی نقش منفی خویش را ایفا و عده‌ی از اموال فرهنگی آی‌خانم را تاراج نمودند و اکنون ساحه متذکره به‌شکل یک دشت هموار مبدل گردیده است؛ بنابراین تحقیق پیرامون ساحه باستانی آی‌خانم ارزش مندی خاصی را دارا بوده، از یک‌طرف ما را به فرهنگ و تمدن باخترزمین آشنا می‌سازد. از طرف دیگر با تحقیق و نگارش آثار علمی و تحقیقی پیرامون ساحه باستانی می‌توانیم تأثیرات فرهنگ یونانی را در افغانستان قدیم شناسایی نماییم.

اهداف تحقيق

اهداف اين تحقيق عبارتند از:

۱. تبیین نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی در ساحه باستانی آی خانم
۲. چگونگی تأثیرات فرهنگ یونان قدیم در باخترزمین
۳. جایگاه هنرهای محلی باختر در تمدن یونان-باختری

سوالات تحقيق

سؤال اصلی: چگونه شواهد باستانی آی خانم نمایان‌گر نفوذ مدنیت یونانی‌ها در افغانستان قدیم می‌باشد؟

۱. نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی در ساحه باستانی آی خانم چگونه است؟
۲. آثار باستانی مکشوفه آی خانم فعلاً در کجا، چگونه نگهداری می‌شود؟
۳. وضعیت فعلی ساحه باستانی آی خانم چگونه است؟

روش تحقيق

تحقیقات باستان‌شناسی از نگاه روش بیش‌تر جنبه ساحوی و مشاهداتی دارد و بیش‌ترین کار باستان‌شناس در ساحه انجام می‌شود. با آن‌هم این دسپلین نیاز به تحقیقات کتابخانه‌یی نیز داشته و موجودیت منابع معتبر تحریری، در تحلیل و مقایسه مدارک باستان‌شناسی مفید واقع می‌شود. به همین منوال در نگارش این مقاله از روش تحقیق کتابخانه‌یی به شیوه توصیفی استفاده به عمل آمده و نویسنده تلاش نموده تا معلومات ارزش‌مندی را از خلال مطالعه کتب، مجلات و فصل‌نامه‌های رشته باستان‌شناسی جمع‌آوری و تحلیل و توصیف نماید.

مبانی نظری و پیشینه تحقيق

آی خانم یک شهرک یونانی در شمال افغانستان است که به صورت یک محوطه باستانی بر بالای تپه‌های نسبتاً هموار واقع است. جغرافیان‌گاران یونانی مانند بطلموس و استرابو حدود ۲۳۰۰ سال قبل از امروز در آثار خود از اسکندریه آمودریا (اسکندریه اوکسیانا) نام برده‌اند. اما تا این اواخر معلوم نبود که این شهر افسانه‌یی اسکندر مقدونی در کدام یک از کشورهای آسیای میانه مدفون بوده است. سال‌ها بود که دانش‌مندان و مؤرخان جهان به‌ویژه اروپائیان به جستجوی رد پای سپاهیان اسکندر در شرق برآمده بودند تا این‌که راز بزرگی برملا شد و شهر معمایی اسکندر در شرق یا همان اسکندریه آمودریا در ناحیه شمال شرق امروزی از زیر گرد و خاک قرون متمادی نمایان گردید که با کشف آن معماهای

زیاد تاریخی و باستانی حل و پرتو جدیدی بر زوایای تاریک تاریخ باستان افغانستان افکنده شد (عزیزی و عارفی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۷).

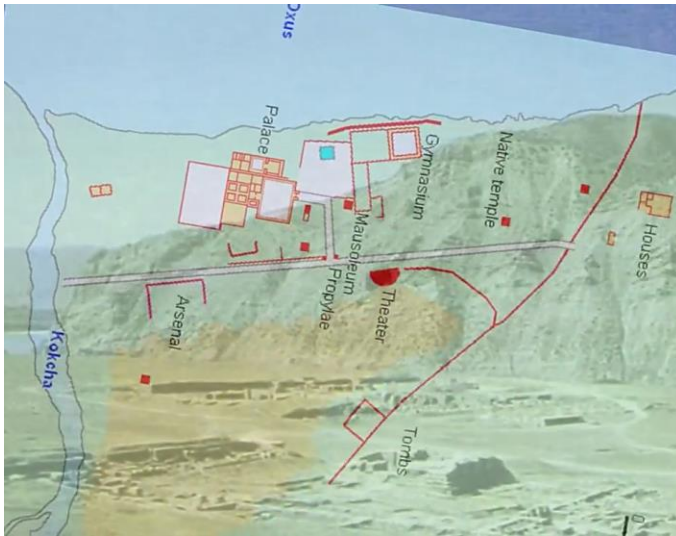
پیرامون ساحه باستانی آی خانم مقالات و کتب مفید نگاشته شده است که می‌توان از کتاب باستان‌شناسی عصر فلزات افغانستان که توسط پوهنوال محمد رسول باوری در سال ۱۳۹۵ خورشیدی به چاپ رسیده است، باوری صاحب در کتاب فوق می‌نویسد که آی خانم یک شهرک یونان و باختری بوده و اسلوب ساخت آثار آن متأثر از هنر یونانی می‌باشد، کتاب دیگر آبدات باستانی افغانستان تألیف وادیم مسون در سال ۱۳۶۱ م است موصوف در ضمن معرفی پایگاه باستانی آی خانم به نقش هنر محلی در اعمار ساختمان‌ها اشاره نموده و می‌نویسد که سقف خانه‌های باستانی آی خانم به سبک معماری باخترزمین بوده و از چوب پوشانیده شده بود، درحالی‌که در یونان قدیم بیش‌تر از سنگ در سقف خانه‌ها استفاده می‌کردند و هم‌چنان در مجلات باستان‌شناسی آی خانم میعادگاه یونان-باختری توسط پاول برنارد در سال ۱۳۵۴ م و هم‌چنان تحقیقات دانش‌مندی چون عبدالغفور روان فرهادی تحت نام آی خانم در اکادمی علوم افغانستان نیز قابل‌یادآوری است. فرهادی نیز به چگونگی تأثیرات هنر یونانی بر فرهنگ افغانستان قدیم علی‌الخصوص زبان خط و کتابت در کتیبه‌ها به رسم الخط یونانی اشاره نموده است. با درنظرداشت مطالب فوق این تحقیق بر آنست تا تأثیرپذیری فرهنگ محلی به اثر هجوم یونانیان را در افغانستان قدیم از خلال مطالعه شواهد باستانی به بررسی گیرد و وجوه مختلف هنر و فرهنگ افغانستان قدیم را منعکس سازد.

موقعیت جغرافیایی ساحه باستانی آی خانم

ساحه باستانی آی خانم در قریه کوچکی به همین نام در ولسوالی دشت قلعه ولایت تخار است که در بین عرض البلد ۳۷ درجه و ۹/۵ دقیقه شمالی و ۶۶ درجه و ۲۵ دقیقه طول البلد شرقی در تقاطع دو دریای آمو و کوکچه موقعیت دارد.

در مورد وجه تسمیه آی خانم در بعضی از افسانه‌های محلی روایات فلکلوریک و وجود دارد و گفته می‌شود که آی خانم یا مه بانو دختر زیبا روی بود که سه شهزاده باکتریا (بلخ) به دام عشق او افتاده بودند. هر کدام سعی می‌کردند تا او را به چنگ بیاورند. تا این‌که یکی از شهزاده‌گان او را گرفته درحالی‌که کشتی با شیرها کشیده می‌شد، از دریای آمو عبور و بلاخره به محلی رسیدند که بعداً در آن شهر اسکندریه بدین نام بنا نمودند (عظیمی، ۱۳۹۱، ص ۸۹).

نظريه ديگر اين است که نام آي خانم از نام سلين الهه مهتاب يوناني ها و يا اناهيता الهه محلي باختر مشتق گرديده باشد. به هرحال امروزه آي خانم يکي از پايگاه‌هاي مشهور باستاني در شمال افغانستان و يک شهرک يونان باختری می باشد.

شکل ۱: نقشه ساحه باستانی آي خانم (باوري، ۱۳۹۵، ص ۷۳)

کشف آي خانم

مردمان محل از قديم بقايای ساختمان‌های تاريخی برج و باره و اشکال ديگر معماری را در تقاطع دو دريای آمو و کوکچه می شناختند که در ارتباط به آن افسانه‌ها و قصص جالبی نسل به نسل و زبان به زبان در میان آن‌ها انتقال یافته بود که همه و همه از قدامت و اهميت تاريخی آن مخروبه‌های متروک حکايت می کرد. اين افسانه‌ها زمانی بيش تر به حقيقت ملموس قرين می شد، که مردم محل بعد از ختم بارندگی‌ها زمانی که بارش ريگ و گل زمین را می روفت، سکه‌ها، دانه‌های قيمتی وغيره آثار قديمی را از محل مذکور پيدا می کردند.

طوری که معلوم است بازار خريد و فروش آثار باستانی در افغانستان تا قبل از رسيدن انگليس‌ها به هندوستان و افغانستان رونقی نداشت؛ ليکن از نيمه دوم قرن هژدهم ميلادی و به خصوص از اوایل قرن نوزدهم ميلادی به بعد زمانی که باستان شناسان بریتانیایی در جمع عساکر آن کشور داخل افغانستان شدند و به حفريات، کندکاوای استوپه‌ها، جمع آوری و خريد مجسمه‌ها، سکه‌ها و غيره آثار تاريخی افغانستان پرداختند، اين بازار رونق گرفته رفت و اشخاص زیادی از مغرضين را در تمام نقاط کشور به خصوص

در صفحات شمال به خود جلب و مشغول نمود. تا از طریق به دست آوردن و فروش آثار باستانی و انتیک این یادگار نیاکان و مال مشترک مردم افغانستان را به سرمایه‌های نامشروع شان بیفزایند. قبل از کشف آی خانم معلومات در مورد هنر هلنستی در افغانستان صرف به چند منبع کتبی و تاریخی که از باختر به دست آمده بود خلاصه می‌شد؛ اما با کشف آی خانم معلومات مکملی در این مورد به دست آمد. قابل ذکر است که این شهر به صورت طبیعی موقعیت استحکامی را دارا بوده، از طرف شمال توسط آمو دریا احاطه شده، در غرب آن نیز دریای سریع‌السیر کوچکچه جریان داشته، در جنوب غرب آن قلعه نظامی بزرگ و مستحکمی اعمار گردیده که جهت تحکیم برج و بار شهر، خندق عمیقی پر از آب دروادر شهر حفر شده بود و در قسمت جنوب و شرق آن کوه‌های بدخشان موقعیت داشت. نقشه شهر بسیار خوب طراحی شده و به محله‌ها تقسیم شده بود. یک بخش آن به منازل رهایشی اختصاص یافته و بخش دیگر آن برای ساختمان‌های اداری و قلعه‌های مستحکم نظامی و مذهبی اختصاص یافته بود. جاده عمومی از دروازه بزرگ شمال شروع و تا دریای کوچکچه در سمت دیگر شهر امتداد داشت (باوری، ۱۳۹۵، ص ۷۷).

در سال ۱۹۶۱ میلادی بود که راز بزرگی از موجودیت آثار کاملاً یونانی در شمال افغانستان برملا شد و آن به ترتیبی بود که یک تن از دهقانان محل به طور تصادف دو اثر سنگی و زمینی را از آن ساحه باستانی پیدا کرده که به وسیله دلان این آثار باستانی به شهر کندز انتقال داده شد و به شرکت صادرات پنبه کندز به فروش رسانیده شد. آثار متذکره در همان جا باقی مانده بود تا این که تیم باستان‌شناسان افغان-فرانسه مقیم کابل از موضوع اطلاع حاصل کرد و از نزدیک از آن دو اثر مطالعه به عمل آوردند. یکی از آن دو اثر یک سرستونی سنگی به سبک و اسلوب کورنتی (Corinthian) به ارتفاع یک متر و دیگرش یک اثر سنگی استوانه‌ایی شکل به ارتفاع ۶۰ سانتی‌متر بود که تیم باستان‌شناسان مذکور در تلاش تثبیت و کشف محل پیدایش آن‌ها برآمد تا سرانجام به کمک مقامات امنیتی ولایت تخار و همکاری کارکنان شرکت پنبه، محل پیدایش و دریافت آثار متذکره معلوم گردید (عظیمی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۳).

شکل ۲: نمونه سرستونی کورنتی مکشوفه آی خانم برگرفته شده از سایت انترنتی ویکی پیدیا

کاوش‌های باستان‌شناسی در آی خانم

در سال ۱۹۶۵ میلادی تیم باستان‌شناسان افغان-فرانسه به سرپرستی پروفیسور دانیل شلومبرژه که در آن وقت رئیس (DAFA) در افغانستان نیز بود، سروی مقدماتی آی خانم را به عمل آورده و به زودی معلوم شد که ساحه باستانی آی خانم یک شهر یونان-باختری بزرگی می‌باشد که با اسکندریه آمودریا یا اسکندریه اوکسیانا که در یادداشت‌های سترابو و بطلمیوس ذکر آن رفته است مطابقت می‌کند. به گفته شخص شلومبرژه این نخستین باری بود که یونان گم شده آسیای میانه که سال‌ها باستان‌شناسان در جستجوی آن بودند، بازیافت شد.

تیم باستان‌شناسان افغان-فرانسه از سال ۱۹۶۵ تا سال ۱۹۷۸ میلادی در مدت چهارده سال جمعاً پانزده دور در آی خانم حفريات علمی و سیستماتیک انجام دادند که همه ساله در سه ماه فصل خزان راه‌اندازی می‌شد که در نتیجه تعدادی از آثار مکشوفه آن ساحه را در موزیم ملی افغانستان در اطاقی به نام (طاق آی خانم) نیز به نمایش گذاشتند (عزیزی و عارفی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۸).

باید خاطر نشان کرد که شهر آی خانم بسیار زیبا و با مهارت اعمار گردیده و سیستم آب‌رسانی و آبیاری آن شامل چند کانال بود که این سیستم آب‌رسانی مطابق رسم و رواج آن زمان طرح‌ریزی شده بود. ناگفته نباید گذاشت که این رسم در باختر نیز وجود داشت. چنان‌که یکی از شبکه‌های وسیع آبیاری زمان باستان به نام هژده‌نهر نیز در باختر (بلخ فعلی) قرار دارد. گرچه بدون شک این شهر توسط یونانی‌ها اعمار گردیده، با آن‌هم در ساختمان عمارت‌ها و امور مهندسی آن از شیوه‌های کار و ساختمان محلی نیز در کنار شیوه ساختمانی یونانی استفاده به عمل آمده است. بنابراین گفته می‌توانیم که آی خانم روی کدام شهر و یا کدام ساختمان عمده قبلی اعمار نگردیده است.

در اعمار ساختمان‌ها و دیوارهای تدافعی دورادور شهر از خشت‌های بزرگ مربع شکل خام کار گرفته شده، صرف در اعمار زیرخانه‌ها و بعضی از تهداب‌ها از خشت‌های پخته نیز استفاده شده است. مجتمع ساختمانی خشت خام (منازل مسکونی) ساحه آی خانم ۹۰۰۰ متر مربع را احتوا می‌کند. هم‌چنان مجتمع ساختمانی قصر یا ساحه دفاتر اداری ساحه ۱۸۰ در ۱۳۷ متر مربع احتوا می‌کند و دارای ۱۰۸ عدد ستون پایه با سرستونی‌های سنگی می‌باشد، این خود نشان‌دهنده آنست که شهری به این وسعت، شکوه و جلال واقعاً پایتخت حکمرانی مستقل و از جمله شهرهای مهم باختر حوالی ۲۳۰۰ سال قبل از امروز بوده است (باوری و احمدزی، ۱۳۸۳، ص ۹۹).

با در نظر داشت مطالب فوق می‌توان گفت که سبک و اسلوب ساختمانی در آی خانم بیش‌تر شرقی بوده تا یونانی و این خود نشان‌دهنده آنست که یونانی‌ها در اعمار شهر از معماران و پرسونل محلی کار گرفته اند. در بعضی قسمت‌ها از شیوه یونانی چون چیدن سنگ پارچه‌ها بدون مسالحو ساختمانی کار گرفته شده و نصب پارچه سنگ‌های استوانه‌یی ذریعه ریخت فلز سرب و فلزات دیگر به عمل آورده شده است. تزئینات در ساختمان‌ها به‌خصوص سرستونی‌ها در سه سبک یونانی (کورنتی دوریک و ایونیک) می‌باشد. خصوصیت دیگر یونانی در آی خانم عبارت از فرش‌های موزایک است. در این موزایک‌ها فرش‌ها از تزئینات نباتی کار گرفته شده و این خود امتزاج هنر شرقی و محلی را با هنر یونانی نشان می‌دهد؛ زیرا در یونان زیادتر از تزئینات حیوانی در موزایک کار گرفته می‌شد.

از نقطه نظر استحکامات تدافعی یا قلعه‌بندی آی خانم دارای استحکامات طبیعی بوده، صرف ناحیه شمال قسمت پایینی یا هموار شهر که استحکامات طبیعی ندارد با دیوار بزرگ به ارتفاع ۱۱ متر و ضخامت ۱۰ متر با برج‌ها به شیوه یونانی احاطه شده است. برج‌های نظارتی برخلاف برج‌های کوشانی‌ها مستطیل شکل بوده و در اعمار ساختمان‌ها از خشت‌های خام استفاده شده؛ اما در قسمت‌های تهداب آن از خشت‌های پخته کار گرفته شده بود. بام‌های تعمیرات هموار و توسط کاشی فرش گردیده بود که این مسئله منظر غیر یونانی و باختری دارد (عثمانی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۶).

طی کاوش‌های باستان‌شناسی در آی خانم آثار زیادی کشف گردیده که مهم‌ترین آن‌ها شامل مجسمه هرمس به شکل مرد مسن و ریش‌دار از جمنازیوم به دست آمده، مجسمه رلیف گونه مرد جوان که لباس یونانی به تن دارد، مجسمه برونزی هراکلیس، یک پارچه عاج که به روی آن خدای زیبای یونان (Aphrodite) تجسم داده شده است، مجسمه سنگی سر یک زن از شاهان یونان-باختری، ظروف سفالی به‌خصوص کاسه‌ها و بشقاب‌ها دارای تزئینات خطوط هندسی و اشکال حیوانی، گنجینه ۶۳ عدد سکه‌های نقره‌یی که به یک روی سکه‌ها خدایان یونانی و به روی دیگر آن نیم‌تنه شاهان

یونان باختری ضرب گردیده است، پارچه‌های فلزی مدور که جهت ضرب سکه به کار می‌رفته، کتیبه‌های به رسم‌الخط یونانی و ندرتاً به رسم‌الخط آرامی که در چنین کتیبه‌ها نام‌های غیر یونانی به کار رفته است، خزینه سنگ‌های قیمتی چون لاجورد، فیروزه، یاقوت و عقیق، هلال برنجی با سر انسان، مجسمه کوچک یک زن از عاج، ناوهای سنگی به شکل سر شیر، حمام موزائیک شده، ساعت آفتابی از سنگ آهک و صدها اثر باستانی دیگری که طی حفريات قانونی و غیرقانونی از آی خانم کشف گردیده که نگاشتن همه آن در این جا ضروری نیست.

شکل ۳: سکه ایوکراتید اول به ارزش ۲۰ استاتیر مکشوفه آی خانم (فرهادی، ۱۳۵۹، ص ۴۷)

در یونان وقت معمول بود که مرده‌ها را در خارج از قلعه شهر دفن می‌کردند. صرف کسانی که در اعمار شهر خدمات برارنده انجام می‌دادند، به خصوص بنیان‌گذاران شهر، در داخل قلعه مدفون می‌شدند. در داخل محوطه شهر آی خانم دو نفر دفن شده است و مقبره‌های شان در نزدیکی دروازه قصر اعمار گردیده که یکی آن نسبتاً با شکوه‌تر آباد شده و با قطاری از ستون‌پایه‌های سنگی احاطه گردیده که معلوم می‌شود نسبت به مقبره دومی بعداً آباد شده باشد. مقبره دیگر که فکر می‌شود اولی باشد بسیار ساده آباد شده، صرف سردر آن با دو ستون‌پایه چوبی تزئین یافته است. پاول برنارد این مقبره را مقبره کنیاس بانی و بنیان‌گذار شهر آی خانم می‌داند. موصوف تحت امر اسکندر و یا سلیکوس کار می‌کرده و بیست سال بعد از مرگ اسکندر لقب شاه را در باختر اختیار نموده بود. از طرف دیگر کتیبه سنگی به نام کلیرچوتس در کنار قبر کنیاس به دست آمده که در آن پنج اندرز به زبان یونانی از جمله ۱۵۰ اندرزی که در معبد اپولو در دلفی یونان تحریر گردیده، دیده و خوانده می‌شود. پنج اندرز آن قرار ذیل ترجمه شده است:

"در کودکی ادب نگهدار، در جوانی خود را نگهدار، در میان سالی عادل و رستگار باش، در سال مندی دیگران را پند سودمند بده، سپس بمیر بدون افسوس و پشیمانی" (باوری، ۱۳۹۵، ص ۸۸).

شکل ۴: کتیبه‌ای به رسم الخط یونانی مکشوفه آی خانم (یوسفزی، ۱۳۶۳، ص ۳۲)

سبک آثار هنری آی خانم

کشف شهر آی خانم از نگاه تاریخ هنر حایز اهمیت می‌باشد. از نگاه سبک و اسلوب هنری آثار مکشوفه آی خانم را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

۱. آثاری که دارای عناصر خالص هنر یونانی بوده و هیچ‌گونه عنصر هنری غیر یونانی در آن‌ها دیده نمی‌شود؛

۲. دسته آثاری که منشأ و اصالت یونانی دارد؛ اما از نگاه شیوه و سبک هنری بیش‌تر با معاصرین شان در غرب افغانستان (مصر و سوریه) تمایل و قرابت دارد؛

۳. آن عده آثاری که در آن‌ها عناصر هنر یونانی با هنرهای محلی افغانستان مزج گردیده و بعدها باعث به وجود آمدن هنر گندهارا در وادی کابل تا سند گردیده است.

دوره‌های مسکن‌گزینی در آی خانم

پاول برنارد به استناد شواهد ساختمانی و از روی مطالعه مسکوکات، کتیبه‌ها، ظروف سفالی و غیره شواهد باستانی دوره‌های مسکن‌گزینی شهر آی خانم را که جمعاً (۲۳۰) سال را در بر گرفته قرار ذیل تصنیف و سنه‌گذاری نموده است:

۱. دوره اول: از ۳۳۰ - ۳۰۳ سال قبل از میلاد.
۲. مرحله اول دوره دوم: از نیمه اول قرن سوم تا نیمه دوم قرن سوم قبل از میلاد
۳. مرحله دوم دوره دوم: از نیمه دوم قرن سوم قبل از میلاد تا پایان قرن مذکور.
۴. مرحله اول دوره سوم: از نیمه قرن دوم قبل از میلاد تا ۱۵۰ سال قبل از میلاد

۵. مرحله دوم دور سوم: در حوالی ۱۵۰ سال قبل از میلاد
۶. دور چهارم: از نیمه دوم قرن دوم قبل از میلاد تا ویران شدن ساحه توسط آتش سوزی-حوالی ۱۰۰م (عزیزی و عارفی، ۱۳۹۱، ص ۱۱۰).

با در نظر داشت مطالب فوق و نظریه پاول برنارد باید گفت که ساحه آی خانم حوالی قرن اول میلادی توسط دسته‌های از صحرانشینان سیتی و ساک‌ها تخریب و انهدام گردیده و مسکن‌گزینی مجدد در آن صورت نگرفته و به حیث مخروبه متروک رها گردیده است.

در سال ۱۹۷۹ میلادی که ناآرامی و جنگ‌ها در سرتاسر کشور دامن زده شده بود. ساحه باستانی آی خانم بدون محافظ و چوکی دار به حال خود رها گردید (یوسف‌زی، ۱۳۶۳، ص ۵). باید تذکر داد که قسمتی از ساحه باستانی آی خانم دست ناخورده و حفریات نشده باقی مانده بود که مورد چور و چپاول قرار گرفت. انستیتوت باستان‌شناسی افغانستان نظر به پالیسی دولت جرأت حفریات در غیاب تیم مذکور را در خود ندید، در جریان چند سال بعد، تمام آثار باقی مانده با خاک تپه تماماً به تاراج برده شد و امروزه ساحه مذکور به صورت زمین هموار زراعتی در آورده شده است و اثری از آن تپه باستانی در محل به نظر نمی‌رسد و دیگر شهر باستانی به نام آی خانم وجود ندارد. قاچاق‌بران و دزدان به منظور کشف آثار باقی مانده آی خانم حتی از بلدوزرها استفاده و خاک برداری کردند و تمامی ساختمان‌های باستانی را تخریب نمودند.

نتیجه‌گیری

با در نظر داشت کاوش‌های باستان‌شناسی در ساحه باستانی آی خانم و کشف شواهد باستانی می‌توان گفت که شهرک آی خانم نماینده‌گی از مدنیت با شکوه یونان-باختری در افغانستان می‌کند. از طرف دیگر شهر آی خانم نشان می‌دهد که هنر محلی باختری، در زیبایی و به تکامل رسانیدن هنر یونانی، بسیار مؤثر واقع گردیده است؛ زیرا سبک و اسلوب ساختمانی در آی خانم بیش تر شرقی بوده تا یونانی، و این خود بیان‌گر آنست که یونانی‌ها در اعمار شهر معماران و کارکنان محلی باختزمین را استخدام نموده بودند. به این صورت هنر معماری محلی باختریان نیز سهم ارزنده‌ی در عمرانات آن دوره داشت. با انجام چهارده سال کاوش در ساحه باستانی آی خانم، قسمتی از ساحه متذکره دست ناخورده و کاوش نشده باقی مانده بود و دزدان و قاچاق‌بران آثار باستانی فرصت یافته بودند تا فعالیت‌های تخریب‌کارانه خود را در آن جا به پیش ببرند و این مسئله سبب شد در مدت کمی شواهد ساختمانی آی خانم به کلی تاراج، ویران و به صورت زمین هموار زراعتی تبدیل گردد؛ بنابراین از تحولات فوق در آی خانم به این نتیجه می‌رسیم که حکومت‌ها و مردم محلی به خاطر حفاظت میراث‌های فرهنگی مشترک شان باید

همکاری لازم نمایند و پلان‌های تدابیری از قبل پیرامون این موضوع طرح و در صورت نیاز عملی نمایند، تا در آینده شاهد چنین وقایع اسف‌بار در ساحات باستانی خویش نباشیم.

قابل یادآوری است که ساحه باستانی آی‌خانم توسط عده از دانش‌مندان منحصیث اسکندریه آمو دریا نیز شناخته شده است که با ورود اسکندر مقدونی در شمال افغانستان بنا گردیده است. از طرف دیگر باستان‌شناسان غربی علی‌الخصوص یونانی‌ها دلچسپی خاصی به این مکان باستانی دارند تا تحقیقات بیش‌تری را در این شهرک یونان-باختری داشته باشند. کاوش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که عده‌ی از یونانی‌های که در لشکرکشی اسکندر مقدونی به افغانستان قدیم آمدند جزء ساکنان بومی باخترزمین شدند و به یونان نرفتند و فرهنگ شان با فرهنگ باختریان قدیم خلط گردید و مدنیت بزرگی به نام یونان-باختری را در افغانستان قدیم پایه‌گذاری نمودند.

منابع

- باوری، محمد رسول. (۱۳۹۵). باستان‌شناسی عصر فلزات افغانستان. کابل: انتشارات یوسف‌زاد.
- باوری، محمد رسول و احمدزی، محمد حسین. (۱۳۹۵). باستان‌شناسی افغانستان. کابل: انتشارات یوسف‌زاد.
- عثماني، عصمت الله. (۱۳۹۵). باستان‌شناسی عمومی افغانستان. کابل: مطبعه الهدی.
- عزیزی، نظر محمد و عارفی، مجتبی. (۱۳۹۱). سیستم‌های مهندسی در آبدات باستانی. کابل: انتشارات یوسف‌زاد.
- عزیزی، نظر محمد و عارفی، مجتبی. (۱۳۹۰). موزیم‌شناسی، کابل: انتشارات یوسف‌زاد.
- عظیمی، محمد عظیم. (۱۳۹۱). آشنایی با بناهای تاریخی افغانستان. کابل: انتشارات خراسان.
- عظیمی، محمد عظیم. (۱۳۹۴). میراث‌های فرهنگی و گردش‌گری در افغانستان. کابل: نشر نگار.
- فیضی، کتاب‌خان. (۱۳۸۳). تحقیقات باستان‌شناسی در شمال شرق افغانستان. کابل: مطبعه بهیر.
- توزی، مارویزو. (۱۳۶۳). تجارت لاجورد (افغانستان) در هزاره سوم قبل از میلاد، ترجمه داؤد کاویان، مجله باستان‌شناسی افغانستان، شماره اول، سال اول.
- حافظی، غلام. (۱۳۸۰). آی‌خانم (مه بانو). مزارشریف، مجله گلستان شماره ۳۳ و ۳۴.
- فاکان، برایان. (۱۳۹۱). درآمدی بر باستان‌شناسی (اصول، مبانی و روش‌ها)، ج ۱. مترجم: غلام علی شاملو. تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی پوهنتون سمت.
- فرهادی، روان. (۱۳۵۹). آی‌خانم میعادگاه یونان و باختری. کابل: مجله باستان‌شناسی افغانستان، شماره دوم.
- کهزاد، احمد علی. (۱۳۴۶). افغانستان در پرتو تاریخ. کابل: موسسه چاپ کتاب.
- یوسف‌زی، عبدالظاهر. (۱۳۶۳). آی‌خانم: شهر یونان و باختری در شمال افغانستان. کابل، مجله باستان‌شناسی، شماره اول.

وضعیت فرسودگی تحصیلی محصلان پوهنتون کابل

پوهنمل مصطفی رضایی^۱، پوهنمل مجیب‌الرحمان رحمانی^۱، غلام حسیب جلال^۳

^{۱،۲}دیپارتمنت پیداکوژی، پوهنځی روان‌شناسی، پوهنتون کابل، کابل، افغانستان

کارشناس تعلیم و تربیه

ایمیل: mustafarezaei65@gmail.com

چکیده

هدف این تحقیق بررسی وضعیت فرسودگی تحصیلی محصلان پوهنتون کابل بوده که به روش توصیفی پیمایشی انجام شده است. از میان ۱۶۸۵۹ محصل به تعداد ۳۴۰ نفر با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی ساده به‌عنوان نمونه انتخاب شده است. داده‌های مورد نیاز با استفاده از پرسش‌نامه برسو، اسپجلی و سالانوا (۲۰۰۷) گردآوری شد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که فرسودگی تحصیلی بین محصلان پوهنتون کابل پایین‌تر از حد معیار خفیف به‌دست آمده است و بیش‌ترین میانگین فرسودگی تحصیلی مربوط به بعد خستگی تحصیلی است و کم‌ترین میانگین فرسودگی تحصیلی مربوط به بعد ناکارآمدی تحصیلی محاسبه شده است. یافته دیگر تحقیق نشان داد که بین فرسودگی تحصیلی محصلان دختر و پسر تفاوت معناداری از لحاظ آماری به‌دست نیامده است. براساس یافته‌ها می‌توان بیان کرد که جو و محیط آموزشی فعلی تا حد باعث ترویج فرسودگی تحصیلی در بین محصلان می‌شود، با بکارگیری روش‌های ایجاد اشتیاق تحصیلی، حس خلاقیت، اشتیاق یادگیری و عوامل که در ایجاد انگیزه برای محصلان مفید باشد، می‌توان سطح فرسودگی تحصیلی را تا حد ممکن کاهش داد.

اصطلاحات کلیدی: خستگی تحصیلی؛ ناکارآمدی تحصیلی؛ بی‌علاقگی تحصیلی؛ فرسودگی تحصیلی

Status of Academic Burnout in Kabul University Students

Sr. Teaching Assist. Mustafa Rezaei¹, Sr. Teaching Assist. Mujeeb Rahman Rahmani², Ghulam Haseeb Jalal³

^{1,2}Department of Pedagogy, Faculty of Psychology, Kabul University, Kabul, Afghanistan

³Education Specialist

Email: mustafarezaei65@gmail.com

Abstract

This study aimed to investigate the factors that contribute to academic burnout among Kabul University students. A descriptive research method was applied and 340 students were randomly selected from a total of 16859 students as the sample for this study. The academic burnout questionnaire developed by Berco, Schaufeli and Salanova (2007) was used to gather the data. The results indicated that the students' academic burnout level was lower than expected. The highest mean score of academic burnout was associated with the dimension of academic exhaustion, while the lowest mean score was related to the dimension of academic cynicism. Furthermore, there was no significant difference in academic burnout between male and female students. The findings suggest that the current educational environment fosters academic burnout among students. This can be mitigated by enhancing academic enthusiasm, creativity, learning motivation and other factors that stimulate students' interest. By doing so, students can reduce their level of academic burnout as much as possible.

Keywords: Academic Exhaustion, Academic Inefficacy, Academic Cynicism, Academic Burnout

مقدمه

همه ساله محصلان زیادی با شوق و امید به آینده وارد نهادهای تحصیلات عالی می شوند. علی رغم این که انتظار می رود این شوق و انگیزه ادامه یابد تا به بهترین نحوی به اعتلای فردی و جامعه کمک نماید. از این رو نظام تحصیلات عالی باید شرایطی را فراهم کند تا محصلان با اشتیاق و علاقه، اطمینان و احساس کارآمدی بتوانند به کسب یادگیری مداوم بپردازند و در آینده هم با شور و انگیزه به زندگی خویش ادامه دهند. یکی از چالش های فراروی محصلان، فرسودگی تحصیلی می باشد (فلسفی نژاد، ۱۳۹۴).

فرسودگی، یک سندرم روان شناختی و یکی از عوامل اساسی در کاهش بازده کاری، ایجاد عوارض جسمانی و روانی در بین افراد جامعه است. نتایج مطالعات نشان داده است؛ فرسودگی بیش تر در شرایطی دیده می شود که فرد ساعت های زیادی را در تماس نزدیک با اشخاص دیگر سپری می کند. یا به عبارت دیگر، فرسودگی حاصل پاسخی طولانی مدت به استرس های بین فردی و هیجانی مزمن در یک موقعیت خاصی بوده و علایم آن، زمانی آشکار می شود که توانایی های فرد برای تقاضای محیط جدید کافی نباشد. با وجود این که فرسودگی بیش تر به عنوان اختلال مربوط به محیط کار در نظر گرفته می شود؛ اما این مفهوم برای موقعیت های مربوط به تحصیل نیز می تواند مورد استفاده قرار گیرد (شریف شاد، ارسنگ شاد و خیراللهی، ۱۳۹۶).

حجم انبوه تقاضا برای تحصیلات عالی در هر سال و حضور گسترده ی محصلان در مراکز تحصیلات عالی، چالش توجه به کیفیت را پیش روی پوهنتون ها قرار داده است. از این رو انطباق و سازگاری با چالش های تحصیلی همواره مورد توجه محققان قرار گرفته است (زرچیسی و صدوقی، ۱۳۹۶). فرسودگی تحصیلی محصلان به عنوان یک مسأله جدی پوهنتونی تلقی می شود و این پدیده می تواند بر روابط آینده محصلان و تصویر بیرونی پوهنتون را تحت تأثیر قرار دهد. علاوه بر این، فرسودگی تحصیلی دیدگاه محصلان آینده را از پوهنتون، جذابیت پوهنتون و هم چنان پتانسیل ثبت نام در آینده را نیز تحت تأثیر قرار می دهد. چن و همکاران بیان کرد که مدیران پوهنتون ها، پوهنخی ها و مشاوران باید برای پیامدهای احتمالی یا عواقب فرسودگی تحصیلی محصلان مجهز و آگاه باشند. حالانکه، بالای استرس و فرسودگی تحصیلی تحقیقات اندک صورت گرفته است (چن، فورانس و کاوردیل، ۲۰۱۲). بدین ترتیب، مسأله اساسی تحقیق حاضر بررسی وضعیت فرسودگی تحصیلی در میان محصلان پوهنتون کابل است.

فرسودگی تحصیلی

مفهوم روان‌شناختی فرسودگی حدود چهل و پنج سال است که شناخته شده است. فریدمن یکی از پیشگامان زمینه تحقیقات فرسودگی بود. در حقیقت وی با ایجاد ساختار بالینی فرسودگی، شناخته می‌شود. وی متوجه شد که گروهی از داوطلبانی که با آن‌ها در یک کلینیک رایگان مشغول به کار بودند، با گذشت زمان دچار فرسودگی عاطفی و از بین رفتن انگیزه می‌شوند. وی حالت ذیل را (فرسودگی) نامید که در یک مجله مسایل اجتماعی در سال ۱۹۷۴ به چاپ رسید (فریدمن، ۲۰۱۴). وی فرسودگی را به صورت «شکست خوردن، فرسوده شدن یا خسته شدن به وسیله صرف انرژی، قدرت یا منابع زیاد معرفی کرده است» (پرکر و سالمیلا، ۲۰۰۱). مفهوم فرسودگی برای موقعیت‌های مربوط به تحصیل نیز می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. فرسودگی تحصیلی توسط فراگیران به صورت احساس خستگی نسبت به انجام وظایف درسی و مطالعه داشتن، نگرش بدبینانه نسبت به تحصیل و مطالب درسی، احساس بی‌کفایتی، شایستگی پایین و عدم موفقیت در تحصیل بروز داده می‌شود. ویس کرمی، صادقی و خلیلی گشنیگانی (۱۳۹۷) این سندرم می‌تواند از لحاظ بهزیستی ذهنی، روان‌شناختی و جسمانی علاوه بر محصل، در افراد خانواده و نزدیکان وی نیز تأثیرگذار باشد. نیومن اعتقاد دارد مبحث فرسودگی تحصیلی یکی از مهم‌ترین مباحث قابل تحقیق در پوهنتون‌ها می‌باشد. او بر این باور است که فرسودگی، ارتباط محصلان را با پوهنتون و پوهنځی تحت تأثیر قرار می‌دهد، هم‌چنین می‌تواند در میزان علاقه و اشتیاق محصلان به ادامه تحصیل تأثیرگذار بوده و یک ابزار مهم و اساسی برای فهم اعمال گوناگون محصلان مانند عملکرد تحصیلی در دوران تحصیل باشد (شریف شاد، ۱۳۹۶).

گرچه بسیاری از محصلان به‌طور رسمی شاغل نیستند، از آن‌جا که محصلان مشغول فعالیت‌های سازنده و اجباری مانند شرکت در صنف‌ها و انجام وظایف آموزشی و درسی هستند که به سمت هدف خاصی (گذراندن امتحانات) هدایت می‌شوند، می‌توان فعالیت تحصیلی و آموزشی آن‌ها را "شغل" در نظر گرفت. در نتیجه، بسیاری از محصلان ممکن است علایم سندرم فرسودگی، از جمله کاهش عملکرد تحصیلی، اختلال در حافظه، کاهش اعتماد به نفس، خستگی و داشتن مقاصد چون خاتمه تحصیل را تجربه کنند. هم‌چنان فرسودگی تحصیلی با جنبه‌های خستگی، بدبینی و ناکارآمدی مشخص می‌شود، و به شکل داشتن احساس خستگی ظاهر شده که به دلیل مطالبات مطالعه، داشتن نگرش بدبینانه نسبت به مطالعات و احساس بی‌کفایتی نسبت به خود، منحنی یک محصل می‌باشد. مطابق الگوی تقاضای منابع اگر عدم تعادل بین مصرف انرژی و تولید مجدد آن برای مدت طولانی ادامه یابد فرسودگی اتفاق

می‌افتد. مطابق با این الگو دو عامل در فرسودگی تحصیلی نقش دارند: از یک طرف در دوره جدید تحصیلی تقاضاها و درخواست‌های اساتید از محصلان برای مطالعه و تلاش بیشتر می‌شود و از طرف دیگر محصلان به دلیل عدم آگاهی از تفاوت‌های فردی در توانایی خود انگیزشی کافی برای برخورد با این تقاضاهای تحصیلی را ندارند. این دو فرایند موجب فشار روانی و در نهایت فرسودگی تحصیلی می‌شود (نجفی پور، ۱۳۹۵).

طبق گفته‌های کوشمن و وست (۲۰۰۶) محصلان با تجربیاتی روبه‌رو هستند که می‌تواند از نظر جسمی، عاطفی و روان‌شناختی به‌طور روزمره چالش برانگیز باشد. از این رو می‌توان گفت که بسیاری از محصلان در معرض استرس و فرسودگی هستند. فرسودگی در بین محصلان ممکن است در روابط آینده او با پوهنتون تأثیر بگذارد و ممکن است یکی از شاخص‌های مهم پیش‌بینی فرسودگی شغلی باشد که بعد از فراغت آن‌ها مصروف شغل‌های شان می‌شوند. علاوه‌براین، پدیده فرسودگی تحصیلی محصلان ممکن است بر جذابیت عمومی پوهنتون برای محصلان جدید تأثیر بگذارد و با نتایج احتمالی منفی برای ثبت‌نام در آینده همراه باشد. فرسودگی تحصیلی محصلان هم‌چنین می‌تواند تأثیر قابل توجهی در اثربخشی پوهنتون‌ها داشته باشند که به نوبه خود می‌تواند پیامدهای مشخصی را برای مؤسسات تحصیلات عالی داشته باشند. فرسودگی تحصیلی به عملکرد محصلان اثر می‌گذارد و می‌تواند آینده تحصیلی محصلان را در معرض خطر قرار دهد. فرسودگی بیشتر بر توانایی‌های محصلین در عملکرد خوب در سطح پوهنتون تأثیر می‌گذارد. بنابراین فشار بیشتری را بر حمایت اجتماعی آن‌ها می‌افزاید (یانگ، ۲۰۰۴).

ابعاد فرسودگی تحصیلی

فرسودگی به‌عنوان یک سندرم سه بعدی خستگی، بدبینی و تمامیت فردی کاهش یافته تعریف می‌شود. بعد اول از ابعاد قابل توجه فرسودگی تحصیلی است و به احساس خالی شدن و تهی شدن، خستگی عمدتاً مزمن ناشی از کار بیش از حد اشاره دارد. خستگی با کمبود انرژی و احساس خالی شدن از منابع هیجانی، ناامیدی و فشار را هم‌زمان با خود داشته باشد، مشخص می‌شود. خستگی اختلالات فیزیکی را نیز به دنبال دارد، مثل این‌که با بیدار شدن از خواب چنان احساس خستگی کند گویا که وقت خواب‌اش است یا احساس کم‌بود انرژی و علاقه را به محل کار نشان دهد. بعد دوم، بدبینی دلالت به احساس بی‌تفاوتی یا دلسردی نسبت به کار در عموم و همکاران، از دست دادن علاقه به کار و یک نوع احساس بی‌معنی بودن کار را می‌کند. بعد سوم به خودکارآمدی پایین و از دست دادن احساس نسبت به شایستگی، میزان باروری و حس کارایی پایین فرد دارد. افراد که خودکارآمدی پایین را تجربه

می‌کنند، در اجرای وظایف شان خود را ناتوان احساس می‌کنند و دید منفی نسبت به تعاملات حرفه‌ای شان دارند. برعلاوه، مسلخ و لایتر (۱۹۹۷) بیان می‌دارند افراد که این بعد فرسودگی را تجربه می‌کنند، در موارد که موفق اند خود را کم تخمین می‌زنند و احساس می‌کنند که آن‌ها کدام تغییر در کار یا تعاملات حرفه‌ای شان آورده نمی‌توانند (یانگ، ۲۰۰۴). خستگی هیجانی به‌عنوان مؤلفه استرس فردی مورد ملاحظه قرار می‌گیرد، زوال شخصیت مؤلفه‌ی بین فردی فرسودگی را نشان می‌دهد و بالآخره تمامیت فردی کاهش یافته مؤلفه‌ی خود ارزیابی فرسودگی را شامل می‌شود (پرکر و سالمیلا، ۲۰۱۱). فرسودگی تحصیلی نیز شامل سه حیطه‌ی خستگی تحصیلی، بی‌علاقگی تحصیلی و ناکارآمدی تحصیلی می‌شود. خستگی تحصیلی به‌صورت احساس فشار به‌ویژه خستگی مزمن ناشی از کار بیش از اندازه در فعالیت‌های درسی است؛ بی‌علاقگی تحصیلی یا بدبینی به‌صورت نگرش بدبینانه و بی‌تفاوتی نسبت به وظایف درسی، فقدان علاقه نسبت به امور مربوط به تحصیل و بی‌معنی پنداشتن آن‌هاست و ناکارآمدی تحصیلی به‌حالاتی مانند احساس شایستگی پایین، پیشرفت پایین و فقدان احساس موفقیت در فعالیت‌های آموزشی و تحصیلی بروز داده می‌شود (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۹۵)، یعنی فرسودگی تحصیلی، احساس خستگی ناشی از تقاضاها و الزامات تحصیلی و داشتن یک حس بدبینانه و بدون علاقه به وظایف درسی فرد و احساس عدم شایستگی به‌عنوان یک محصل با کارآمدی پایین به‌شمار می‌رود.

پیشینه تحقیق

راد، شموسی، رخشانی و سبزواری (۲۰۱۷) در تحقیق با عنوان سرمایه روان‌شناختی و فرسودگی تحصیلی محصلان طب ترکیه به این نتیجه رسیدند که بین سرمایه روان‌شناختی و فرسودگی تحصیلی رابطه منفی وجود دارد. پوهنتون‌ها اساساً در تریه متخصصین به نیازهای جامعه دخیل‌اند؛ بنابراین کیفیت سیستم آموزش‌های طبی با کاهش دادن فرسودگی تحصیلی محصلان آن‌ها افزایش پیدا می‌کند. بالا بردن سرمایه روان‌شناختی می‌تواند اولویت هدف گروپ‌های محصلان برای برنامه‌ها و ورکشاپ‌های کوتاه مدت و دراز مدت باشد. اولواک (۲۰۱۲) در تحقیق که با عنوان پیش‌بینی فرسودگی و مشارکت محصلان داشت؛ به این نتیجه رسید که خودکارآمدی، تناقض معلومات در نتیجه ناسازگاری داخلی و پشتیبانی والدین از عوامل معنی‌دار برای هر چهار بعد (خستگی، بدبینی، نیرومندی و فداکاری) هستند. عزت نفس هم‌چنان یک عامل معنی‌دار برای دو بعد مشارکت به‌دست آمدند. برعلاوه، فقدان شناخت خودی، معلومات اندک در رابطه به وظایف و معلومات ناقص به سبب ناسازگاری بیرونی عامل بدبینی می‌باشد. فرایدمن (۲۰۱۴) در تحقیق با عنوان استرس، فرسودگی

مشارکت محصلان به این نتیجه رسید که مشارکت تحصیلی رابطه معنی داری با عملکرد تحصیلی ندارد. فیلیز بیلگه، توزگل دوست و چتن (۲۰۱۴) در تحقیق با عنوان عوامل مؤثر فرسودگی و مشارکت میان محصلان به این نتیجه رسیدند که محصلان با باورهای خودکارآمدی پایین دارای میزان فرسودگی بالا است. پرکر و سالمیلا، (۲۰۱۷) در تحقیق با عنوان تأثیر ویژگی های شخصیتی و دوره های تحصیلی بالای فرسودگی به این نتیجه رسید که فرسودگی یک امر فراگیر شده و تأثیر منفی و قابل ملاحظه بالای سلامت جسمانی با افزایش اختلالات خواب، سندرم میتابولیک، امراض قلبی، دیابت و زوال نیورون ها را می داشته باشد. فرسودگی متأثر از عوامل متعدد است؛ بعضی از آن ها توسط افراد قابل تغییر و بعضی از آن ها نیستند. آن هایی که دارای میزان بلند ویژگی های شخصیتی چون درون گرایی، کم بود کنترل یا روان رنجوری باشند به نظر می رسد که بیش تر مورد تهدید فرسودگی و دیگر حالت های منفی هیجانی قرار دارند. شناسایی این چنین افراد با چنین خصوصیات کمک خواهد کرد تا از مبتلا شدن آن در آینده به فرسودگی، مهارت های مبارزه برای حال را مساعد خواهد کرد.

سالملا - آرو، ساوولاین و هولوپاینن (۲۰۰۸) در تحقیقات خود در مورد فرسودگی تحصیلی و افسردگی در میان محصلین به این نتیجه رسیدند که فرسودگی تحصیلی از حوادث مانند استرس تحصیلی ایجاد می شود. هم چنین آن ها دریافتند که ارتباط نزدیک بین افسردگی در میان افراد محیط و جو آموزشی وجود دارد. محمدی، مسلمی و قمی (۱۳۹۸) در مطالعه ای که به منظور بررسی تفاوت های جنسیتی در فرسودگی تحصیلی در میان نوجوانان انجام دادند به این نتیجه رسیدند که فرسودگی تحصیلی و سه مؤلفه آن خستگی هیجانی، بدبینی و ناکارآمدی تحصیلی در میان محصلان پسر در طول دوره تحصیلی افزایش یافته است، در حالی که در دوره تعطیلات هیچ تغییری در میزان فرسودگی آنان پدیدار نشده است. هم چنین در میان محصلان دختر نیز میزان فرسودگی تحصیلی و مؤلفه های آن در دوره تحصیلی افزایش می یابد در حالی که در دوره تعطیلات از میزان آن کاسته می شود. بروس (۲۰۰۹) در تحقیق با عنوان شناسایی و اجتناب از فرسودگی تحصیلی نشان داد که عوامل متعدد مانند نارسایی حمایت اجتماعی، استرس بیش از حد و ویژگی های شخصیتی افراد می توانند باعث فرسودگی تحصیلی شوند. طبق یافته های این تحقیق، محصلانی که استرس بیش از حد و به تبع آن فرسودگی تحصیلی را تجربه می کنند ممکن است علائم هشداردهنده جسمانی، عاطفی و ذهنی را از خود نشان دهند. شائوفلی، مارتینز، مارکز، سالانوا و باکر (۲۰۰۲) در تحقیق با عنوان فرسودگی تحصیلی دانش آموزان به این نتیجه رسیدند که فرسودگی تحصیلی در محیط های آموزشی و تربیتی موجب

انگيزش پايين برای يادگيري، غير حاضري بيش از حد، ترك تحصيل، افسردگي وغيره پيامدهای فرسودگي شغلي در محيطهای صنعتي و سازماني است.

محموديان، عباسي، پيراني و کبوراني (۲۰۱۸) در تحقيق با عنوان نقش اشتياق عاطفي، شناختي و رفتاري يادگيري در پيش بيني فرسودگي تحصيلي محصلان، به اين نتيجه رسيدند که اشتياق عاطفي، شناختي و رفتاري با فرسودگي تحصيلي ارتباط معني داري دارد. اشتياق عاطفي به عنوان قوي ترين پيش بين فرسودگي تحصيلي مي شود که با افزايش اشتياق عاطفي در محصلان ميزان فرسودگي تحصيلي را در آنان کاهش مي دهد. شريف شاد و همکاران (۱۳۹۶) با عنوان تحقيق شيوع فرسودگي تحصيلي و برخي عوامل مرتبط با آن در محصلان به اين نتيجه رسيدند که با توجه به ارتباط معني دار فيصدي نمرات و علاقه مندي به رشته تحصيلي با تمام خرده مقياس ها فرسودگي تحصيلي، مي توان جهت ايجاد نگرش مثبت به رشته تحصيلي در محصلان به عنوان يک عامل محافظت کننده در برابر فرسودگي تحصيلي و هم چنين ارتقاي وضعيت تحصيلي آن ها باشد.

روش تحقيق

روش تحقيق حاضر از لحاظ هدف کاربردي و از نظر روش توصيفي از نوع پيمائشي است. جمعيت مورد مطالعه آن کليه محصلان پوهنتون کابل به تعداد ۱۶۸۵۹ نفر بودند. نمونه آماری ۳۴۰ نفر با استفاده از روش نمونه گيري تصادفي ساده انتخاب شد.

ابزار جمع آوري: در اين تحقيق از پرسش نامه برسو، اسپچفلي و سالانوا (۲۰۰۷) استفاده شده است. اين پرسش نامه سه بُعد خستگي تحصيلي، بي علاقه گي تحصيلي و ناکارآمدی تحصيلي را مي سنجد. با روش درجه بندي ليکرت ۵ درجه ای کاملاً مخالف تا کاملاً موافق توسط آزمودني ها درجه بندي شده است و داراي ۱۵ سؤال مي باشد. روايي و پاييبي ابزار تحقيق براساس جدول ۱ مي توان بيان کرد که ميزان روايي بعد خستگي تحصيلي بين (۰.۶۱۶-۰.۷۸۲)، بعد بي علاقه گي تحصيلي (۰.۷۲۵-۰.۸۴۱) و ناکارآمدی تحصيلي (۰.۶۲۹-۰.۷۹۶) که نمايان گر روايي خوب است و پاييبي کل ابزار تحقيق (۰.۶۳۳) به دست آمده است که نمايان گر پاييبي خوب است.

جدول ۱: روايي و پاييبي پرسش نامه فرسودگي تحصيلي

ابعاد	خستگي تحصيلي	بي علاقه گي تحصيلي	ناکارآمدی تحصيلي
ضريب ها	۰.۷۸۲-۰.۶۱۶	۰.۸۴۱-۰.۷۲۵	۰.۷۹۶-۰.۶۲۹
سطح معني داري	۰.۰۰۱	۰.۰۰۱	۰.۰۰۱
الفای کرونباخ	۰.۷۸۵	۰.۸۱۱	۰.۷۸۱

یافته‌ها

یافته‌های توصیفی

بر اساس جدول ۲ می‌توان بیان کرد، ۱۸۰ پسر که ۵۲.۹ فیصد را تشکیل می‌دهد و ۱۶۰ دختر که ۴۷.۱ فیصد را تشکیل می‌دهد در تحقیق اشتراک نموده‌اند.

جدول ۲: تراکم جمعیت آماری براساس جنسیت

افراد	تعداد	فیصدی
پسران	۱۸۰	۵۲.۹
دختران	۱۶۰	۴۷.۱

نظر به جدول ۳ در این تحقیق به تعداد ۳۴۰ محصل اشتراک نموده که از صنف اول به تعداد ۲۰ محصل که ۵.۹ فیصد را تشکیل می‌دهد، از صنف دوم ۴۳ محصل که ۱۲.۶ فیصد را تشکیل می‌دهد، از صنف سوم ۱۵۲ محصل که ۴۴.۷ فیصد را تشکیل می‌دهد، از صنف چهارم ۱۲۱ محصل که ۳۵.۶ فیصد را تشکیل می‌دهد.

جدول ۳: تراکم جمعیت آماری بر اساس سال تحصیلی

سال تحصیلی	تعداد محصلان	فیصدی
اول	۲۵	۷.۱٪
دوم	۴۳	۱۲.۶٪
سوم	۱۵۲	۴۴.۷٪
چهارم	۱۲۱	۳۵.۶٪

یافته‌های استنباطی

سؤال اول تحقیق: وضعیت ابعاد فرسودگی تحصیلی محصلان چگونه است؟

جدول ۴ یافته‌های آزمون تی یک نمونه‌ای نشان می‌دهد که میانگین بعد خستگی تحصیلی (۲.۷) با انحراف معیاری (۰.۹۴) با مقدار تی (-۵.۳) در درجه آزادی (۳۳۹) در سطح معناداری (۰.۰۰۱) پایین‌تر از حد خفیف به دست آمده است، هم‌چنین میانگین بعد بی‌علاقگی تحصیلی (۲.۴) با انحراف معیاری (۱.۰۰۹) با مقدار تی (-۹.۷) در درجه آزادی (۳۳۹) در سطح معناداری (۰.۰۰۱) پایین‌تر از حد خفیف به دست آمده است و میانگین بعد ناکارآمدی تحصیلی (۲.۲) با انحراف معیاری (۰.۸۲) با مقدار تی (-۱۶.۸) در درجه آزادی (۳۳۹) در سطح معناداری (۰.۰۰۱) نیز پایین‌تر از حد خفیف به دست آمده است که بعد خستگی با بیش‌ترین میانگین نشان‌دهنده فرسودگی بیش‌تر و بعد ناکارآمدی تحصیلی با کم‌ترین میانگین نشان‌دهنده فرسودگی کم‌تر می‌باشد.

جدول ۴: نتایج آزمون تی تست یک نمونه‌ای مقایسه چگونگی وضعیت ابعاد فرسودگی تحصیلی

ابعاد	میانگین	انحراف معیاری	مقدار تی	حد معیار		سطح معناداری
				خفیف	درجه آزادی	
خستگی تحصیلی	۲.۷	۰.۹۴	-۵.۳	۳	۳۳۹	۰.۰۰۱
بی‌علاقگی تحصیلی	۲.۴	۱.۰۰۹	-۹.۷	۳	۳۳۹	۰.۰۰۱
ناکارآمدی تحصیلی	۲.۲	۰.۸۲	-۱۶.۸	۳	۳۳۹	۰.۰۰۱

سؤال دوم تحقیق: آیا تفاوتی معنی‌داری فرسودگی تحصیلی میان محصلان دختر و پسر وجود دارد؟ براساس جدول ۵ می‌توان بیان کرد که میزان فرسودگی در پسرها بیش‌تر از دختران است. ولی میانگین‌های پسرها (۳۷.۰۳) و از دختران (۳۶.۹۵) با مقدار تی به‌دست آمده ۰.۶ در درجه آزادی ۳۳۸ در سطح معنی‌داری (۰.۹۰۸) معنی‌دار به‌دست نیامده است. پس می‌توان بیان کرد که تفاوت معنی‌داری در میزان فرسودگی در بین محصلان دختر و پسر وجود ندارد و یا می‌توان گفت که جنسیت تأثیر در فرسودگی نداشته است.

جدول ۵: نتایج آزمون تی تست مستقل میان محصلان پسر و دختر

متغیر	جنسیت	تعداد	میانگین	انحراف معیاری	مقدار تی	درجه آزادی	سطح معناداری
فرسودگی تحصیلی	پسران	۱۸۰	۳۷.۰۳	۱۲.۱	۰.۶	۳۳۸	۰.۹۰۸
	دختران	۱۶۰	۳۶.۹۵	۱۱.۷			

مناقشه

یافته‌های این تحقیق که در مورد چگونگی میزان وضعیت ابعاد فرسودگی تحصیلی محصلان پوهنتون کابل بود، نشان می‌دهد که میانگین بُعد خستگی تحصیلی، میانگین بُعد بی‌علاقگی تحصیلی و هم‌چنان میانگین بُعد ناکارآمدی تحصیلی پایین‌تر از حد معیار خفیف به‌دست آمده است. در این میان بالا بودن میانگین بُعد خستگی تحصیلی نشان‌دهنده آن است که محصلان آن را نسبت به بُعد ناکارآمدی تحصیلی که میانگین آن پایین‌تر به‌دست آمده است بیش‌تر تجربه می‌کند. این یافته با نتایج تحقیق که فیلیز بیلگه، توزگل دوست و بیرام چتن (۲۰۱۴) در تحقیقی با عنوان عوامل مؤثر فرسودگی و مشارکت میان محصلین داشتند متفاوت است، این محققان در نتایج تحقیق خود دریافتند که محصلین با باورهای خودکارآمدی پایین دارای میزان فرسودگی شدید هستند. یکی از دلایل احتمالی این نتیجه می‌تواند بعدی محتوای داشته باشد. زمانی که محتوای آموزشی مضامین برای فراگیران جذابیت و مقبولیت نداشته باشد و احساس عدم کارآمدی محتوای در فراگیران ایجاد شود. عواملی چون بی‌میلی تحصیلی،

خستگی و حس بی معنی بودن در محصلان اتفاق خواهد افتاد که همه این عوامل می تواند زمینه را برای ایجاد خستگی تحصیلی افزایش دهد. هم چنان این یافته با نتایج تحقیق سکندری (۲۰۱۱) که با عنوان بررسی فرسودگی تحصیلی و ابعاد آن و مقایسه فرسودگی تحصیلی بین محصلان فنی و علوم انسانی پوهنتون های تهران داشت هم خوانی دارد. آن ها به این نتیجه دست یافتند که بین این دو گروه در میزان فرسودگی تحصیلی تفاوت معنی داری وجود دارد و محصلان رشته های فنی نسبت به محصلان علوم انسانی به طور معناداری خستگی هیجانی بیش تری را تجربه می کنند؛ اما بر طبق سایر یافته های تحقیق بین این دو گروه در مورد دو مؤلفه دیگر فرسودگی تحصیلی یعنی بی علاقهگی تحصیلی و ناکارآمدی تفاوت معناداری وجود نداشت. یعنی این که محصلان پوهنتون کابل بُعد خستگی تحصیلی را نسبت به دو بُعد دیگر بیش تر تجربه می کنند و در این یافته نتایج با هم هم خوانی دارد. از علل احتمالی این بخش از یافته ها می توان جو رقابتی، روحیه امید به تحصیل و اشتیاق به تحصیل در بین نسل جوان را اشاره کرد که همه این عوامل می تواند بر کاهش بی میلی و بی انگیزهگی و یا فرسودگی تحصیلی اثرگذار باشد و هم چنان یافته های دیگر این تحقیق نشان می دهد که میزان فرسودگی در پسران نسبت به دختران بیش تر است. ولی تفاوت معنی داری در میزان فرسودگی در بین محصلان دختر و پسر وجود ندارد و یا می توان گفت که جنسیت تأثیر در فرسودگی تحصیلی محصلان نداشته است. این یافته با نتایج تحقیق کانرینا و لوتاتینگن (۲۰۱۲) در مطالعه ای که به منظور بررسی تفاوت های جنسیتی در فرسودگی تحصیلی در میان نوجوانان انجام دادند هم خوانی دارد. این محققان به این نتیجه رسیده بودند که فرسودگی تحصیلی و سه مؤلفه آن خستگی هیجانی، بدبینی و ناکارآمدی تحصیلی در میان محصلان پسر در طول دوره تحصیلی افزایش یافته است، در حالی که در دوره رخصتی ها هیچ تغییری در میزان فرسودگی آنان پدیدار نشده است. هم چنین در میان محصلان دختر نیز میزان فرسودگی تحصیلی و مؤلفه های آن در دوره تحصیلی افزایش می یابد. در حالی که در دوره از رخصتی ها از میزان آن کاسته می شود. یعنی دیده می شود که تفاوت معنی داری بین فرسودگی تحصیلی محصلان دختر و پسر وجود ندارد. یعنی در هر دو تحقیق یافته ها نشان می دهد که جنسیت تعیین کننده ای فرسودگی تحصیلی نمی باشد. یکی از مهم ترین عواملی که می تواند باعث ایجاد چنین نتیجه ای باشد شرایط و فضای آموزشی یک سان برای فراگیران است. چنین محیط ها شرایط رقابتی و انگیزشی یک سانی را برای محصلین مهیا کرده و باعث ایجاد و روحیه تحصیلی و کاهش فرسودگی تحصیلی می شود.

نتیجه‌گیری

هدف تحقیق حاضر بررسی میزان فرسودگی تحصیلی محصلان پوهنتون کابل بوده، ابعاد فرسودگی تحصیلی در میان محصلان بالاتر از حد معیار خفیف به‌دست آمد که مبین این واقعیت می‌تواند باشد که خستگی تحصیلی بین محصلان وجود دارد. برعلاوه، خستگی تحصیلی با بیش‌ترین میانگین و ناکارآمدی تحصیلی با کم‌ترین میانگین به‌دست آمده است. یعنی محصلان خستگی تحصیلی را بیش‌تر تجربه می‌کنند، درحالی‌که نتایج تحقیق نشان می‌دهد که بی‌علاقگی تحصیلی و ناکارآمدی تحصیلی دارای میانگین پایین است. بر مبنای مبانی نظری می‌توان بیان کرد که احساس خستگی زمان می‌تواند شکل بگیرد که هیجانانگیز، احساس معنی‌دار بودن، اشتیاق تحصیلی و دیگر عواملی بر شوق و اشتیاق یادگیری کاهش پیدا کند و به فرد احساس بی‌معنی بودن و پوچی در فضای آموزشی موج بزند. همه این عوامل می‌تواند زمینه را برای رشد فرسودگی فرد و فرسودگی تحصیلی ایجاد کند.

هم‌چنان نتایج تحقیق نشان می‌دهد که تفاوت در میزان فرسودگی تحصیلی در میان محصلان دختر و پسر وجود ندارد، یعنی این‌که جنسیت تعیین‌کننده فرسودگی تحصیلی نمی‌باشد. در واقع فضای ایجاد شده در فضای آموزشی برای هر دو گروه تأثیر متفاوتی نداشته است. در واقع احساس پوچی و فرسوده شدن ریشه در فضای آموزشی ساکن دارد. این به معنی است که محیط آموزشی انگیزه لازم و کافی را برای ایجاد فضای رقابتی، هیجان‌بخش و سالم ایجاد نمی‌کند. با توجه به این‌که همه ابعاد فرسودگی تحصیلی تقریباً ۵۰ فیصد به‌دست آمده است؛ بنابراین اساتید پوهنتون کابل باید در زمینه‌ی کمک به محصلان با در نظر گرفتن موضوعاتی هم‌چون اشتیاق، شور و شوق، کارهای گروهی، صنف‌های پر انرژی و جو آموزشی سالم و شاد را در صنف‌های درسی به‌منظور کاهش فرسودگی تحصیلی در پایین‌ترین حد تلاش کنند. از یافته‌های این تحقیق می‌توان دید واقعی و دقیق را، از زندگی تحصیلی محصلان در اختیار اساتید، مسئولین، طراحان نظام‌های تحصیلی و محصلان قرار داد. برعلاوه، می‌توان فرسودگی تحصیلی را کلید درک بعضی از مشکلات تحصیلی چون اُفت تحصیلی، تقاضای تغییر رشته، انصراف از تحصیل، مشروطی در سمسترهای متعدد، درخواست تکرار سمستر محسوب کرد. از آن‌جا که تحقیق حاضر براساس داده‌های خود گزارشی انجام شده است، ممکن است تحت تأثیر مطلوبیت اجتماعی قرار بگیرد، پیشنهاد می‌شود در تحقیقات آینده از روش‌های عمیق‌تری نظیر مصاحبه استفاده شود تا فهم بیش‌تری از عوامل زمینه‌ساز فرسودگی تحصیلی در نظام تحصیلات عالی کشور مان به‌دست آید. سرانجام این‌که یافته‌های این تحقیق از یک نمونه محصلان به‌دست آمده است و به همین دلیل در تعمیم یافته‌ها به سایر گروه‌ها از جمله متعلمین مکاتب باید جانب احتیاط را رعایت کرد. بر همین اساس توصیه می‌گردد که مطالعه سایر گروه‌های یادگیرندگان نیز مورد توجه قرار گیرد. در ختم از محصلان محترم شرکت‌کننده در تحقیق حاضر تشکر و قدردانی می‌گردد.

تأییدیه اخلاقی

به افراد شرکت‌کننده در تحقیق در مورد محرمانه بودن نتایج پرسش‌نامه‌ها اطمینان داده شده است.

منابع

- شریف شاد، ف.، ارسنگ جنگ، ش و خیراللهی، ف. (۲۰۱۷). شیوع فرسودگی تحصیلی و برخی عوامل مرتبط با آن در محصلان علوم پزشکی قم. *مجله پوهنتون علوم پزشکی قم*، ۱۱(۲)، ۷۷-۸۸.
- ویس کریمی، ح.، صادقی، م. و خلیلی گشنیگانی، ز. (۱۳۹۷). بررسی فرسودگی تحصیلی و رابطه آن با راهبردهای تنظیم شناختی هیجان و تاب‌آوری تحصیلی محصلان پوهنتون علوم پزشکی شهرکرد. *نشریه راهبردهای آموزش در علوم پزشکی*، ۱۱(۱).
- رستمی، ز.، عابدی، م. و شوفلی، و. (۱۳۹۰). هنجاریابی مقیاس فرسودگی تحصیلی مسلش در محصلان زن پوهنتون اصفهان. *رویکردهای نوین آموزشی*، ۶(۱)، ۲۱-۳۸.
- محمودیان، ح.، عباسی، م.، پیرانی، ذ. و کبورانی، ف. (۲۰۱۸). نقش اشتیاق عاطفی، شناختی و رفتاری یادگیری در پیش‌بینی فرسودگی تحصیلی محصلان. *دوفصل‌نامه راهبردهای شناختی در یادگیری*، ۶(۱۰)، ۱۹۷-۲۰۶.
- محمدی، د.، مسلمی، ز. و قمی، م. (۱۳۹۸). ارتباط باورهای امید با فرسودگی تحصیلی، انگیزش تحصیلی و وضعیت تحصیلی در محصلان پوهنتون علوم پزشکی قم. *مجله توسط آموزش در علوم پزشکی*، ۱۲(۳۵)، ۲۶-۳۵.
- شیخ‌الاسلامی، خ.، کریمیان پور، غ. و ویسی، (۲۰۱۶). پیش‌بینی فرسودگی تحصیلی براساس کیفیت زندگی پوهنتونی و امید به اشتغال در محصلان. *فصل‌نامه روان‌شناسی تربیتی*، ۱۲(۳۹)، ۲۵-۴۳.
- صدوقی، م.، تمنایی فر، م.، ناصر، ج. (۲۰۱۷). رابطه‌ی تاب‌آوری، امیدواری و هوش هیجانی با فرسودگی تحصیلی در محصلان. *مجله مطالعات آموزش و یادگیری*، ۹(۱)، ۵۰-۶۷.
- فلسفی نژاد، ع.، ابراهیمی قوام آبادی، ص. (۲۰۱۵). تدوین مدل علی فرسودگی تحصیلی با توجه به نقش واسطه‌ای خودکارآمدی در محصلان دوره‌ی کارشناسی. *فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی*، ۶(۲۴)، ۱-۲۷.
- صدوقی، م. و زرچینی، ز. (۲۰۱۷). رابطه هوش هیجانی و سرمایه روان‌شناختی با فرسودگی شغلی معلمان. *نشریه علمی روان‌شناسی اجتماعی* (۴۳)، ۵-۲۵.
- Rad, M., Shomoossi, N., Rakhshani, M. H., & Sabzevari, M. T. (2017). Psychological capital and academic burnout in students of clinical majors in Iran. *Acta facultatis medicae Naissensis*, 34(4), 311-319.
- Olwage, D. (2012). Predictors of burnout and engagement of university students (Doctoral dissertation, North-West University).
- Schaufeli, W. B., Maassen, G. H., Bakker, A. B., & Sixma, H. J. (2011). Stability and change in burnout: A 10-year follow-up study among primary care physicians. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 84(2), 248-267.
- Friedman, G. (2014). Student stress, burnout and engagement (Doctoral dissertation).
- Kara, A., & DeShields, O. W. (2004). Business student satisfaction, intentions and retention in higher education: An empirical investigation. *Marketing Educator Quarterly*, 3(1), 1-25..
- Bilge, F., Tuzgol Dost, M., & Cetin, B. (2014). Factors Affecting Burnout and School Engagement among High School Students: Study Habits, Self-Efficacy Beliefs, and Academic Success. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 14(5), 1721-1727.

- Law, D. W. (2010). A measure of burnout for business students. *Journal of education for business*, 85(4), 195-202.
- Yang, H. J. (2004). Factors affecting student burnout and academic achievement in multiple enrollment programs in Taiwan's technical-vocational colleges. *International journal of educational development*, 24(3), 283-301.
- Parker, P. D., & Salmela-Aro, K. (2011). Developmental processes in school burnout: A comparison of major developmental models. *Learning and Individual Differences*, 21(2), 244-248.
- Chang, E., Eddins-Folensbee, F., & Coverdale, J. (2012). Survey of the prevalence of burnout, stress, depression, & the use of supports by medical students at one school. *Academic Psychiatry*, 36 (3), 177-82.
- Bruce, S. P. (2009). Recognizing stress and avoiding burnout. *Currents in pharmacy Teaching and Learning*, 1(1), 57-64.
- Salmela-Aro, K., Savolainen, H. & Holopainen, L. (2008). Depressive symptoms and school burnout during adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 6(3), 34-45.
- Zarafshan, H., Mohammadi, M. R., Ahmadi, F., & Aرسالاني, A. (2013). Job burnout among Iranian elementary school teachers of students with autism: a comparative study. *Iranian journal of psychiatry*, 8(1), 20.
- Schaufeli, W. B., Martinez, I. M., Marqués-Pinto, A., Salanova, M. and Bakker, A. B. (2002). Burnout and engagement in university students: A cross-national study. *Journal of CrossCultural Studies*, 33: 464-481.

په افغانستان کې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې د نرخ مدیریت پېښلیک او شننه

پوهنمل دکتور اجمل آرین

د منجمنت او تشبثات دپارتمنت، اقتصاد پوهنځی، کابل پوهنتون، کابل، افغانستان

ایمیل: ajmalaria1@gmail.com

لنډیز

د دغه لیکنې اصلی موخه دا ده چې په افغانستان کې د افغانیو او بهرنیو پیسو په تېره د امریکایي ډالر پر وړاندې د راکړې ورکړې نرخ مخینه په یوه اوږده موده کې وړاندې شي. د څېړنې موندنې چې یوه برخه یې پر کلنی او دویمه یې ورځنی ډیټا ده، د احصاییو څېړنتوکو او د تاریخي پېښو څېړنې څخه ترلاسه شوي دي. په ټوله کې د افغانی نرخ د امریکایي ډالر او نورو بهرنیو پیسو پر وړاندې څلور مهم پړاونه لري؛ مخکې له بیستي کېدو، وروسته له بنستي کېدو، کورنۍ کډوډی او بیا راژوندي کېدل. د افغانی د نرخ ناوړه ورځې د شوروي اتحاد تر یرغل وروسته او په تېره له تنظیمي جگړو سره پیل شوې، تر هغو چې په ۲۰۰۳ کال کې د سیاسي بدلون په پایله کې نوي بانکوټونه خپاره شول، د نویو پیسو تر چاپ او خپراوي وروسته افغانی خپل نسبي ټیکاو ترلاسه کړ، حال دا چې په ورستیو کلونو کې پکې یو وار بیا چټک د ارزښت لوېدل او زیات خوځښت تر سترگو کېږي.

کلیدی اصطلاحات: د بازار سمبالښت؛ د بهرنیو پیسو د تبادلې نرخ؛ د نرخ خوځښت

Exchange Rate Management a Chronicle Analysis in Afghanistan

SR. Teaching Asstt. Ajmal Arian

Department of management and business administration, Faculty of Economics, Kabul University, Kabul, Afghanistan
Email: ajmalaria1@gmail.com

Abstract

The main purpose of this effort is to provide a long-term chronicle analysis of the Afghani exchange rates, particularly against the US. dollar. The finding comes out from two sets of data (annual and daily) using the techniques of event analysis and some statistical tools. The historical analysis concludes two main stages and two sub-stage of development in the exchange rate market as a whole, pre institutionalization and post Institutionalization; collapse of the system and restructuring and construction of the system. On the other hand, the statistical finding points out that the exchange rate in recent years even of the gaining stability at initial suffered from depreciation and large volatility.

Keywords: Market Management; Foreign Exchange Rate; Foreign Exchange Volatility

سريزه

د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې نرخ د لوی اقتصاد په ډگر کې ستره نښلونکې ونډه د کورني او بهرني اقتصاد تر منځ د کاليو او پانگې بازارونو له لارې تر سره کوي. د یادونې وړ ده چې د پیسو لېږد عمل (Monetary Transmission) اقتصادي وده، سوداگري او پانگونه اغېزمنوي. په دې معنا چې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې نرخ په نړیواله کچه د بیو په لوست او څېړنه کې پرېکنده رول لري (Frieden, ۲۰۱۵) (Krugman et al., ۲۰۱۸). له همدې کبله د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې نرخ په یوه پراښتني لوی اقتصاد کې بنسټي خبره شمېرل کېږي لکه د اقتصادي پالیسیو، اقتصادي پرمختګ فورمول جوړونه او پراختیایي تگلارو په تېره د بریتون وُدز سیستم پرځېدللو څخه وروسته. په دغه څېړنه کې په لومړي سر کې زیار ایستل شوی چې په افغانستان کې د بهرنیو پیسو در راکړې ورکړې څخه یو پراخه مخینه وړاندې شي، چې له ۱۹۳۱ زیږدیز کال څخه تر ۲۰۲۰ رسېږي. په دویمه برخه کې هڅه شوې چې د بهرنیو پیسو راکړې ورکړې نرخ د نویو بانکوټونو له خپرولو (۲۰۰۳ زیږدیز کال) څخه د ورځیني نرخ ټولیزه او روښانه شننه تر سره کړو.

څېړنلار

د دی لپاره چې په افغانستان کې مو د بهرنیو پیسو په تېره د امریکایي ډالر پر وړاندې د افغانی نرخ په سیستماتیکه توګه راسپړلی وي، دوه بېلې څېړنلارې مو غوره کړې دي، یو پېښلیک او دویم احصایوی شننه. لومړی، د دی لپاره چې د افغانیو نرخ مو د امریکایي ډالر پر وړاندې د تاریخ په اوږدو کې په تېره وروسته له ۱۹۳۱ زیږدیز کال څېړلی وي نو یو پېښلیک مو تر لاس لاندې نیولی چې هغه پېښې راسپړي کومې چې د افغانیو نرخ ترې اغېزمنېده/اغېزمنېږي چې ټولټال دغه برخه ۹۰ کلونه رانغاړي. دویمه، د ځینو کارنده احصایوی توکو (د غوڅښت او اوبښتون راوښتون ضریب (coefficient of variation) پر مټ مو د افغانی نرخ د امریکایي ډالر پر وړاندې وروسته له ۲۰۰۳ کال کېږي. په څېړنه کې کاریدلې دیتا له احصایوي کالنیو (پخوانی او نوی)، د افغانستان بانک او د گوگل فایننس څخه په دوه ډوله فریکوینسیو (کلنی او ورځنی) ترلاسه شوې.

د بهرنیو پیسو پر وړاندې د افغانیو راکړې ورکړې د نرخ خوڅښت

په دې موخه چې که وغواړو د بهرنیو پیسو پر وړاندې د افغانیو نرخ خوڅښت او بدلون د بېلابېلو وختونو تر منځ په نسبي ډول ترسره کړو. د اوبښتون راوښتون ضریب (coefficient of variation) یو ګټور احصایوي توکی دی چې په مټ یې کولای شو، پرتلیزه شننه د افغانیو د نرخ اوبښته راوښته د دوو او

څو ارزښتونو تر منځ ترسره کړو. د اوبښتون راوښتون ضريب، د کره انحراف او منځني ارزښت څخه ترلاسه کېږي.

په افغانستان کې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې د نرخ سمبالښت او حقایق

په افغانستان د بهرنیو پیسو د بازار تکامل او وده له سیاسي بدلونونو سره هممهاله تر سترگو کېږي. د تبادلې نرخ پالیسي، په وروستیو څو لسیزو کې ډول ډول ادلون او بدلون څخه اغېزمن شوی دي لکه: د راکړې ورکړې نرم نرخ (د بازار نرخ)، د بهرنیو پیسو د تعریف شوی ټوکری پر وړاندې ټاکلی نرخ، او سمبال شوی لمبيدونکی نرخ.

له تاریخي اړخه، د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې بازار مخینه هغه مهال ته ورگرځي، چې د وچې له لارې سوداګري د دغه هیواد له خاورې ترسره کېده. په تېرو وختو کې د بهرنیو پیسو معاملې به دوو ځایونو (ښارونو) کې لکه: کابل او کندهار کې ترسره کېدې. په ټوله کې څېړونکي د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې بازار د ودې له اړخه په دوو بېلابېلو پروانو څېړلی دي.

له بنسټي جوړښت مخکې په افغانستان کې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې بازار

لکه څرنگه چې یادونه وشوه په افغانستان کې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې بازار مخینه پېړیو ته رسېږي، چې له ډېرو لوړو ژورو سره مل دی. په لنډو کې، په دغه هیواد کې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې معاملې مخکې له د چې بانکي او مالي جوړښتونه منځ ته راشي ۱۹۳۰ زېږدیز، د کابل او کندهار په بازارونو کې د خصوصي جوړښتونه له لارې ترسره کېدې.

له بنسټي جوړښت وروسته په افغانستان کې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې بازار

د لومړي ځل لپاره د بهرنیو پیسو د بنسټي کېدو چارې د (افغان سهامی شرکت) لخوا په ۱۹۳۰ زېږدیز کال کې چې وروسته په افغان ملی بانک وواښت ترسره شول. په هغه مهال کې د افغان ملی بانک د بهرنیو پیسو راکړه ورکړه په یوازیني انحصاري اداره کې ترسره کېده. دغه بانک په ۱۹۳۵ زېږدیز کال کې د ټاکلی نرخ، تبادلوي سیستم بازار ته وړاندې کړ، او د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې ټولې معاملې یې په پراښتی بازار کې منع کړې. د دغه چارې په پایله کې بازار کمزوری او چارې یې مخ په ځوړ شوې. په ۱۹۳۸ زېږدیز کال کې پرېکړه وشوه، چې بانک د بازار د پراختیا په موخه د بهرنیو پیسو معاملې د ځینو ټاکل شویو معامله کوونکو له لارې د ترسره کولو اجازه او رسمیت ورکړي.

له بل پلوه، په ۱۹۴۳ زېږدیز کال کې د وخت دولت پرېکړه وکړه چې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې معاملو سمبالول او څارل (د افغانستان بانک) ته چې په ۱۹۳۹ کال کې جوړ شوی و وسپاري. د افغانستان بانک له ۱۹۴۳ تر ۱۹۴۹ زېږدیز کال پورې زیار وکینښ چې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې معاملې مرکزي

کړي، پایله یې دا چې د افغانی ارزښت په بېساري ډول سره د بهرنیو پیسو پر وړاندې ولویږی، لوی لامل یې دا و چې د بهرنیو پیسو غوښتنه په لویه کچه کې د وارداتو د زیاتوالي په پایله کې وه. د افغانستان بانک په ۱۹۴۷ پریکړه وکړه چې له دغه ډول پالیسی تېر شي، هغه دا چې پالیسی جوړونکي بېرته هغه شرطونه پلي کړي چې په ۱۹۳۸ کارېدل. دغه وضعیت تر ۱۹۵۱ کال پورې وغځېد.

تر هغو چې، د لومړي ځل لپاره په افغانستان د پیسو سیستم یو علمی او الواک (تیوري) کارچوکات په ۱۹۵۱ کې (The monetary approach to the balance of payments theory) پیژندل ترسره شول. دغه سیستم د ۱۹۳۸ او ۱۹۴۷ جوړښتونو توحید شوي کړنلاره وه (Decree 2632, ۲۰۰۳). یادشوي کړنلاره سره له دې چې د بریالیتوب سره هممهاله نه وه، بیا هم تر ۱۹۶۳ کال پورې ګټه ترې اخیستل کېده، سربېره پر د چې افغانستان د پیسو نړیوال صندوق غړیتوب په ۱۹۵۵ کال کې ترلاسه کړ و.

په افغانستان کې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې سیستم څوګونی سیستم (رسمی نرخ او د بازار نرخ) و، تر هغو چې په ۱۹۶۳ کال کې د افغانی ارزښت (Par value) د سرو زرو پر وړاندې داسې وټاکل شو چې (۴۵ افغانی = ۰.۰۱۹۷۴۸۲ ګرام سوچه سره زر / ۴۵ افغانی = یوه امریکایی ډالر) دغه ټاکلی ارزښت تر ۱۹۶۷ کال پورې کاریده، بله دا چې په دغه پېر کې د راکړې ورکړې څوګونی سیستم و، هغه دا چې یو رسمي نرخ (د دولتي چارو لپاره، نړوالو اداراتو، له مخکې تعریف شوي صادراتی توکي لکه د قره قل خرمنه، وړی، مالوچ او داسې نور) (IMF, ۱۹۶۳) (IMF, ۱۹۶۷). د یادونې وړ ده چې د افغانی ټاکلی ارزښت په دغه دوره (۱۹۶۳ تر ۱۹۷۸ کال) کې هېڅ بدلون نه دی موندلی.

د افغانستان بانک سره له د چې د بریتون وډز سیستم ونړید، دوه ګونی او څو ګونی د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې سیستم تر ۱۹۸۱ کال پورې پلي کړی و. په ۱۹۸۲ کال کې د افغانستان بانک پرېکړه وکړه چې د راکړې ورکړې سیستم بدلون ته غاړه کېښوده ترڅو د بهرنیو پیسو له ټاکلي نرخ سیستم څخه یوه نرم نرخ (واحدہ کرنسی امریکایی ډالر) ته وواړي (IMF, ۱۹۷۸) (IMF, ۱۹۸۲). برعکس، په ۱۹۸۸ کې مرکزي بانک وغوښتل چې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې نرخ د امریکایی ډالر پر وړاندې ټاکلی نرخ ولري (IMF, ۱۹۸۸) (IMF, ۱۹۹۱). وروستی خبره دا چې د نویمو کلونو پیل او کورنی جګړه په افغانستان کې د اقتصادي کلېوډی په ځانګړي توګه د پیسو په سیستم کې وه. په ټولیز ډول له ۱۹۹۲ څخه تر ۲۰۰۲ زېږدیز کال پورې د راکړې ورکړې سیستم یو غیر رسمي (De facto) خپلواک بدلیدونکی سیستم و (IMF, ۱۹۹۲) (IMF, ۲۰۰۲).

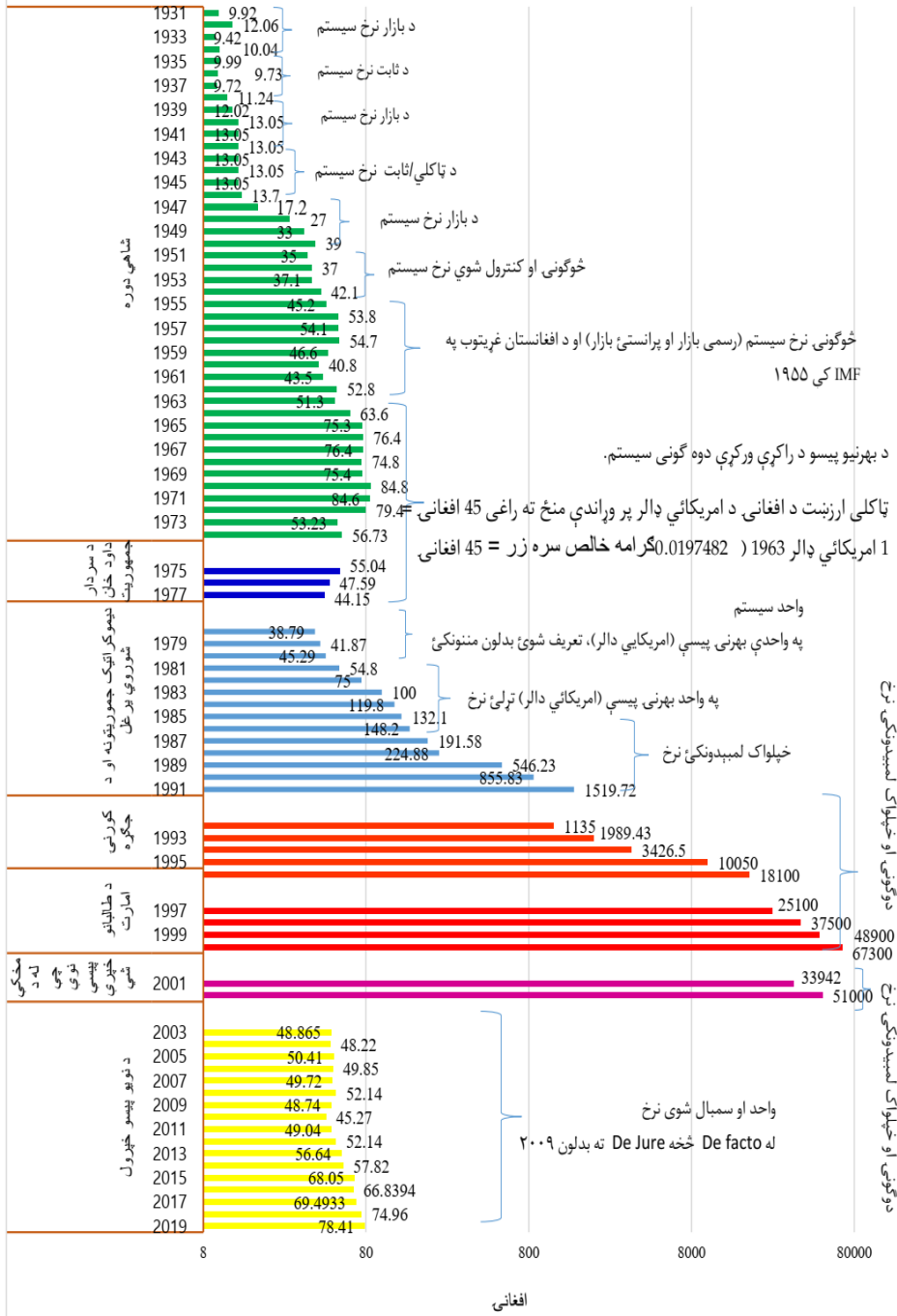
د دی لپاره چې یو روښانه انځور مو وړاندې کړی وي، لومړی ګراف له ۱۹۳۱ زېږدیز کال څخه تر ۲۰۲۰ پورې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې لړۍ ښيي. په دغه پېر کې د افغانیو نرخ له ۱۹۳۱ څخه تر

۱۹۴۷ کال پورې نسبتاً ثابت (۴۵.۳۷۵ افغانۍ = ۱ امریکایي ډالر). وروسته له ۱۹۸۸ کال د افغانۍ نرخ د امریکایي ډالر پر وړاندې د ارزښت لوېدل ښيي (۱۴۱.۶۵۱۴ افغانۍ = ۱ امریکایي ډالر). دغه د ارزښت لوېدل تر هغو زور واخیست چې افغانستان تر ټولو بد د افغانیو د ارزښت لوېدل تجربه کړي

۲۱۵۲۶.۰۵

افغانۍ = ۱ امریکایي ډالر) اوسط نرخ تر ۲۰۰۳ زېږدیز کال.

لومړی گراف. د افغانۍ راکړې وړکړې نرخ د امریکایي ډالر پر وړاندې (د کال وروستی نرخ)

سرچینه: د څیړونکي محاسبه او ترتیب

له ۲۰۰۳ کال وروسته د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې په نرخ کې بی ثباتي

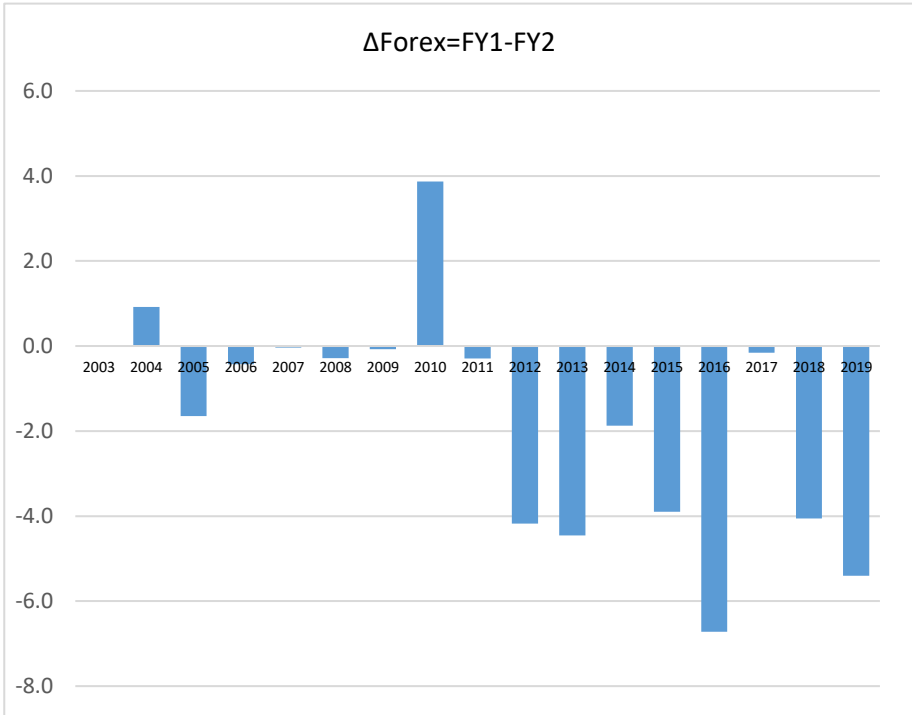
تر دغه مهاله زموږ بحث په افغانستان کې د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې د نرخونو د مدیریت او سمبالښت په اړه له ۱۹۳۱ تر ۲۰۰۳ کاله پورې و. په دې برخه کې اصلی موخه د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې د نرخ مدیریت وروسته له نوي بانکوتونو له پېژندلو ۲۰۰۳ ده.

د ۲۰۰۳ کال پیل د پیسو په مارکیټ کې او په ټوله کې په پولي سیستم کې یو روښانس بللی شو. د نویو بانکوتونو خپرول (د جمهوري ریاست ۱۴۲ لمبر فرمان کال ۲۰۰۳) یو بنسټي گام د ټولو اصلاحات لپاره (پولي او غیرپولي) گڼل کېږي.

په لومړیو کې، وروسته له دې چې نوی بانکوتونه وپېژندل شول (دریو صفرونه لري کېدل له پخوانیو بانکوتونو) په افغانستان د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې سیستم یو غیررسمی (de facto)، مدیریت شوی لمبیدونکی او واحد نرخ جوړښت درلود. د افغانستان بانک د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې نرخ په ورځیني ډول (افغانی - امریکایي ډالر نرخ) د پرانیستي بازار څخه د سهار په لومړیو کې ترلاسه او اعلان وي. داسې، چې د افغانستان بانک له بازار څخه ترلاسه کړي د پېر او پلور نرخونه ساده منځیني نرخ محاسبه او د رسمی معاملاتو او راکړې ورکړې لپاره رسمي نرخ پېژندل کړي (IMF, ۲۰۰۳).

په ټوله کې د افغانستان بانک کومه پرانیستي پېژنده د بهرنیو پیسو د نرخ په هکله نلري. بیا هم په ۲۰۰۸ زېږدیز کال کې یې یو نسبتاً واضح تعریف د بهرنیو پیسو د راکړې ورکړې د سمبالښت په هکله وړاندې کړی دی. کله چې په ۲۰۰۸ کال کې د افغانی ارزښت د امریکایي ډالر په پرتله ۵ سلنه ولويد، نو د د افغانستان بانک د بهرنیو پیسو د نرخ لپاره یو رسمی (de jure) هغه داسې چې د لمبیدونکي نرخ پولي (حدود) ټاکل شوي ندي. دغه ډول بدولون کوم اساسی بدلون نه بل د میتودولوژی له اړخه ترسره شوی دی. پر د اساس د افغانستان بانک به په بازار کې منظمه لاسوهنه (بهرنیو پیسو لیلام

په اوونۍ کې دوه ځلې په وروستیو کلنو کې درې ځلې) له لارې هغه موخې ترلاسه شي چې د پیسو وده او بهرنیو پیسو په لیلام کې ډېره خوځیدنه وځارل شي (IMF, ۲۰۰۹) (IMF, ۲۰۱۹).

دويم انځور: د امريکايي ډالر پر وړاندې د افغانۍ په نرخ کې بدلون نړيوال مالي احصايه (IFS)

پورتنی گراف له ۲۰۰۳ - ۲۰۱۹ پورې د امريکايي ډالر پر وړاندې د افغانۍ په نرخ کې د بدلون روښانه انځور ښيي، په ټوله کې د افغانۍ ارزښت د امريکايي ډالر پر وړاندې لوېدل په گوته کوي پرته له ۲۰۰۴ او ۲۰۱۰ کال څخه. په ورستۍ لسيزه کې د افغانۍ د ارزښت ټيټېدل تر ډېره په سياسي ټيکاو او بهرنيو مرستو کمېدلو تړاو لري.

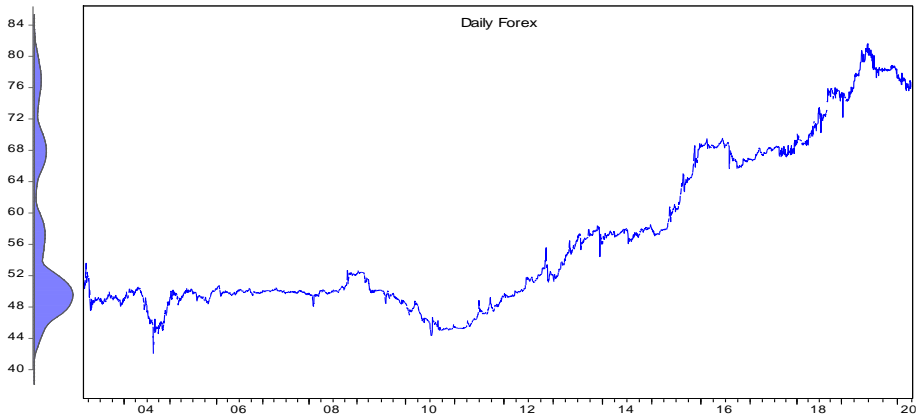
د بهرنيو پيسو د راکړې ورکړې د ورځني نرخ بې ثباتي

وروسته له دې چې په ۲۰۰۳ کال کې د افغانستان په پيسو کې بدلون راغی، افغانۍ خپل نسبي ټيکاو د بهرنيو پيسو پر وړاندې تر لاسه کړ. درېم گراف د افغانيو ورځيني نرخ بدلون رابدلون د امريکايي ډالر پر وړاندې ښيي له ۲۰۰۳ کال تر ۲۰۱۹ کال پورې. په يوه پراخه لمن او اوږده مهال کې چې ټولټال (۵۲۶۹) د افغانيو ورځيني نرخونه، په ټول کې اوولس کلن ورځيني نرخ د افغانيو د خپل بدلون رابدلون پر بنسټ په پنځو ډلو کې ۴۰ - ۵۰، ۵۰ - ۶۰، ۶۰ - ۷۰، ۷۰ - ۸۰، ۸۰ - ۹۰ ویشل شوی، لومړی جدول بشپړ انځور د افغانۍ د اوبښتې په هکله د اوولس کلنو په لړ کې په ورځني ډول وړاندې کوي.

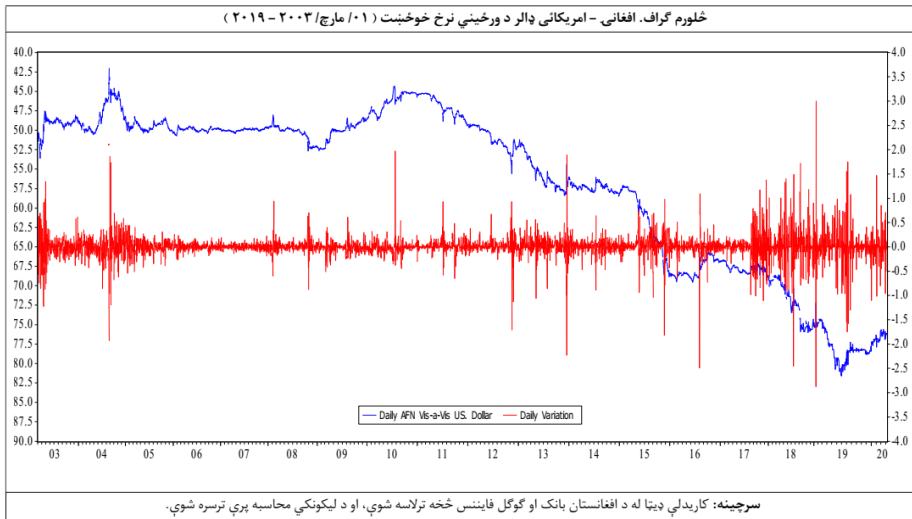
لومړۍ جدول. د امریکایي ډالر پر وړاندې د افغانۍ د راکړې ورکړې د نرخ خوځښت ۲۰۲۰ - ۲۰۰۳

مشاهدې	خپوروالی کورټزس	پلنوالی سکيونس	کره انحراف	ټیټ نرخ	لوړ نرخ	منځینی نرخ	افغانۍ - امریکایي ډالر ورځینی نرخ
۲۰۸۰	۲,۴۸۱۶۲۰	-۰,۹۱۷۹۶۷	۱,۶۳۷۵۸۱	۴۲,۰۳۰۰۰	۴۹,۹۹۰۰۰	۴۸,۳۵۴۹۵	(۵۰ - ۴۰)
۱۶۵۴	۱,۳۸۴۴۴۴	۰,۲۹۱۲۱۱	۳,۱۹۵۸۴۷	۵۰,۰۰۰۰۰	۵۹,۹۹۰۰۰	۵۳,۵۲۹۲۸	(۶۰ - ۵۰)
۸۸۱	۵,۱۹۲۹۱۶	-۱,۶۶۳۶۷۵	۲,۲۴۱۳۶۸	۶۰,۰۰۰۰۰	۶۹,۹۶۲۰۰	۶۷,۰۹۲۸۸	(۷۰ - ۶۰)
۵۹۷	۲,۶۴۳۶۰۵	-۰,۷۲۲۴۰۶	۲,۴۸۶۴۴۸	۷۰,۰۰۰۰۰	۷۹,۹۵۰۰۰	۷۵,۹۱۷۳۴	(۸۰ - ۷۰)
۵۷	۲,۹۳۱۱۴۰	۰,۹۹۸۲۰۵	۰,۴۶۰۱۸۲	۸۰,۰۰۰۰۰	۸۱,۶۲۹۵۰	۸۰,۵۰۲۷۵	(۹۰ - ۸۰)
۵۲۶۹	۲,۴۶۳۳۸۹	۰,۹۰۷۱۳۳	۱۰,۱۲۳۶۸	۴۲,۰۳۰۰۰	۸۱,۶۲۹۵۰	۵۶,۵۸۳۰۰	ټول

سرچینه: د لیکونکي محاسبه

دریم انځور: د امریکایي ډالر پر وړاندې د افغانۍ ورځینی نرخ انځور (د لیکونکي محاسبه)

څلورم گراف کې د افغانیو راکړې ورکړې نرخ د امریکایي ډالر پر وړاندې چې ارزښت او د نرخ خوځښت په گوته شوی دی. له گراف څخه په ښکاره څرگندېږي چې د افغانی نرخ د امریکایي ډالر پر وړاندې په پرلپسې ډول په ځانگړي توگه وروسته له ۲۰۱۰ زېږدیز کاله لوېدلی او له ډېر خوځښت سره مل دی. په ټوله کې د افغانیو د ارزښت لوېدل په څلورو پړاوونو کې ښودل کېږي. لومړی، ۵۰ افغانی = ۱ \$ بدولون ۶۰ افغانی = ۱ \$ (د ۲۰۱۲، جون تر ۲۰۱۵، جون)؛ وروسته له ۲۰۱۵ کال څخه د افغانی ارزښت لوېدل گړندیتوب خپل کړ، هغه دا چې ۶۰ = ۱ \$ بدلون ۷۰ = ۱ \$ (د ۲۰۱۵، جولای - ۲۰۱۸ اپریل)؛ له بده مرغه د افغانیو د ارزښت لوېدل نوره هم چټکتیا خپله کړه تر هغو چې د (۲۰۱۸، مې - ۲۰۱۹ جولای) د افغانی ارزښت په بی ساري ډول ولويد ۸۱.۶ = ۱ \$. په ټوله کې دا ټول منفي بدلون د افغانی په ارزښت کې د توند خوځښت سره مل ترسترگو کېږي.

د بهرنیو پیسو پر وړاندې د افغانیو راکړې ورکړې د نرخ خوځښت

په دې موخه که وغواړو چې د بهرنیو پیسو پر وړاندې د افغانیو نرخ اوښتون رابښتون د بېلابېلو وختونو تر منځ په نسبي ډول پرتله کړو، د اوښتون رابښتون ضریب (coefficient of variation) یو گټور احصایوي توکی دی، چې پر مټ یې کولای شو پرتلیزه شننه د افغانیو د نرخ اوښتنه رابښتنه د دوو او څو ارزښتونو تر منځ ترسره کړو.

د اوښتون رابښتون ضریب، د کره انحراف او منځیني ارزښت څخه ترلاسه کېږي.

$$CV = \sigma / \mu$$

څرنگه چې، CV د اوښتني ضریب، (σ) کره انحراف او (μ) منځیني ارزښت

دويم جدول يوه کره پېژندنه د کلني نرخ د خوځېدنې په هکله وړاندې کوي، چې د افغانۍ نرخ د امریکايي ډالر پر وړاندې ډول ډول خوځېدنه په بېلابېلو وختونو کې ښيي، هغه دا چې تر ټولو لږ خوځېدنه له (۲۰۰۳ - ۲۰۰۸) ښکاري نسبت ټولې دورې ته، حال دا چې تر ټولو ډېره خوځېدنه په وروستيو پنځو کلنو ۲۰۱۵ - ۲۰۱۹ کې ترسترگو کېږي، چې په پرله پسې ډول ۲۰۱۵ - ۲۰۱۶ او ۲۰۱۸ - ۲۰۱۹ کره انحرافونه يې ۳.۵۳ او ۲.۵۴ دی.

دوهم جدول. د امریکایي ډالر پر وړاندې د افغانۍ خوځښت ۲۰۰۳ - ۲۰۱۹

کال	د افغانۍ نرخ د یوه امریکایي ډالر پر وړاندې لمنه (حد)	د کال په ترڅ کې منځینۍ نرخ	د افغانۍ د ارزښت پورته او کښته کیدل د کال په ترڅ کې (د ورځیني نرخ پر بنسټ)	د اوښتني ضریب (%)	کره انحراف
۲۰۰۳ - ۲۰۰۴	۴۸،۸۶ - ۴۸،۷۸	۴۸،۸۲	-۳،۸۳	۲،۱۳	۱،۰۴
۲۰۰۴ - ۲۰۰۵	۴۹،۷۴ - ۴۸،۲۲	۴۸،۹۸	-۰،۳۳	۳،۹۸	۱،۹۵
۲۰۰۵ - ۲۰۰۶	۵۰،۳۴ - ۵۰،۴۱	۵۰،۳۸	-۲،۷۷	۱،۰۰	۰،۵۰
۲۰۰۶ - ۲۰۰۷	۵۰،۰۷ - ۴۹،۸۵	۴۹،۹۶	۰،۸۳	۰،۵۱	۰،۲۵
۲۰۰۷ - ۲۰۰۸	۴۹،۵۰ - ۴۹،۷۲	۴۹،۶۱	۰،۷۱	۰،۳۲	۰،۱۶
۲۰۰۸ - ۲۰۰۹	۵۲،۴۵ - ۵۲،۱۴	۵۲،۳۰	-۵،۱۳	۱،۸۶	۰،۹۷
۲۰۰۹ - ۲۰۱۰	۴۷،۷۶ - ۴۸،۷۴	۴۸،۲۵	۸،۳۸	۲،۵۵	۱،۲۳
۲۰۱۰ - ۲۰۱۱	۴۵،۳۳ - ۴۵،۲۷	۴۵،۳۰	۶،۵۱	۲،۶۳	۱،۱۹
۲۰۱۱ - ۲۰۱۲	۴۹،۵۲ - ۴۹،۰۴	۴۹،۲۸	-۸،۰۸	۲،۵۳	۱،۲۵
۲۰۱۲ - ۲۰۱۳	۵۱،۹۹ - ۵۲،۱۴	۵۲،۰۷	-۵،۳۵	۲،۵۵	۱،۳۳
۲۰۱۳ - ۲۰۱۴	۵۶،۷۴ - ۵۶،۶۴	۵۶،۶۹	-۸،۱۶	۳،۴۶	۱،۹۶
۲۰۱۴ - ۲۰۱۵	۵۷،۵۶ - ۵۷،۸۲	۵۷،۶۹	-۱،۷۳	۰،۸۶	۰،۵۰
۲۰۱۵ - ۲۰۱۶	۶۸،۵۹ - ۶۸،۰۵	۶۸،۳۲	-۱۵،۵۶	۵،۱۶	۳،۵۳
۲۰۱۶ - ۲۰۱۷	۶۹،۷۹ - ۶۶،۸۴	۶۸،۳۲	۰،۰۱	۱،۶۴	۱،۱۲
۲۰۱۷ - ۲۰۱۸	۶۹،۳۹ - ۶۹،۴۹	۶۹،۴۴	-۱،۶۲	۰،۷۷	۰،۵۴
۲۰۱۸ - ۲۰۱۹	۷۵،۳۲ - ۷۴،۹۶	۷۵،۱۴	-۷،۵۹	۳،۳۷	۲،۵۴
۲۰۱۹ - ۲۰۲۰	۷۶،۹۸ - ۷۸،۴۱	۷۷،۷۰	-۳،۲۹	۲،۳۹	۱،۸۶

سرچینه: د څیړونکي محاسبه

پورتنی جدول چې د افغانۍ - امریکایي ډالر ورځیني نرخ څخه د اوولس کلونه په موده کې محاسبه شوی، یو لوی انځور د راکړې ورکړې د نرخ په هکله وروسته د نویو پیسو د خپرولو څخه وړاندې کوي. په ټوله کې دغه جدول پنځه لوی خوځښتونو په کوته کړي چې ۲۰۰۴ - ۲۰۰۵، ۲۰۱۳ - ۲۰۱۴، ۲۰۱۵ - ۲۰۱۶، ۲۰۱۸ - ۲۰۱۹ او ۲۰۱۹ - ۲۰۲۰ دي.

پایلي

د بهرنیو پیسو په نرخ کې په تېر کلونو کې ډېر بدلونونه په تېره د تېری پېړۍ په وروستیو کې منځ رامنځ ته شوی دي. له دغه بدلونونه افغانستان گوښه نه دی پاتې شوی. د دغه هیواد په پیسو کې له ۱۹۳۱زېږدیز کال را په دیخوا ډېر بدلون رابدلون تر سترگو کېږي. په بهرنیو پیسو پورې تړلې چارې او بازار بنسټي کیدل د د افغانستان بانک د بنسټ اېښودلو سره هممهاله د پیسو سیاست و در بهرنیو پیسو د نرخ پالیسي یو له بل سره وودل شوی. د پالیسي طرح او څنگ ته اېښودل په ټوله کې په حاکمو آرونو (شرایط) پورې تړلې سکالو گنل کېږي. دا چې د ځواب وړ د بهرنیو پیسو د تبادلې رژیم تر لاس لاندې ونیول شي هر ورو دغه ډول رژیم د پولې او مالي سیاستونه سر پخلا او د نورو ټولو سیاستونه ملاتړ ولري.

د تبادلوي رژیم ټاکل په جگړه ځپلیو هېوادونو کې تر ډېره اقتصادي ټیکاو ته ورگرځیدلو او رسېدلو پورې تړاو لری، چې څلور اساسی اقتصادي بدلیدونکو (د GDP وده، د صادراتو وده، پیسو ته د تقاضا بیلانس، او د بیو کچه) سره په پام کې ترسره کېږي. په وروسته له جگړې هېوادونو کې د افغانستان په کډون د پیسو د تبادلې رژیم کومه پرېکنده احصایيوي مستقیمه اغېزه د GDP پر ودې او د پیسو پر تقاضا نلري. په هر ډول، د تبادلې لمبیدونکی نرخ منفی اغېزه پر صادراتو لري، حال دا چې د ټاکلی نرخ او سمبال شوي لمبیدونکي نرخ مستقیمه اغېزه د بیو پر ټیکاو ده.

تر ټولو ډېر مهم ټکی د بهرنیو مرستو او ریښتیني تبالوی نرخ تر منځ متقابلې اغېزه پر پورتنیو مهمو اقتصادي بدلیدونکو باندې به گټوره توگه ده، هغه داسې چې په افغانستان کې د بهرنیو پیسو د تبادلې پالیسي ټینگار د نرخ د خوځیدو پر کمښت، د ټیکاو له منځه وړونکي اټکلیز بریدونه په بازار کې، په کافی اندازه د بهرنیو پیسو زیرمه ساتل، او د احتیاط له مخې په بازار کې لاسوهنه بی له دی چې د نرخ د خوځیدو پولې مخکې له مخکې ټاکل شوی وي.

زمونږ تجربې موندنې ښیې چې د وروستیو کلونو اقتصادي او حاکمو شرایطو (د اقتصادي ودې لوېدل، د مرستو کمیدل، د بیو لوړېدل، د افغانۍ د ارزښت ټیټېدل، او د بهرنیو پیسو په لیلام کې ډېرېدل) په رڼا کې ترلاسه شوی داسې وړاندې کوي چې: بنسټیز او رغنده بدلون راوستول د بهرنیو پیسو د نرخ په پالیسي کې، هغه داسې چې پالیسي جوړونکي یو ټولگه (سپټ) د یو لاس شویو او یو له بل سره تړلو پالیسيو چې د ټولو کورنیو او باندنیو اغېز لرونکو عواملو لکه بهرنۍ مرستې، اساسی سوداگریزو شریکانو (ایران او پاکستان) په پالیسيو کې بدلون، په سوداگریزو اقتصادي فعالیتونو کې بدلون، په سوداگریزو بیلگو بدلون، بزنیس او بازار کې بدلون، لارې چارې موندل چې وکولای شي د بهرنیو پیسو بهېدل

رسمی او له قاچاق مخنیوی، د بهرنیو مرستو د بندښت پالیسی چې د ریښتیني اقتصاد په نغوټاند (شاخصونو) ولاړ وي او رامنځته کړي.

وړاندیزونه

په ټوله کې له دغه څپرې او دې ته ورته څپرې دا ترلاسه کېږي چې په افغانستان کې د پولي سیاست او د تبادلې نرخ پالیسي د عیني شرایطو په خاصه توګه د شته شرایطو په کور دننه او په سیمه کې او راتلونکي بدلونونو ګڼلو سره، یو مخ پر وړاندې لید سره پالیسي وتورل شي، چې د تېر وخت په څېر تېروتنو مخه ډب او یا هم لږ شي. ځنې وړاندیزونه په لاندې لښتلیک کې رانغښتي دي:

۱. یوه مناسبه علمي او خپلواکه پېژندګلو د افغانستان له اقتصاد، په خاصه توګه د پولي جوړښت څخه ترسره کول.

۲. د وخت د غوښتنو سره سم د نویو نغوټاندو رامنځ ته کول، ترڅو د نسبي او پرتله ایزو څپرې لار پرانېزي او رښتیني بدلونونه برابري شي.

۳. ټولې پالیسي شالید او شواهدو ته په کتو سره وتورل شي.

۴. د یو مناسب پولي او مالي سیاست لیدلوري ټاکل په خاصه توګه زمونږ د بهرني سوداګریزو ملګرو هیوادونو په نظر کې نیول.

۵. د شته خنډونو او ښه چانسو په شتون کې د ملي اقتصاد په کچه د عاجلو وارداتي توکو نښه کول او د انسجام پالیسي جوړول، ترڅو پر مټ یې د افغانستان بانک وکولای شي د تبادلې نرخ پالیسي وټاکي.

- Frieden, J. A. (2015). *Currency Politics: The political economy of exchange rate policy*. Princeton University Press.
- Fry, M. J. (1976). A Monetary Approach to Afghanistan's Flexible Exchange Rate. *Journal of Money, Credit and Banking*, 8(2), 219.
<https://doi.org/10.2307/1991742>
- International Monetary Fund (1956). *Annual Report. ANNUAL REPORT OF THE EXECUTIVE BOARD FOR THE FINANCIAL YEAR ENDED APRIL 30, 1956*. WASHINGTON, B.C.
- International Monetary Fund (1978). *Annual Report. ANNUAL REPORT OF THE EXECUTIVE BOARD FOR THE FINANCIAL YEAR ENDED APRIL 30, 1978*. WASHINGTON, B.C.
- International Monetary Fund (1982). *Annual Report. ANNUAL REPORT OF THE EXECUTIVE BOARD FOR THE FINANCIAL YEAR ENDED APRIL 30, 1982*. WASHINGTON, B.C.
- International Monetary Fund (1988). *Annual Report. ANNUAL REPORT OF THE EXECUTIVE BOARD FOR THE FINANCIAL YEAR ENDED APRIL 30, 1988*. WASHINGTON, B.C. ISSN 0250-7498
- International Monetary Fund (1991). *Annual Report. ANNUAL REPORT OF THE EXECUTIVE BOARD FOR THE FINANCIAL YEAR ENDED APRIL 30, 1991*. WASHINGTON, B.C. : ISSN 0250-7498
- International Monetary Fund (1992). *Annual Report. ANNUAL REPORT OF THE EXECUTIVE BOARD FOR THE FINANCIAL YEAR ENDED APRIL 30, 1992*. WASHINGTON, B.C. : ISSN 0250-7498
- International Monetary Fund (1963). *Annual Report. ANNUAL REPORT OF THE EXECUTIVE BOARD FOR THE FINANCIAL YEAR ENDED APRIL 30, 1963*. WASHINGTON, B.C. : ISSN 0250-7498
- International Monetary Fund (1967). *Annual Report. ANNUAL REPORT OF THE EXECUTIVE BOARD FOR THE FINANCIAL YEAR ENDED APRIL 30, 1967*. WASHINGTON, B.C. : ISSN 0250-7498
- International Monetary Fund (2002). *Annual Report. ANNUAL REPORT OF THE EXECUTIVE BOARD FOR THE FINANCIAL YEAR ENDED APRIL 30, 2002*. WASHINGTON, B.C. : ISSN 0250-7498
- International Monetary Fund (2003). *Staff report IMF Country Report No. 03/299. A Rebuilding a Macroeconomic Framework for Reconstruction and Growth in ISLAMIC STATE OF AFGHANISTAN*.
- International Monetary Fund (2009). *Annual Report. Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions*. ISSN 0250-7366. International Monetary Fund, Publication Services 700 19th Street, N.W., Washington, D.C. 20431, U.S.A .
- International Monetary Fund (2019). *Annual Report. Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions*. ISSN (Online) 2304-0831. International

Monetary Fund, Publication Services 700 19th Street, N.W., Washington, D.C.
20431, U.S.A

Krugman, P. R., Obstfeld, M., & Melitz, M. J. (2018). International finance: Theory and policy (Eleventh edition, global edition). Pearson.

Official Gazette No. 808 (2003). Department of Official Gazette, Ministry of Justice.

Official Gazette No. 2632, 1951. Department of Official Gazette, Ministry of Justice.

د مقایسوي ادب، مخکښان او مکتبونه په نولسمه او شلمه پېړۍ کې

پوهنيار عنايت الله شهاب

د عربي ژبې څانگه، تعليم او تربیې پوهنځی، سيد جمالدين افغانی پوهنتون، کنړ، افغانستان

ایمیل: enayayshihab2@gmail.com

لنډيز

د ادب مقارن (پرتلیز یا مقایسوی) ادب فکر او نظریه چی د اروپا په غیر کې نوي منځ ته راغلی، د ادبی څېړنو او نړیوالو ادبی اړیکو برسيره د استعدادونو مسافرت، او دادب پرتله د نورو فنونو سره څیړي. نو له همدی کبله مقارن ادب متفاوت علم دی چی خپل ځانگړي اصول او قواعد لری، نوی او د پرمختگ په جریان کی دی په ځانگړی ډول له نولسمې او شلمې پېړیو راهیسی. نو دا مقاله به د ادب مقارن مفهوم، منځ ته راتلو وخت، ځای او ددی علم د پرمختگ په یادو شوو پېړیو کی له مشهورو پوهانو او هغو ځانگړو مکتبونو چی ددی علم د پرمخ تللو سبب شوی رڼا واچوي، او هم به هغه ساحی چي لدی علم څخه پکی څېړنه کیږی روښانه شی.

اصطلاحات کلیدی: ادب؛ پرتلېز؛ مفهوم؛ پیدایښت؛ مکتبونه؛ ساحی؛ څېړنه

الأدب المقارن، أعلامه ومدارسه في القرنين التاسع عشر والعشرين

پوهنيار عنايت الله شهاب

قسم اللغة العربية، كلية التعليم والتربية، جامعة سيد جمال الدين الأفغاني، کنړ، افغانستان

ایمیل: enayayshihab2@gmail.com

الملخص

فكرة الأدب المقارن هي فكرة أو نظرية حديثة التي نشأت في الحضن الأوروبي و أنها تشمل جملة البحوث الأدبية والعلاقات الأدبية الدولية وتدرس هجرة الأفكار والصلات المختلفة بين الآداب والفنون الأخرى وكذلك الدراسات المقارنة كونها علما مستقلا فلها أصول وقواعد خاصة. وهذا النوع حديث النشأة وفي تطور مستمر، خاصتا في القرنين التاسع عشر والعشرين فالمقال سيوضح مفهوم الأدب المقارن مع نشأته وتطوره عبر القرنين السابقين مع ذكر الأعلام المشهورين والمدارس التي تطور فيها هذه الفكرة المقارنة مع مجالات البحث فيه.

الكلمات المفتاحية: الأدب؛ المقارن؛ المفهوم؛ النشأة؛ المدارس؛ مجالات؛ البحث

مقدمة

الأدب المقارن هو الأدب العالمي الذي يقارن الأدب بين اللغتين المختلفتين أو أكثر والأدب المقارن حديث النشأة لم يتجاوز وجوده عن القرن التاسع عشر الميلادي وجد بذوره الأولى بعد الحرب العالمية الثانية على جهود علماء فرنسا.

وعندما طلعت شمس الحضارة في القرن العشرين ظهرت لنا الفنون والآداب الجديدة لافي مجال الأدب العربي فقط بل في مجال الآداب العالمية أيضا بتعامل العولمة وقد عرف الأدب المقارن في البيئة العربية كمادة مدروسة عندهم وكتب علماء العرب أكثر مقالاتهم في هذا الحقل المقارني وبينوا فيها الحدود العامة للأدب المقارن.

أهمية الموضوع

في هذه المقالة محاولة لإيضاح

١. توضيح النشأة والمفهوم للأدب المقارن .
  ٢. إيضاح المدارس المقارنية (الفرنسية والأمريكية والروسية) في القرنين التاسع عشر والعشرين خصوصا وما لهم من خصائص ومزايا .
  ٣. بيان أهم وأحدث مجالات البحث التي أكثرها غير معروفة للقارئ والدارس في هذا المجال .
  ٤. التذكير عن العلماء الذين بذلوا جهودهم حول الأدب المقارن، خاصتا في القرنين المذكورين .
- الأدب المقارن من أهم علوم الأدب، حديث النشأة، لم يكتب فيه كثيرا في مجتمعنا، فأردت أن أبين أهم نقاطه الأساسية وتوضيحه خاصة في القرنين التاسع عشر والعشرين.

أهداف المقالة

تهدف هذه المقالة إلى توضيح المفاهيم التالية:

١. توضيح مصطلح الأدب المقارن ونشأتها.
٢. معرفة مدارس الأدب المقارن وخصائصها.
٣. بيان مجالات البحث في الأدب المقارن .
٤. ذكر العلماء الذين بذلوا جهودهم في القرنين التاسع عشر والعشرين.

الدراسات السابقة

لما تتبعت حول موضوع الأدب المقارن في القرنين (التاسع عشر والعشرين) ما عثرت على كتاب ولا مقالة تحيط الموضوع بأكملها ولكن توجد كتب وافرة تبحث عن الأدب المقارن بشكل عام متفرقا في كتب شتى وإني حاولت أن أبحث وأجمع حول الموضوع في مقالة مستقلة توضح القرنين المذكورين،

واقبتست من أمهات هذه الكتب بأسلوب شيق سهل وسأذكر من العلماء الذين بحثوا عن هذا الموضوع وأشاروا إلى الموضوعات التي استفدت منها في بحثي وهم كما يلي .

١. د. محمد غنيمي هلال في كتابه "الأدب المقارن".
٢. دكتور طه ندى كتابه "الأدب المقارن".
٣. الدكتور شوقي صيف في كتابه " الفن و مذاهبه في النثر العربي".
٤. هادي نظري منظم وريحانة منصورى، الأدب المقارن، مدارسه ومجالات البحث فيه.
٥. السالمي، باسل في كتابه "الأدب المقارن".
٦. كلود، بيشوا، أندريية روسو، الأدب المقارن، ترجمه أحمد عبدالعزیز.
٧. علوش، سعيد، مدارس الأدب المقارن.
٨. حسام، الخطيب، آفاق الأدب المقارن عربيا وعالميا.

أسئلة البحث

١. ماهو الأدب المقارن ؟
٢. ماهي مدارس الأدب المقارن في القرنين التاسع عشر والعشرين ؟
٣. ماهي مجالات البحث المقارن ؟
٤. من هم أعلام الأدب المقارن في القرنين المذكورين ؟

منهج البحث

لقد تتبعت في كتابة هذا المقال منهج الرسائل والمجلات الجامعية، وهو المنهج الوصفي والتحليلي حيث أسندت المعلومات إلى المصادر والمراجع الأصلية بوضع لقب أو شهرة المؤلف ثم اسم كتابه وسنة طباعته ومكانه.

مفهوم الأدب المقارن

يقوم مدلول الأدب المقارن أو مفهومه على دراسة "مواطن التلاقي بين الآداب في لغاتها المختلفة وصلاتها الكثيرة المعقدة، في حاضرها أو في ماضيها، وما لهذه الصلات التاريخية من تأثير أو تأثر، أيًا كانت مظاهر ذلك التأثير أو التأثر، سواء تعلقت بالأصول الفنية العامة للأجناس الأدبية والمذاهب الأدبية أو التيارات الفكرية، أو اتصلت بطبيعة الموضوعات والمواقف والأشخاص التي تعالج أو تحاكي في الأدب، أو كانت خاصة بصور البلاد المختلفة كما تنعكس في ادآب الأمم الأخرى، بوصفها صلات فنية تربط ما بين الشعوب والدول بروابط إنسانية تختلف باختلاف الصور والكتاب، ثم ما يمت إلى ذلك

بصلة من عوامل التأثير والتأثر في أدب الرحالة من الكتاب (م. غ. هلال - الأدب المقارن) فإن الأدب المقارن هو الأدب الذي أعطى النثر العربي مجالاً واسعاً وجديداً في القرن العشرين ويرى الدكتور غنيمي هلال أن الأدب المقارن نشأ في القارة الأوروبية في أحضان فرنسا وما دام يرتقي حتى أصبحت له أهمية كبيرة لا تقل من أهمية نقد الأدب الحديث.

للأدب المقارن مدارس مشهورة ولكل واحدة منها خصائص وميزات انفرد بها من الأخرى وليس الأدب المقارن جمع المتشابهات وجمع الاختلاف من كتب أو صفحات أو أعمال أدبية بل هو كما يقول العالم الفرنسي (فان تيجيم) (٧٤) في كتابه "الأدب المقارن" يخشى أن يظن أن المقصود بالمقارنة هو تضديد المتشابه من الكتب والنماذج والصفحات من مختلف الأبواب لمعرفة وجوه الشبه وجوه الخلاف، لا غاية أخرى غير آراء حب الاطلاع وتحقيق رغبة فنية أو إصدار حكم تفضيلي ينتهي إلى تصنيف.

ولا تنكر أن هذا الضرب من المقارنة عمل شيق ومفيد جداً وأن ليس له قيمة تاريخية ولا يتقدم بتاريخ الأدب خطوة واحدة، ينبغي أن تفرغ كلمة مقارنة من كل دلالة فنية وتوصب فيها معنى علمياً ففي ضوء الرأي المذكور قد أصبح ضرورياً تعيين مجالات البحث في حدود المقارن بروحه الحقيقي.

وقد تطور النثر العربي على مر العصور بحسب البيئة والأحوال الاجتماعية والثقافية وغيرها، وتغيرت أساليبها على مر العصور، من العصر الجاهلي إلى العصر الحديث ولكل عصر أساليبه الخاصة تتميز بعضها عن بعض (٧٥).

يرى المؤلفون الذين ألفوا في الأدب المقارن واعتنوا به أن هذا العلم أهم مكاناً وأخطر نفعاً وأنهم جعلوه "جوهرياً" لدراسة تاريخ الأدب والنقد بمعناهما الحديث.

فقال د. غنيمي هلال: "في تتبعنا عن نشأة هذا العلم الحديث من علوم الأدب نلم بنظريات في النقد وبأسس عامة في دراسات تاريخ الأدب، كان لها أخطر الأثر في ميلاد هذا العلم واكتمال معناه ولا غنى لدارس الأدب بعامة عن الإلمام بها، كما أنها جوهرية" (٧٦).

ومن المهم أيضاً أن مصطلح الأدب المقارن له تسميات مختلفة مثل: الدراسات المقارنة، علوم المقارنة دراسات المقارنة، مهما كان اسمه بل من الحقيقة، أنه أهم العلوم لمعالجة القضايا اللغوية والقضايا النقدية والقضايا الأدبية، من أدب لغة إلى أدب آخر ومن إطار قومي إلى إطار قومي آخر، ولذلك نرى الأدباء

٧٤. فان تيجيم، عالم فرنسي، (١٩٣١م) أول من قدم تعريفاً للأدب المقارن في كتابه الموجز له، صدرت طبعته الأولى في

باريس.

٧٥. المقدسي، أنيس الخوري، لغوي، ولد عام (١٨٨٠-١٨٧٧م) في طرابلس الشام وانتقل إلى بيروت لتحصيله في جامعة أمريكية.

٧٦. تاريخ نشأة الأدب المقارن، ص ٢٧.

منهم "طه ندا" أنهم قرروا الشرط الأول لدارس المقارنة أن تكون دراسة المقارنة بين أعمال كتبت في لغات مختلفة وإذا انتهى هذا الشرط خرجت الدراسة من دائرة الأدب المقارن " (٣٧).

نشأة الأدب المقارن وتطوره

طبيعي أن يسبق ظهور الأدب - بوصفه علما - وجود ظواهره المختلفة في الآداب العالمية، أي تحقق التأثير والتأثر بين تلك الآداب ... وأقدم ظاهرة في تأثير أدب في أدب آخر، ما أثر به الأدب اليوناني في الأدب الروماني، ففي عام ١٤٦ ق.م إنهزمت اليونان أمام روما، ولكنها ما لبثت أن جعلتها تابعة لها ثقافيا وأديبا، وغالبا ما يردد مؤرخو الفكر الإنساني أن روما مدينة لليونان في فلسفتها وفننها ونزعتها الإنسانية وأدبها كله.

وما يهمننا هنا أكثر، أن هذا التأثير والتأثر قد أثمر لدى النقاد اللاتينيين ما كان نواة نظرية " المحكاة " في عصر النهضة الأروبية في معنى محاكاة اللاتينيين اليونان والسير على أثرهم رغبة منهم في نهضة الأدب اللاتيني، وعلى الشاعر عند الرومان أو عند نقاد الرومان، أن يحاكو العباقرة الذين هم بدورهم قد حاكوا الطبيعة.

وإذا كان هذا هو شأن ظواهر الأدب المقارن التي تمتد قديما إلى العصور القديمة وإلى ما قبل التاريخ الأدبي، فإن نشأة الأدب المقارن كعلم أدبي وكمعرفة أدبية ومجال للبحث والدراسة، فإن أغلب المراجع تشير وتؤكد على حداثة الأدب المقارن مع أنها بدراسته إلى بدايات القرن التاسع عشر الميلادي.

فنشأة هذا العلم أنه من العلوم التي نشأ في أوروبا على حد قول د.محمد غنيمي هلال "نشأ الأدب المقارن في أوروبا وبها اكتمل مفهومه وتشجعت أنواع البحث فيه وصارت له أهمية كبيرة بين علوم الآداب لاتقل عن أهمية النقد الحديث بل أصبحت نتائج بحوثه عماد الأدب والنقد الحديث معا. والمعروف أن فرنسا هي منشأ الأدب المقارن وأن الفرنسي فيلمان كان أسبق من غيره إلى استخدام هذا المصطلح.

الأدب المقارن واحدا من أهم الفروع في مجال علم الأدب وتعد دراساته من الدراسات النقدية المهمة التي لفتت أنظار كثير من الباحثين والمقارنين من العالم منذ بداية نشأته ولدراسته أثر جوهري في معالجة القضايا النقدية والأدبية، فهو يفتح أمام الباحثين آفاقا واسعة وجديدة للإطلاع على سائر الآداب العالمية كما هو يساعد في زيادة التفاهم والتقارب بين الشعوب واتصال البلدان بالبلدان الأخرى والتأثير بها في مجال الفنون والآداب والعلوم الإنسانية الأخرى المشتركة نوعا ولكن مختلفة لغة.

قيل: "ليس الأدب المقارن هو الموازنة والمقابلة بين الآداب ولكن المقارنة تعد نقطة بدء ضرورية تمكن الباحث من اكتشافات والتماثلات أو الفوارق والخلافات بين الأعمال الأدبية"^(٧٨).

في مجال هذا الفن العلمي الأدبي المهم كثير من الأدباء والعلماء والمقارنين الذين انتجوا كتبا كثيرة منهم د. أحمد إبراهيم درويش (مصر) الذي ألف كتابه في نفس الموضوع وسماه (الأدب المقارن) و"د. طاهر مكي" الذي صنف (الأدب المقارن) وتطوره ومناهجه) وطه ندا صاحب كتابه (الأدب المقارن) و"أحمد زلط" وله كتاب في الأدب المقارن بعنوان (الأدب المقارن، نشأته وقضاياها واتجاهاته) و"د. محمد غنيمي هلال" منهم يعد رائد الأدب المقارن في العالم العربي، وقال فيه أحد من أساتذة المادة بكلية المتخصصين في الأدب، بجامعة بابل (عراق): إنه مع بداية الخمسينيات القرن العشرين، ظهرت ما يسمى بمرحلة المتخصصين، وألقى د. محمد غنيمي هلال سلسلة من المحاضرات في الأدب المقارن بمصر بعد عودته من باريس، صدرت في صورة الكتاب عام ١٩٥٣ م بعنوان "الأدب المقارن"^(٧٩).

قد ذكر د. محمد غنيمي هلال في هذا الكتاب جملة من القضايا اللغوية والنقدية وما لها علاقة بالأدب المقارن ذكرا مبسوطا في كتابه:

أولاً: المدلول التاريخي للأدب المقارن وشرح مسألة التأثير والتأثر وما دور اللغة في هذه المسألة؟ هو يرى "أن الأدب المقارن يرسم سير الآداب في علاقتها بعضها مع بعض ويشرح خطة ذلك السير ويساعد على إدكاء الحيوية بينها ويهدي إلى تفاهم الشعوب في تقاربها الفكري.

ولكن في رأيه "الحدود الفاصلة بين تلك الآداب هي لغات الكاتب أو الشاعر وهي ما يقيد به الأدب المقارن في دراسة التأثير والتأثر المتبادل للآداب.

وله مزيد من الآثار حول هذا الموضوع وهي إضافة جيدة في المجال العلمي والأدبي وله مزيد في دراسات المقارنة بعنوان (دور الأدب المقارن في توجيه دراسات الأدب العربي المقارن) و(دراسات أدبية مقارنة) و (نماذج إنسانية من الأدب المقارن).

ومن الحقيقة ولا يغالي فيه أحد أن كتاب "الأدب المقارن" للدكتور غنيمي هلال قد استوعب أصول هذا العلم وأحاط بفروعه"^(٨٠).

مدارس الأدب المقارن

مدارس الأدب المقارن المعروفة ثلاث:

^{٧٨}. الأدب المقارن، ص ١٢٩

^{٧٩}. تاريخ نشأة الأدب المقارن، ص ١٩

^{٨٠}. الأدب المقارن، مدارسه ومجالات البحث فيه، ص ١٢٥

أولاً: هي المدرسة الفرنسية التقليدية التي تعتبر أول إتجاه ظهر في الأدب المقارن، وكان ذلك في أوائل القرن التاسع عشر واستمرت بعدها وكان "إبيل فيلمان" هو الأول الذي استخدم مصطلح الأدب المقارن إذ قام باللقاء المحاضرات في جامعة سوريون حول علاقات الأدب الفرنسي بالأدب الأوروبية وتناول فيها التأثيرات المتبادلة بين الأدب الفرنسي والأدب الإنجليزي. وكان وراء هذه المدرسة الأدباء والباحثون الكبار الذين يؤمنون بالانفتاح وينكرون كل نزعة إلى الانغلاق والانعزالية^(٨١)

وهذه المدرسة تسمى بالمدرسة التاريخية أيضا لأنها قامت على المنهج التاريخي وتقوم دراساته على استقصاء ظواهر عملية التأثير والتأثر بين الآداب القومية المختلفة، ولهذا المدرسة شروط صارمة للدراسات المقارنة، ولها ميزات خاصة انفردت بها وهي:

١. الخضوع لتاريخ القرن التاسع عشر وفلسفته الوضعية بشكل أساسي.
٢. الابتعاد عن الموازنة بين الآداب.
٣. المقارنة أساس للباحث لكشف التشابهات والفوارق بين الأعمال الأدبية.
٤. اتخاذ الأدب القومي محور الدراسات المقارنة.
٥. التركيز على الأدب واللغة القومية^(٨٢).

ثانيا: المدرسة الأمريكية: قيل إن إرهاصات ظهور الاتجاه الأمريكي في الأدب المقارن (أو ما يسمى بالمدرسة الأمريكية) يعود لسنة ١٩٥٨ م حين ألقى الناقد الأمريكي (رينة ويلك) محاضراته بعنوان (أزمة الأدب المقارن) في المؤتمر الأدبي للرابطة الدولية للأدب المقارن الذي انعقد في جامعة "تشانل هيل" الأمريكية ونقد نقدا شديدا على المدرسة الفرنسية التقليدية.

إن أهم ما قامت عليها المدرسة الأمريكية هو رفضها بكل ما جاءت به المدرسة الفرنسية التقليدية نظريا أو كان تطبيقيا وجعلت تلك المدرسة (المدرسة الأمريكية) مفهوما جديدا ودعت إلى أسس جديدة تحكم بها دراسات المقارنة.

تقتضي الأمانة العلمية أن تشير أن هناك عددا من الباحثين في أمريكا وفي غيرها من البلاد يعارضون هذه الفكرة ويعتقدون أن ثمة خلافات واسعة بين آداب تكتب بلغة واحدة وأن هذه الفوارق والخلافات الكبيرة تتيح مادة خصبة للأدب المقارن^(٨٣). وتتميز المدرسة الأمريكية بالخصائص التالية:

^{٨١} - الأدب المقارن، ص ٢٣.

^{٨٢} - هادي، منظم وريحانه منصور، ص ٦

^{٨٣} - الأدب المقارن، ترجمه أحمد عبدالعزيز، ص ٣٥

١. اعتماد على المنهج الوصفي .
  ٢. اعتبار الأدب المقارن وسيلة تواصل مع الموضوعات المختلفة.
  ٣. التركيز على مفهوم العملية في أثناء المقارنة.
  ٤. التركيز على تبني النموذج غير القومي (٨٤) .
- ثالثاً: هي المدرسة الروسية أو السلافية:** قد ظهرت هذه المدرسة في روسيا والبلدان الشرقية الاشتراكية وهي إحدى المدارس ذات الأهمية الكبيرة وهي مدرسة مبنية على أساس "إيديولوجي" وولدت من رحم الفلسفة الماركسية وهي مدرسة لها نسق ثقافي يختلف عن مفاهيم المدرستين السابقتين الفرنسية والأمريكية.
- إنها نادت إلى الربط الثقافي والتاريخي والجمالي بنظام روحي لكل شعب وعدم إهمال الفروق القومية بين الثقافات والنظر إليها بكل موضوعية وأكدت على ضرورة ربط المقارنة الأدبية بالمكونات الاجتماعية للأدب (٨٥) .
- وهذه المدرسة تمتاز بما يلي:

١. الاهتمام بالأدب الروسي الحديث والمعاصر، مع تركيز الاهتمام على الرومانسية الواقعية.
٢. الاهتمام باللغويات النصية والنقدية.
٣. الاهتمام بنشر الفترة الممتدة من العشرينيات والثلاثينيات من القرن الماضي (١٩٢٠_١٩٣٩) م
٤. الاهتمام بالأدب مابعد السوفيتية (٨٦) .

مجالات البحث في الأدب المقارن

- مجالات البحث في الأدب المقارن عديدة، أهمها الأبحاث اللغوية ودراسة الأجناس الأدبية والموضوعات والأساطير وتأثير أديب في أدب آخر والمصادر والتيارات الفكرية والمذاهب الأدبية وغيرها .
- وفي الحقيقية مجالات البحث في القرن العشرين، هي كثيرة ومتنوعة بل هي أوسع وأشد تنوعاً بسبب دخول الأمريكيين في الساحة المقارنة وتوسعهم الشديد في مفهوم الأدب المقارن وانفتاحهم على مختلف النزعات النقدية والفنية والمعرفية، وفي السطور التالية نورد أبرز المحاور الجديدة، هي:
١. دراسات التماثل والتخالف المتجاوزة للحدود اللغوية أو الجغرافية أو المعرفية.
  ٢. مقارنة آداب الفنون المختلفة بالعلوم والمعارف الإنسانية.

^{٨٤} - الأدب المقارن، ص ٧.

^{٨٥} - الأدب المقارن، ص ٤٧.

^{٨٦} - مدارس الأدب المقارن ص ١٨

٣. الدراسات الترجمية : ويعتبرها دعاتها اليوم حقلا معرفيا مستقلا عن الأدب المقارن ويعطونها أهمية الأدب المقارن.

٤. دراسات التناص، جمع النصوص كانت سابقة أو معاصرة حاضرة في الوعي الفردي أو الاجتماعي ودراسات التناص تكاد تحل محل دراسات التأثير والتأثر التقليدية تقريبا (٨٧).

وكذلك ظهور مواضيع مستحدثة كتاريخ التعليم (لتأثيره في تشكيل الفكر العلمي والأدبي) ونظرية القراءة (التي تعتبر القراءة خلقا جديدا للنص) والسميائية (وهي علم تفسير معاني الدلالات والرموز والاشارات) والدراسات الاستعمارية (التي تبحث في العلاقات الثقافية بين الغرب بوصفه مستعمرا وما يقع خارج الغرب من دول وقعت تحت الاستعمار مع ما تتضمنه تلك الدراسات من تحليل للنصوص الأدبية).

وكذلك قضية عولمة الثقافة والأدب والتطورات الأدبية الناتجة عن تفشي الثقافية التكنولوجية وثورة وسائط الاتصال والكتابة الحاسوبية والإنترنت (٨٨).

كل هذه الموضوعات تنطوي تحت مجالات البحث المقارن في عصرنا الحاضر.

من أعلام الأدب المقارن

١. ستايل، مدام دي (١٧٦٦-١٨١٧ م)

هي ناقدة فرنسية وروائية شهيرة في مطلع القرن التاسع عشر ولدت مدام دي ستايل باسم آن لويس جيرمان نيكر في باريس، أثر عملها الأدبي في ازدهار المذهب الرومانسي في الأدب الفرنسي، وهي من أوائل الذين اهتموا بما يعرف الآن بالأدب المقارن، وتعد مدام دي ستايل واحدة من أوليات من طبقن نظرية التقدم في الأدب حيث أحست أن الأدب هو امتداد للمجتمع ولذا يجب أن يعكس التغيير الاجتماعي وقد أكدت في أعمالها النقدية مثل عن الأدب في عام (١٨١٠ م) في ألمانيا أن الحكم يجب أن يكون نسبيا وليس مطلقا وفي كتابها عن ألمانيا قدمت الثقافة الألمانية والمفكرين المعروفين (٨٩).

٢. فخري أبو السعود (١٩١٠هـ-١٩٤٠هـ)

ولد في مدينة (عاصمة محافظة القليوبية) وتوفي في مدينة الإسكندرية، وعاش في مصر وإنجلترا تلقى تعليمه الابتدائي حتى الثانوي في مدارس القاهرة، ثم التحق بمدرسة المعلمين العلي، ثم اجتاز اختبارا

٨٧. المراد بالدراسات التناصية هو أنه كل نص وهو إقتصاص وتحويل نصوص أخرى.

٨٨. أعلام من الشرق والغرب، ص ٢٧.

٨٩. الأدب المقارن، مدارسه ومجالات البحث فيه التراث الأدبي، ص ١٢٦.

أجرته وزارة المعارف لاختيار أفضل العناصر لتدريس اللغة الإنجليزية، أوفد بعدها في بعثة دراسية لإنجلترا (١٩٣٤م) (٩٠).

وكانت دراسات فخري في مجال الأدب المقارن (التي كانت تنشرها له "مجلة" تباعا أكبر دليل على أنه تملك ناصيتي العربية والإنجليزية، وأن محاولته تلك لم يسبقه إليها أحد من مواطنيه بل ولا من المستشرقين.

وقد نقل إلى العربية (تس سليه دربرفيل) للشاعر القصصي الفيلسوف توماس هاردي، نشرتها له لجنة التأليف والترجمة والنشر من سلسلة عيون الأدب الغربي.

لفخري أبي السعود عدد من الدراسات الرائدة في الأدب المقارن نشرت مسلسلة في مجلة "الرسالة" وجمعت في كتاب: "في الأدب المقارن ومقالات أخرى" و "الثورة العربية، تاريخها ورجالها" وترجم عن الإنجليزية رواية "تس سليه درفيل" لتوماس هاردي، وله عدد من المؤلفات المخطوطة، منها "محمود سامي البارودي" والتأليفان أخران هما "التربية والتعليم و" الخلافة الإسلامية".

٣. الدكتور محمد غنيمي هلال (١٩١٦م)

ولد الدكتور محمد غنيمي هلال في قرية سلامنت من أعمال مركز بليس بمحافظة الشرقية في مصر سنة الثامن عشر من مارس (١٩١٦م) (٩١).

في سنة ١٩٥٣ م أصدر محمد غنيمي هلال كتابه الموسوم "الأدب المقارن" ومن خلاله تعرف القارئ العربي على المنهج الفرنسي في الدراسات المقارنة وظل هذا الكتاب مرجعا في الأدب المقارن لأكثر من عقدين في الجامعات العربية، ثم أصدر كتبا أخرى وكانت في مجملها عبارة عن تكرار لما جاء في كتابه الأول.

كان محمد غنيمي هلال الذي درس في فرنسا لا يرى في كتبه من الأدب المقارن إلا الاتجاه التاريخي ولم نر أثرا لجهود الباحثين العرب الذين سبقوه لقد ألغى من دراساته حتى الذين جاء بعدهم بزمن قصير (٩٢).

٤. ويليك رينه (١٩٠٣ م - ١٩٩٥م)

هو ناقد و مؤرخ أدبي أمريكي من أصل سلافي، ترك أثرا عميقا في تطور النقد الأدبي الحديث والدراسات الأدبية عموما، لاسيما الدراسات المقارنة في الولايات المتحدة وفي أجزاء كثيرة من العالم.

٩٠. الأعلام، ص ٣٣٦.

٩١. أعلام من الشرق والغرب، ص ١٢.

٩٢. آفاق الأدب المقارن عربيا وعالميا، ص ٢٦٦.

ولد ويليك في فيينا ودرس الأديبين الإنجليزي والألماني في جامعة تشارلز بمدينة براغ، ثم حصل على درجة الدكتوراه عام ١٩٢٦ م برسالة حول الكاتب الإنجليزي توماس كارلايل والرومانسية، عاد في عام ١٩٣٠م إلى جامعة "تشارلز" حيث قام بتدريس الأدب حتى عام ١٩٣٥ م وانضم إلى ما يعرف بدائرة براغ للغويات حيث تأثر بطروحات أعضائها مثل: جان موكاروفسكي ورومان ياكوبسون، كما أفاد من ناحية أخرى، من طروحات الفيلسوف الظاهراتي رومان إيتاردن، وانعكس ذلك في كتابه الأول "إيمانويل كانط" في إنجلترا في عام ١٩٣٥م قام بتدريس اللغة والأدب التشيكي في لندن ثم انتقل في عام ١٩٣٥ م إلى الولايات المتحدة حيث أقام بشكل نهائي وبدأ نشاطه الأكثر تأثيراً^(٩٣).

ارتبط اسم "ويليك" لدى أجيال من الدارسين الغربيين وغيرهم بكتاب نظرية الأدب الذي ألفه بالاشتراك مع أوستن وارين ونشر عام ١٩٤٩ م ثم توالى طبعاته ببعض التعديلات وترجم إلى حوالي ثلاث وعشرين لغة منها اللغة العربية ارتبط ويليك لدى الكثيرين بما يعرف بالنقد الجديد وهو التوجه الذي يدعو إلى دراسة العمل الأدبي جمالي وشكلي معزول عن السياقات الخارجية، وذلك على الرغم من أنه يؤكد في بعض أعماله أهمية السياق التاريخي والاجتماعي لتناول الظاهرة الأدبية، وعلى مستوى آخر عرف بقيادته لتوجه في الدراسات المقارنة، أو الأدب المقارن يسمى المدرسة الأمريكية ويدعو إلى رفض القيود التاريخية والإقليمية للأدب ودراسته بدلاً من ذلك على نحو يتجاوز عن تلك القيود^(٩٤).

الخاتمة

يجدر بالذكر أن الموضوعات التي تناولت في هذا البحث ملخصاً هي:

١. تعريف الأدب المقارن وهو مقارنة أدب بين اللغتين المختلفتين أو أكثر.
٢. مدارس الأدب المقارن المعروفة في القرنين التاسع عشر والعشرين هي: المدرسة الفرنسية، المدرسة الأمريكية والمدرسة الروسية السلافية وتمتاز كل مدرسة بميزات خاصة، فالمدرسة الفرنسية تخضع لتاريخ القرن التاسع عشر وفلسفته الوضعية بشكل أساسي، والمدرسة الأمريكية تعتبر الأدب المقارن وسيلة التواصل مع الموضوعات المختلفة، والمدرسة الروسية تهتم بالأدب الروسي الحديث المعاصر وتتركز باللغويات النصية والنقدية.
٣. الأعلام المشهورين في هذين القرنين هم: ستايل مدام دي، فخري أبو السعود، الدكتور غنيمي هلال ويليك رينيه.

^{٩٣}. الأعلام، ص ٢٦٧.

^{٩٤}- أعلام من الشرق والغرب، ص ٢٤٧.

٤. ومجالات البحث في الأدب المقارن كثيرة منها الأبحاث اللغوية ودراسة الأجناس الأدبية والموضوعات والأساطير وتأثير أديب في أدب آخر والمصادر والتيارات الفكرية والمذاهب الأدبية.

وأخيراً بهم أن أذكر أهم ما توصلت إليه خلال هذا البحث:

١. إن الأدب المقارن أعطى النثر العربي مجالاً واسعاً وجديداً في القرنين التاسع عشر والعشرين.
٢. إن الأدب المقارن نشأ في القارة الأوروبية في أحضان فرنسا، وله أهمية كبيرة لا تقل من أهمية نقد الأدب الحديث.
٣. للأدب المقارن مجالات البحث خاصة تنفرد عن مفهوم الأدب على وجه العموم.
٤. هناك مدارس خاصة تسمى بمدارس الأدب المقارن، وأعلام مشهورون في القرنين التاسع عشر والعشرين.

وملخصاً قد بذلت جهدي في تبيين مفهوم الأدب المقارن ونشأته مع ذكر أهم ما يحتاج إليه الباحث المقارني كأهمية الأدب المقارن ومجالات البحث فيه مع الإشارة إلى المدارس التي تبذل جهودهم في توطيد وتوضيح مفهوم الأدب المقارن وأيضاً تناولت في هذا المقال عن الأعلام المشهورين في مجال الأدب المقارن خاصاً في القرنين التاسع عشر والعشرين الميلاديين.

مناقشة

إن مصطلح الأدب المقارن يمتاز على تأثر أدب قوم عن أدب قوم آخر، ويكشف عن جوانب تأثر الكاتب في الأدب القومي بالأدب العالمية نشأ بذوره الأولى في أحضان فرنسا بعد حدوث الحرب العالمية الثانية له مدارس خاصة تعمل لإنجاده وإنشاده كمدارس (الفرنسية، الأمريكية والروسية السلافية) وعلماء بارزين تعمل لتسرب هذا الحقل الأدبي جديد العصر.

اقتراحات وتوصيات

١. الاهتمام وإعطاء الأولوية لتدريس هذه المادة في جميع أقسام اللغة العربية في الجامعات الأفغانية.
٢. توطيد العلاقات بين الجامعات الأفغانية والجامعات العربية وتبادل التجارب العلمية في هذا الحقل الأدبي.
٣. حث الطلاب والباحثين في الجامعات الأفغانية بكتابة بحوث فصلية وجامعية في مجال الأدب المقارن.
٤. قيام وإنشاء مراكز للبحوث العلمية على مستوى الدولة في المجالات المختلفة بما فيها الأدب المقارن.

المصادر والمراجع

- فان تيجم، عالم فرنسي. أول من قدم تعريفا للأدب المقارن في كتابه الموجز له، صدرت طبعته الأولى في باريس، ١٩٣١م.
- المقدسي، أنيس الخوري، لغوي، ولد عام. في طرابلس الشام وانتقل إلى بيروت لتحصيله في جامعة امريكية. ١٨٨٠-١٨٧٧م.
- المقدسي، أنيس. تطورا لأساليب الثرية في الأدب العربي، دار العلم، بيروت، الطبعة الثالثة، ١٩٦٥م.
- شوقي، ضيف الدكتور. الفن ومذاهبه في الشتر العربي، مكتبة الدراسات الأدبية، ط ١٠، دار المعارف مصر، ١٩٤٦.
- القرن العشرين هو قرن العولمة تقدمت فيه العولمة سريعا وعمت العولمة الميادين الاقتصادية والفنية والعلمية والثقافية.
- هلال، د. غنيمي. الفصل الأول، الباب الأول (تاريخ نشأة الأدب المقارن) مصر، ١٩٢١م.
- ندا، د. طه. الأدب المقارن، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٩١م.
- نظري، منظم و ريحانة منصوري. الأدب المقارن، طبع، التراث الأدبي مصر، السنة الثانية، ٢٠١٠ م.
- هلال، د. محمد غنيمي، الأدب المقارن، الفصل الأول من الباب الأول (تاريخ نشأة الأدب المقارن)
- هادي، نظري منظم ومنصوري ريحانة، الأدب المقارن، مدارسه ومجالات البحث فيه، ص ١.
- كلود، بيشوا، أندريية روسو. الأدب المقارن، ترجمه أحمد عبدالعزيز، طبع مكتبة الإنجلو المصرية القاهرة مصر، ٢٠٠١م.
- ص ٣٥
- السالمي، باسل. الأدب المقارن، طبع أولى، دار النشر، صنعاء، بيروت، ١٩٩٥، ص ٧.
- هلال، د. غنيمي، الأدب المقارن.
- علوش، سعيد. مدارس الأدب المقارن، طبع (١) الناشر، المركز الثقافي العربي دمشق، ١٩٨٧ م، ص ١٨.
- المراد بالدراسات التناسية هو أنه كل نص وهو إقتصاص وتحويل نصوص أخرى.
- حسن، محمد عبدالغني. أعلام من الشرق والمغرب، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٥٠م، ص ٢٧.
- هادي، نظري منظم ومنصوري ريحانة، الأدب المقارن، مدارسه ومجالات البحث فيه التراث الأدبي مصر السنة الثانية، ص ١٢٦.
- الزركلي، خير الدين. الأعلام، دار العلم للملايين بيروت، ١٩٩٠ م.
- حسن، محمد عبدالغني. أعلام من الشرق والغرب، دارالفكر العربي، القاهرة، ١٩٥٠م.
- حسام، الخطيب. آفاق الأدب المقارن عربيا وعالميا، ط (٢)، دار الفكر، دمشق سورية، ١٩٩٩م.
- الزركلي، خيرالدين، الأعلام، بيروت.
- حسن، محمد عبدالغني. أعلام من الشرق والغرب، دارالفكر العربي، القاهرة، ١٩٥٠م.